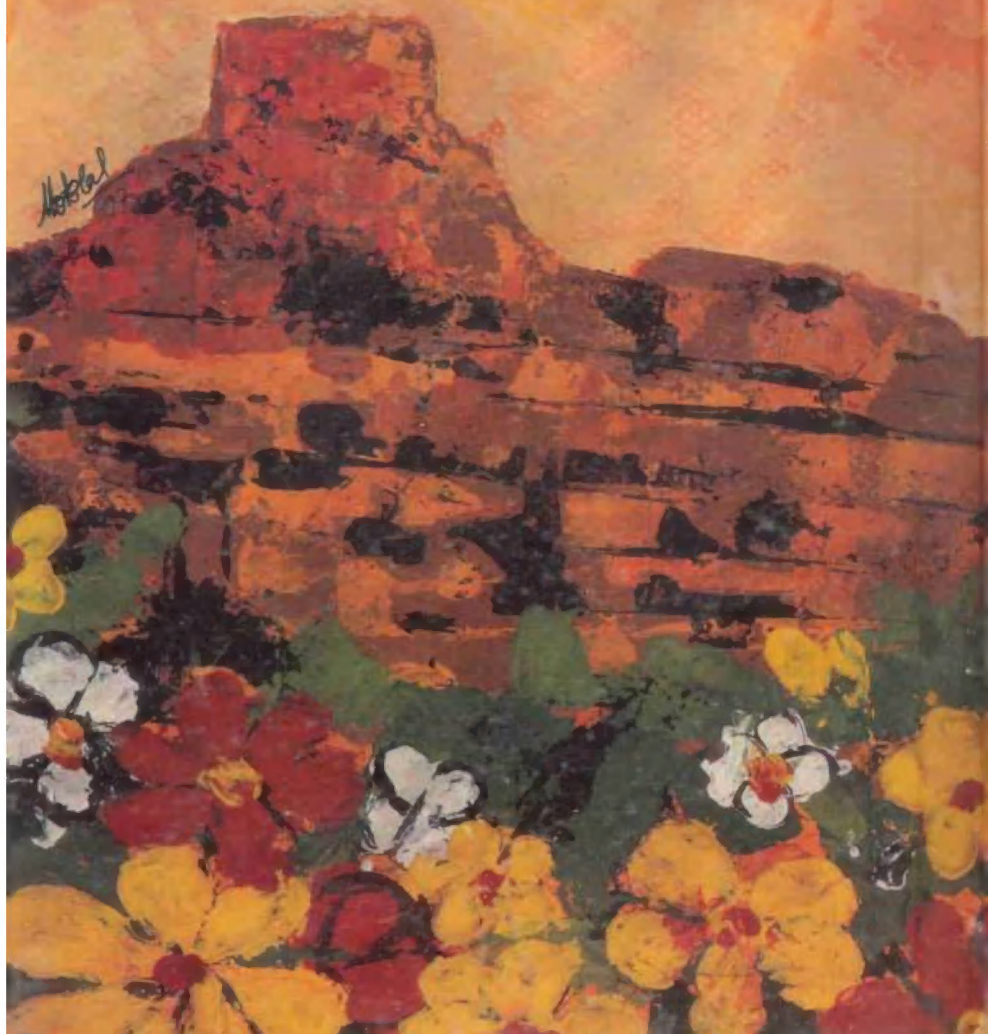

آخري پنا

آتم ڪٿا

هري موٽواسي "سنڌي"

آخري پنا

(انساني رشتن جو دستاويز)

هري موٽواڻي ”سنڌي“

سنڌي ساهت گهر - حيدرآباد، سنڌ.

۱۹۹۷ع

سمورا حق ۽ واسطا اداري وٽ محفوظ

ڪتاب جو نالو: آخري پنا
موضوع: آتم ڪهاڻي
ليکڪ: هري موٽواڻي "سنڌي"
چاپو پهريون: جنوري ۱۹۹۷ع (هند ۾)
چاپو ٻيو: (سنڌ ۾ پهريون - ڊسمبر ۱۹۹۷ع)
ڪيليجرافي: موهن لال مڪواڻا
ٽائٽل ڊزائين: موتي لال
ڪمپوزنگ: ناز ڪمپيوٽر اڪيڊمي،
آفيس نمبر 18، سيڪنڊ فلور،
شيلٽر ڪينٽ شاينگ مال
ڪينٽونمينٽ، حيدرآباد، سنڌ.
فون: 784350

قيمت: =/100

(هڪ سؤ روپيا فقط)

سنڌي ساهت گهر، ڪتاب نمبر (103)

Aakhri Panna (An Autobiography)

By: Hari Motwani 'Sindhi'.

1st. Edition: January. 1997 (India)

2nd. Edition: Dec. 1997 (Sindh)

Published by: Naz Sanai.

Sindhi Sahat Ghar

Office No. 18, Second Floor Shelter Cantt.

Shopping Mall, Cantonment, Hyderabad Sindh.

Book No. 103,

Price Per Copy: Rs. 100/=

ارپيان ٿو —
ٽن شهرن :

لاڙڪاڻي
هردوار

۴
بمبئيءَ کي

جن جو منهنجي زندگيءَ سان
اٽوٽ ناتو جڙيل آهي.

هري موٽوڻي 'سنڌي'

فهرست

منهنجو همدم - منهنجو دوست (مهاڳر) - وشنو پاتيا

باب پهريون — زندگي - زندگي

باب ٻيون — گرم کيتر

باب ٽيون — ادب جي راه ۾

باب چوٿون — سنڌ منهنجو وطن

باب پنجون — آخري پنا

آسان جو ھري موٽوائي 'سنڌي'، جنهن کي اسان سنڌ سان بي پناھ محبت ۽ پيار ڪرڻ واري حوالي سان سڃاڻندا آھيون. ان جا ناول، ڪھاڻيون، سفرناما ۽ ڪونج رسالو پڙھي ان جي خيالن ۽ سوچن کان واقف ٿيندا رھيا آھيون. هن جي سنڌ ۾ اچڻ تي، اسان ان جي دل ۾ سنڌ ۽ سنڌين ۽ ان جي ٻولي ۽ ادب سان محبت وارا جذبا، اکين سان ڏسي ۽ پسي سگھيا آھيون. اھو اسان جو ھري، جنهن جو تخلص 'سنڌي' آھي، جنهن جي سڃاڻپ سنڌي آھي، اھو پنهنجي ھن آتم ڪٿا ۾ اسان اڳيان انتهائي چٽاڱي سان بيٺل آھي، جنهن جي ھر پھلو، ھر انداز ۽ زندگي جي ھر ڪنيل صحيح ۽ غلط وڪ کي اسين ڏسي ۽ پڙھي سگھون ٿا. آتم ڪٿائون ھونئن بہ دلچسپ موضوع آھي، جنهن کي ماڻھو وڏي سوچ ۽ گھرائي سان پڙھندو آھي ۽ ان مان ڪي نتيجا اخذ ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو آھي. آتم ڪٿائن مان ھو ڪي واٽون جوڙڻ جي ڪوشش ڪندو آھي، سچ تہ ھڪڙي سٺي آتم ڪٿا، ھر پڙھندڙ لاءِ آسپس جو سبب بنجي سگھي ٿي ۽ ھي آتم ڪٿا تہ اڃا بہ وڌيڪ اثرائتي آھي جو اھا ھڪڙي اھڙي ماڻھو جي ڪھاڻي آھي، جنهن پنهنجي آتم ڪٿا کي 'انساني رشتن جو دستاويز' سنڌي، ان ۾ انھن رشتن بابت مشاھدن کي اھڙي تہ انداز ۾ تحرير ڪيو آھي جو ڪٿي ڪٿي ماڻھو انھن رشتن جي ٽٽڻ تي پاڻ ٿئي ٿو پوي، ڪٿي وري ڪي رشتا ماڻھوءَ جي حوصلن ۽ ارادن کي اڃا بہ وڌيڪ مضبوط ڪري ٿا ڇڏين. ڇو تہ ھي آتم ڪٿا خود ھڪڙي اڏول ماڻھوءَ جي آتم ڪٿا آھي. جنهن زندگيءَ ۾، پنھنجن ھٿن ڪيترا دفعا دوکا ۽ ڊولاب رسندي بہ پاڻ کي گھڙن بہ بي حوصلو نہ ڪيو آھي ۽ زندگيءَ جي ھر موڙ تي ناڪامين ۽ نامرادين ڪري دلشڪستو ٿيڻ نہ گھريو آھي ۽ ھن ڪنن ۽ ڳنڀير حالتن جو، ڏاڍي مڙسيءَ سان مقابلو ڪيو آھي. عجب ۽ ارمان تہ ان تي ٿئي ٿو تہ انساني رشتن ۾ سڀ کان وڌيڪ ويساھ رکندڙ، بار بار انھن رشتن ھٿان ڏنگجي ٿو. ڦٽجي ۽ زخمجي ٿو ان ھوندي بہ ھو نا اميد ناھي، نہ انساني رشتن مان، نہ انسانيت مان. ھو ھر ست ۾، ھر جملي ۾ پراميد آھي.

وشنو ڀاٽيا ڪتاب جي مھاڳ ۾ 'ان بابت ڪيتريون ڳالھيون ڪري، ھريءَ جو قد ڪاٺ، اسان اڳيان اڃا بہ وڏائي ڇڏيو آھي ۽ ان جي ڪيترين ئي خوبيين ۽ خصلتن کان اسان کي واقف ڪيو آھي، جن ڳالھين ۾، اسان جو ھري پاڻ شايد ميان مٿو نہ بنجي سگھي ھا ۽ اسين ان جي ڪيترين ئي ڳالھين کان ڄاڻ نہ وٺي سگھون ھا.

سڄي آتم ڪٿا جنهن انداز ۾ لکيل آھي اسين ان کي پڙھڻ دوران ڪٿي بہ ورڇي نہ ٿا ويھون ۽ ان کي پڙھي پورو ڪرڻ کانسواءِ، ان کي اڌ ۾ نہ ٿا ڇڏيون. ھن جي سڄي آتم ڪٿا ۾ 'سنڌ' ۽ 'مٽو' نمايان آھن ۽ ٻنھي کي ھن ڄاھيو آھي. ٻنھي کي سڄي زندگي پيار ڪيو آھي ۽ ان پيار جا ڪيترائي لمحا، ڪيترائي منظر، ان جون ڪيتريون ئي سوچون ۽

خيال، اسان جون اکيون پڄاڻي ٿا ڇڏين.

هيءُ آتم ڪٿا هڪ ماڻهوءَ جي آتم ڪهاڻي هوندي به، هڪ قوم، هڪ ٻولي ۽ ان جي سڄي سامهت جي ڪهاڻي آهي ۽ اسين ڪيتريون نيون ڳالهيون پڙهي سگهون ٿا، هڪ ماڻهوءَ جي ان سڄي سفر جي ڪهاڻي آهي. انهن سمورن ڏڪن ۽ ڏاکڙن جي ڪهاڻي آهي. جيڪي هن کي پنهنجي سفر دوران پلٽ پيا. هري لکي ٿو ته:

”زندگيءَ ۾ الائي ته ڪيتريون ياتراون ڪرڻيون ٿيون پون. هڪڙيون ياتراون ٻاهر جون آهن، ٻيون ياتراون مٿ-اندر جون آهن. ٻئي وسيع دنيا ٿيون آهن. نه اندرين دنيا جو سفر ٿو پورو ٿئي ۽ نه ٻاهرين دنيا جو. ٻاهرين دنيا ته وري به سامهون هجي ٿي، ڏسي سگهجي ٿي ليڪن اندرين دنيا ڄاڻڻ لاءِ من-منت ڪجي ٿو. امرت ۽ وس جو پيد ڪجي ٿو. ليڪن اسين لوڪ امرت جي ڀر ۾ وڃي پيا ٿا ٿي ڪندا رهيا آهيون. وه جا ڍڪ ٿي پريندا رهيا آهيون!

جيتريون گهڻيون ياتراون اوتريون ئي گهڻيون پوڳنائون. ياترا دوران سواءِ ياتنا جي ٻيو ڪجهه به نه ٿو پڙهي. سرير جون ياتنائون، برداشت ڪري به وڃن ليڪن من جون ياتنائون پڇي پوري چڪنا چور ڪري ڇڏينديون آهن. فرد انهن کان بچڻ چاهي ٿو. پڇڻ چاهي ٿو ۽ ان لاءِ نوان نوان، پناهه گهر ڳولي ٿو. چوٽڪاري جون واٽون ۽ واهون تلاشي ٿو...

کڏون اسان پاڻ ٿي پنهنجي هٿن سان کوٽيون آهن. واهون ۽ واٽون اسان پاڻ ٿي. بندي ڇڏيون آهن. انهن راهن ۾ گم اسان پاڻ ٿي بيٺا آهيون انهن کڏن ۾ اسان پاڻ کي، پاڻ ٿي پوري آهي. ماڻهو صرف فاتحا پڙهندا آهن شردا نجليون ڏيندا آهن...

حد نظر تائين هي سماڏيون ڪنهنجيون آهن؟ اهي ڪهڙا شخص هئا جي هنن سماڏين اندر شامل آهن؟ اهي انسان ڪهڙي درجي، ڪهڙي پدوي وارا هئا؟ سماج ۾ انهن جو ڪهڙو مرتبو هو؟

۽ هن ڪتاب ۾، انهن سمورين ٻاهرين ۽ اندرين ياترائن جو ذڪر ڪيل آهي جيڪي ماڻهوءَ کي چڪنا چور ڪري ڇڏينديون آهن، ان هوندي به ڏسبو ته اسان جو هري عزم ۽ حوصلي سان موجود آهي.

۽ اسين ان مان ان جي درجي، پدويءَ جو اندازو لڳائي سگهون ٿا ۽ اسان کي ڪنهن کان به سوال نه ڪرڻو پوندو ته هريءَ جو اسان جي سماج ۾ ڪهڙو مرتبو آهي؟

ناز سنائي

۲۸- نومبر ۱۹۹۷ع

آفيس آفيس نمبر 18، سيڪنڊ فلور،
شيلٽر ڪينٽ شاپنگ مال ڪينٽونمينٽ، حيدرآباد، سنڌ.
فون: 784350

منهنجو همدم — منهنجو دوست هري موٽواڻي

هري موٽواڻي يعني هڪ بي ترتيب، بي بندوبست، غير انتظامي شخص. ڪڏهن هُو ڇا ڪري رهندو، تنهن باري ۾ اڳڪٿي نٿي ڪري سگهجي. کيس به ڄاڻ نه هوندي آهي ته هُو ڇا ڪندو. بلڊنگ جون ڏاڪليون لهندو، آهاسنگر وڃڻ لاءِ ٺٽڪسيءَ ۾ رهندو ٺاڪر ڇاڙا جي گهر پهچي ويندو. ٺاڪر ڇاڙا وٽ نه پهتو ته شيام جئسنگهاڻيءَ وٽ پهچندو. شيام وٽ به نٿو پهچي ته رام جوهرائيءَ وٽ پهچندو. کيس ڄاڻ نه هوندي آهي ته هُو ڪنهن وٽ ويندو. هن هن سان ملي رات جو ائين بهجي آهاسنگر جي ياد ايندس. گاڏيءَ ۾ ويهي رهندو. پريس ۾ پهچڻ بدران نند ڇڳاڻيءَ وٽ پهچندو. واپس موٽندو ته گاڏيءَ ۾ نند ڪندو ايندو. وي. ٽي. اسٽيشن تي پهچي به نه لهندو. گاڏي واپس وڃڻ لڳندي تڏهن تڪڙ ۾ لهندو. هلندي چلندي نند ڪري وٺندو.

صبح جو پنجين بجي اُٿي ڏڪان تي ويندو آهي. يعني هن جو ڏينهن ويهن کان ايڪويهين ڪلاڪن جو هوندو آهي. منهنجي راءِ ۾ هُو چويهه ئي ڪلاڪ ڄاڻندو آهي. اها ڳالهه پڪ سان انگري ٿو چوان جو سيمينارن ۾ نندون ڪندي ڪنهن دوست ڇا ڳالهايو، ڇا نه ڳالهايو، کيس سموري ڄاڻ هوندي آهي. نند ۾ شخص کي اهو سڀ ڪيئن ياد هوندو؟ يعني هنجي نند به هڪ مڪر آهي ته ڄاڻم به هڪ مڪر وانگر آهي.

پر هري موٽواڻي ڍونگي نه آهي، پاڪندي به نه آهي. حد کان وڌيڪ سڇيار، حد کان وڌيڪ ايماندار، حد کان وڌيڪ ڏکڻو آهي. سندس ننڍپڻ هرڍوار ۾ گذريو. اُتي ساڌن ۽ ستنن جي سنگ ۾ رهيو. انهن جي ساڌا جو هنر سڳي آيو. بي پاڪ ايترو جو ڪهڙي به وڏي ماڻهوءَ جي پڳ اهي پٽ ۾ ڦٽي ڪندو. سچ چوڻ ۾ دوست دشمن جو پيد نه ڪندو. نه وقت جو خيال رکندو ۽ نه جڳهه جو. ان سچ چوڻ جي ڪري هن ڪيترا دوست، ڪيترا همدرد وڃايا آهن. ’سچ لا مرد چون، ڪنهنڪي وڻي نه وڻي‘ چوڻي هري موٽواڻيءَ لاءِ ئي ٺهي آهي. ڪاٿي کي هڪ اک وارو چوڻ بدران وچ بزار ۾ کيس ڪاٿو چئي ڏيندو. حد کان وڌيڪ ايماندار ان ڪري آهي جو ڪنهن شخص جا مٿس به رڳو ننگر نٿا ڪندا ته اهي پهچائڻ لاءِ ويهه روپيا خرچ ڪندو. دوستن جون بي ايمانين برداشت نه ڪري سگهندو آهي. ان تان کيس چڙ لڳندي آهي. خاص ڪري ساهتڪ بي ايمانين تي هُو وڌيڪ خار کائيندو آهي. جڏهن هريءَ ڪوئچ شروع ڪئي هئي تڏهن هُو انگري پنڌ مٿن هو ۽ هاڻ هُو انگري اولڊ مٿن آهي. ڪوئچ ڏريهي هن ترقي پسنديءَ جي هڪ هٿي ٽوڙي. ڪلپنا، راجن، گني، لعل ۽ سڳن جي شخصيتن کي اُٻاريو. ’نظرياتي ڪشمڪش‘ اُنجو نتيجو آهي.

هري موٽواڻيءَ جي فقط وناشڪاري منورتي ڪانهي، رچنامڪ به آهي. نئين ساهتيه جي اسٽاپنا، انجي وڪاس، انجي تسليمي، ۽ هري موٽواڻيءَ جو وڏو يونڊان آهي. پر اڄ جڏهن چند نون اديبن جي گينگ ازم ۽ مافيا ڏسي ٿو ته سڀ کان اول هري موٽواڻي ئي ان خلاف آواز بلند ڪري ٿو.

هري موٽواڻيءَ کي پنهنجو تخلص 'سنڌي' رکڻ بدران 'ڪوئچ' ئي رکڻ گهرجي. ڪوئچ جيان ئي هن جا ٻيا زمين تي ٽڪندا ڪونهن. هو ان ڄاڻل آڪاش جي نين نين منزلن کي طئه ڪندو رهندو آهي.

هري موٽواڻي ۽ ڪوئچ نه هجي ها ته اڄ ساهتيه ۾ ايشور چندر، وشو پائي، انند ڪيماڻي، هريش واسواڻي، شيام جئسنگهاڻي، برجموهن، موهن ديب، ناري پدم ۽ ٻيا ڪيترا نوان ليکڪ نه هجن ها.

ورهائي بعد هيتن سالن ۾ ڪيترن پبلشرن سنڌي ساهتيه جي نالي ۾ فلٽ ۽ آفيسون ٺاهيون پر هري موٽواڻي سنڌي ساهتيه مان هڪ لنگوتي به خريد ڪري نه سگهيو آهي. کيس پهريون وارا ڪپڙا به سنڌ وارا ئي موڪليندا آهن. وقت تي اهڙا به موقعا آيا آهن جو هن اخبارن ۽ ڪتابن جا بندل گهڻن تي ڇوڙيا آهن. ڇا لاءِ فقط مانسڪ شڪ لاوا

اڄ جا ۷۵ سيڪڙو سنڌي ليکڪ شڪيا ستابا آهن. پر اهي ڪوئچ جو چندو نه پر پيندا آهن ۽ نه ئي ڪو سنڌي ڪتاب خريد ڪندا آهن. ڪيترا ليکڪ مندرن ۽ ڪلبن ۾ چندو ڏيندا آهن پر ڪوئچ يا ٻين مھرن جو چندو ٻين گهٽتائي سمجهندا آهن. ڏکڻي هريءَ جو من ڏکي ٿيندو آهي پر پوءِ به ڪوئچ مفت ۾ موڪلڻ بند ڪونه ڪندو آهي.

هري موٽواڻي ون مٿن انسٽيٽيوٽ يا انڊسٽري آهي جيڪو سنڌي ساهتيه جو اُتپادن ڪري ٿو. سنڌين جي ساهتيه ۾ رڳو نه هئڻ سبب ان اُتپادن جي ڪٽ ڪانهي. تنهن هوندي به هريءَ هڪ سؤ کان مٿي ساهتيه ڪتاب ڇپايا آهن. هيل تائين ساهتيه اڪادميءَ جون ليکڪن کي انعام ڏنا آهن ان مان گهڻا ڪتاب هري موٽواڻيءَ جا ڇپايل آهن. بمبئيءَ ۾ ساهتيه اڪادميءَ جو انعام حاصل ڪندڙ ليکڪن کي هڪ هڪ لک رپين جي پينشن 'مهراڻو گورو ڀرڪار' ڏنو ويو، ٽن مان ڪنهن به هڪ ليکڪ اڳيان وڏي هري موٽواڻيءَ کي هڪ هزار به ڪوئچ هلائڻ لاءِ نه ڏنو. ڪوئچ ۾ ڇپجي ڪيترا ليکڪ ادب ۽ زندگيءَ ۾ اسٽاپ ٿيا آهن. مثال ڏيندس ته ڪيترا ليکڪ هرت ٿيندا.

هري موٽواڻيءَ کي ڪيترن ليکڪن ايڪسپلايٽ ڪيو آهي، ڪندا رهيا آهن، ڪندا رهن ٿا. اي يا بيءَ کي ڪتاب ڇپائڻو آهي ته ان لاءِ پريس جا ڊڪا هري کائيندو، پروف هري ڏسندو، بائينڊر وٽ هري ويندو، رابر لمچنداڻيءَ

ھري موٽواڻي — فوٽو آلبم

1

۱۲ ورهين جي عمر ۾ -

2

منهنجو وٺڻ :

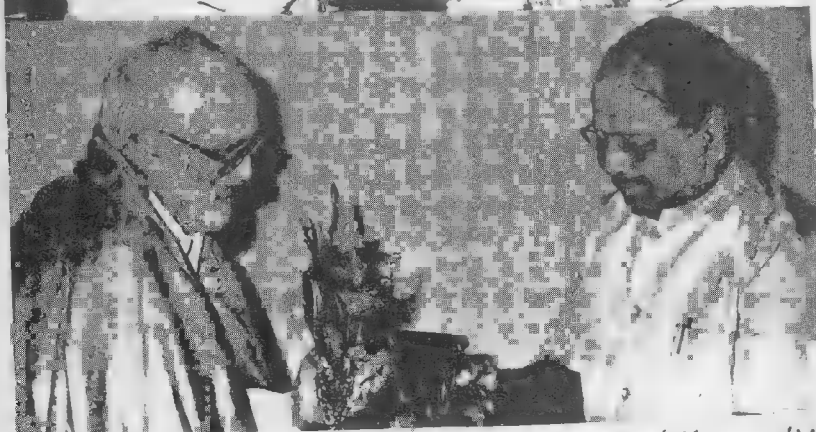
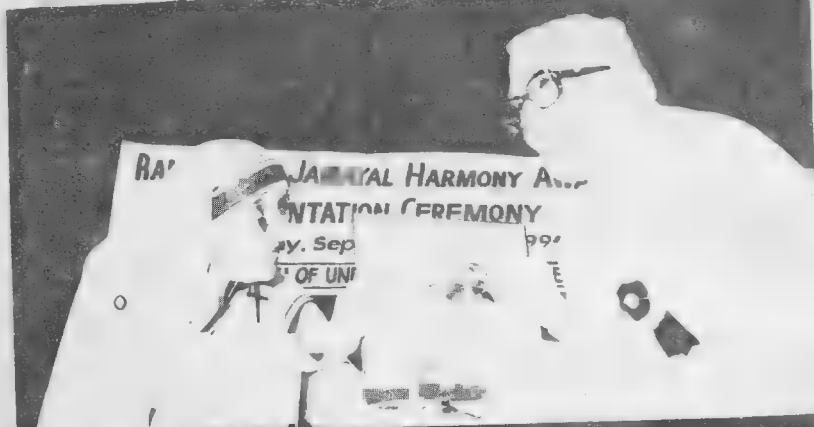
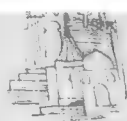
(۱) ڀٽ - پرسو - پرکاش - چندر.

(۲) پنج پوٽا پوٽيون.

PRESENTATION CEREMONY

Thursday, September 21, 1995

ORGANISATION OF UNDERSTANDING & FRATERNITY

3

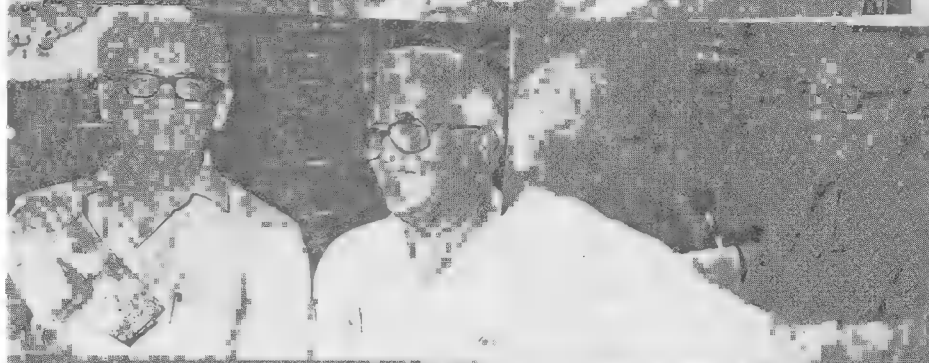
قدرشناسي — انعام.

(1) مدر تپرسا هتان، (2) يو. آر. اننت مورتيء هتان، (3) پرمود

منهنجا همدم - منهنجا رهبر
 (۱) شرت چندر، (۲) سڳن-آهوجا، (۳) ديوداس موٽواڻي، (۴) جیوت چاولا
 ۽ مان، (۵) سیتا سنڌو پون ۾ : پروفیسر رام پنچواڻي، ارڇن شاد، موهن
 چندا ۽ ماهتاب محبوب.

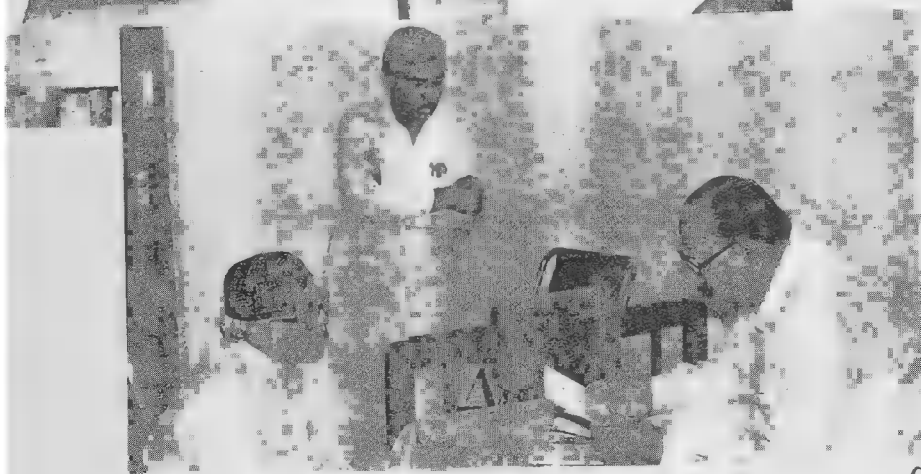
6

(۱) ڪلا پرڪاش ۽ سندس پرڀي جو وموچن ڪندڙ گيرت ٻاٻاڻي ۽ مهمان
سمهادڪا : پارو ڇاٽلا. (۲) پاڻيارا پکي جو مهورت ڪندي هري همٿائي.
اڀر - ڪمل ۽ ڊاڪٽر ارجن شاد جو سمنان ڪندي مان
ٻيا آهن : گوڀند مالهي، رام تولائي ۽ موهن ڪيسواڻي

آدین پاران سمنان ۶ پاکین،
ادیب پاڻ سیگلی، پاڻ لهن.

سنڌ جي سڃاڻپ :
 (۱) موهن جي دڙي تي .
 (۲) سائين جي . ايم . سيد سان ، (۳) مخدوم طالب الموليٰ سان .

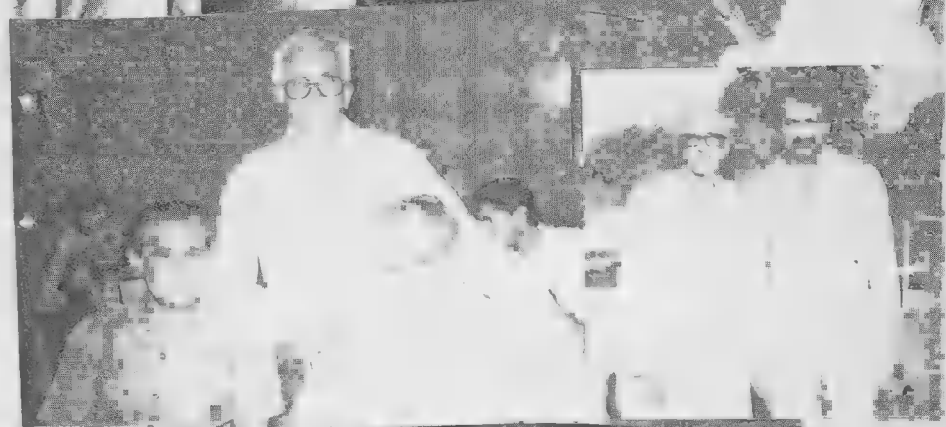

اھي سنڌ جا ڄاوا — جن دل ۾ جايون ڏنيون :
 امداد علي ٽالپر . جميل الزمان . بشير احمد خان لغاري .
 غلام نبي مغل ۽ ڊاڪٽر تنوير عباسي .

سنڌ جي اديبن سان

- (۱) سندوء جي ڪناري ، وليرام وٺي، پشپا ۽ گوريءَ سان .
 (۲) ادي گل سان سني مونڊ ۾ - نور الهدى شاهه ۽ گل نالپر -
 ٻن اديبائن سان .
 (۳) وداعءَ جي گهڙي - ڪراچي ايئر پورٽ تي گل پيٽ ۽ مان .

کان ڊرائن هري لهرائيندو، ڪتاب جي ڊليوزي هري پهچائيندو. ٽرانسپورٽ جو خرچ به هري ڀريندو. ڪو به ڪانٽس اٿين نه پهچندو ته تنهنجو عجورو يا محنتاڻو ٿهڻو ٿيو؟

سنڌي ساهتيه ۽ دوستن جي چنتا هنجتي زندگيءَ کي بي ترتيب ٿي بڻايو آهي. کيس سٺڪ جي ننڍ شهن نه ڏني آهي. هينئر جڏهن سندس رٿاير ٿيل جي عمر آهي، هن پنهنجي پيريءَ جو ڪوبه توشو نه ٺاهيو آهي. پر گذريل چند سالن ۾ اهو، اجهو ۽ پاڻيارا پڪي ناول لکي، هن مقبوليت حاصل ڪئي آهي. سندس ساهتيه تي اردو ليکڪن جو سنسڪار آهي. پر هن اردو ليکڪن جو نقل نه ڪيو آهي. اظهار ۾ ڪٿي ڪٿي اردو ليکڪن واري اسٽائيل پڪڙڻ چاهي آهي. هو زندگيءَ جي مڪتب جو شاگرد آهي. زندگيءَ جي پتڪاؤ مان هن انهيءَ جي جيتري به پونجي هٿ ڪئي آهي، ان ئي سرجڻ ذريعي لکائي رهيو آهي. زندگيءَ کيس بي ترتيب ۽ ساهتيه کيس ترتيب بي بخشي آهي. ڇاڪاڻ ته ساهت پنهنجو پاڻ ۾ هڪ انتظام آهي ۽ اُنجو پنهنجو وڌان آهي. سرجڻ جو اهو وڌان هري موٽوڻيءَ کي پالڪن ۾ پيارو بڻائي ٿو. سادي شپڪ ٻولي پالڪن جي من ۽ ذهن تي گهرو اثر ڇڏي ٿي. سندس ناولن جي لوڪپريتا ان مان ظاهر آهي جو ڪوئچ ۾ ناولن جي ساراه جا انيڪ خط ڇپيل آهن جي ڪن ليکڪن وانگر هريءَ چٽ ڇا ڪري ڪونه لکايا آهن. اهي وٽس پاڻ هراڏو آيا آهن.

پاڻ کي پروڇيڪٽ ڪرڻ جي منورتي هري موٽوڻيءَ ۾ هجي ها ته پنهنجي پئٽرن ۽ شائقن جي آڌار تي ڪافي ناڻو ۽ ناموس حاصل ڪري سگهي ها. پر هن پنهنجي خون پسيني جي ڪمائي ساهت شايع ڪرڻ ۾ سيڙائي آهي جنهنجو وياج به کيس ڪونه ملندو.

جلا وطنيءَ ۾ پنهنجي وطن سنڌ لاءِ سندس حب ماڙيءَ وانگر آهي. پنهنجن ماڙڙن لاءِ وٽس معصوم پيار آهي. به ٽي دفعا سنڌ جي ڏيارت ۾ ڪري آيو آهي. سنڌ ۽ سنڌين لاءِ سندس پيار ڏيوانگيءَ جي حد تائين آهي. سنڌ جي ڏيارت بعد هن پنهنجو تخلص 'سنڌي' رکايو. مان مذاق ۾ کيس چوندو آهيان ته اڌ صدي گذرڻ بعد کيس احساس ٿيو آهي ته هو سنڌي آهي. پر هريءَ جو دليل آهي ته مڪي مديني جي حج ڪرڻ بعد مسلمان پاڻ کي حاجي سڏائيندا آهن ته سنڌ جي ڏيارت ڪرڻ بعد مان پاڻ کي 'سنڌي' جو نٿو سڏائي سگهان؟ سنڌ مان ڪو ليکڪ ڀارت ۾ گهمڻ ايندو آهي ته هري موٽوڻيءَ جون ٻيون سڀ مشغوليون مهمل ٿي وينديون آهن. سندس خاطرداريءَ ۾، گهمائڻ ڦيرائڻ ۾، ڏينهن رات لڳو رهندو آهي.

هري موٽوائيءَ مون تي گهڻا ئي احسان ڪيا آهن جنهن لاءِ مان سندس احسانمند رهندس. اُنجو بدلو ڪهڙي جنم ۾ چڪائي سگهندس، چئي نٿو سگهان. سڄي دوست جي هڪ پريهاڻا اها به آهي ته اوهي ويل دوست جي مدد ڪرڻ. اها مدد هريءَ نه فقط منهنجي ڪئي آهي پر گهڻن ئي دوستن جي ڪئي آهي. ڪيترا دوست هن لاءِ احسان فراموش، دغا باز ۽ ٻئيءَ ۾ چُرُو هڻڻ وارا ثابت ٿيا آهن.

دوستن مٿان حد کان وڌيڪ وشواس رکڻ سبب ڪيس پهرين پريس وڪڻڻي پيئي هئي. هن ’هوجمالو‘ فلم ٺاهي جيڪا ميس ائڊوينچر ثابت ٿي. اُن لاءِ هن بزار مان قرض ڪنيو ۽ وياچ سوڌو رقم چڪائي ڏني. اُن لاءِ ڪيس موٽر وڪڻڻي پيئي. گهر وارن جو ناراضبو ڪٿڻو پيو. ۽ سندس پارٽنر قرض جي جوابداري ڪٿڻ بجاءِ لنڊن پهچي ويو.

سنڌي ساحت جي انڌي شوق ۾ هن ڪيترو وڃايو آهي تنهنجو حساب ڪتاب وٽس به ڪونهي. هجيس ها ته شايد آڱهات ڪري ها. پر هن جي ڍل مضبوط آهي. دوستن جي بي وفائي ڪي هو اُدار دل سان معاف ڪندو آهي. منهنجو سالن جا سال اهو نيم رهيو هو ته خالي وقت ۾ هري موٽوائيءَ جي ڏڪان تي وڃي وهندو هوس. ساڍي نوين بجي رات جو ڏڪان بند ڪرڻ بعد هريءَ جو چتو چالو ٿيندو هو - پيل پوريءَ کان پنجمر پورين تائين. اوڳريون ڏيندا پاتيا باغ ۾ وڃي وهندا هئاسين. اُتي ويهي ادب تي بحث مباحثو ڪندا هئاسين ۽ ساڳئي وقت هري تيل مالش به ڪرائيندو هو. اُن بعد هريءَ گهر وڃڻ لاءِ بس يا ٽڪسي پڪڙيندو هو ۽ مان لوڪل ٽرين!

ڪُنڇ جي شخصيت پرچن جي سنڌي ساهتيءَ ۾ الڳ جڳهه آهي. هريءَ منهنجي پرتيا کي سڃاتو ۽ اُنکي اُپاريو هو. جڏهن بمبئيءَ ۾ ٻه ڏڙاڪا ٿيا هئا ۽ بمبئي خلي رهي هئي تڏهن هن منهنجو شخصيت پرچو ظاهر ڪيو ۽ ساهتڪ بي ايمانن جي ڳل تي چُعات هنئي جيڪي منهنجي ساهتڪ حاصلاتن کي نظر انداز ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا آهن.

هري موٽوائيءَ لاءِ مون وٽ ايترو مواد آهي جو ٻه ٽي ڪتاب لکي سگهان ٿو. اڳتي هلي ڪڏهن ضرور لکندس.

هڪ سڌانت آهي. بي ترتيبيءَ جي به هڪ ترتيب ٿيندي آهي. بي بندوبستگيءَ جو به هڪ بندوبست آهي. ميڊيس جو به هڪ ميٿرڊ ٿيندو آهي. هري موٽوائي اُنجو نالو آهي. جنهن شخص پنهنجي ديوانگيءَ ۽ بي ترتيبيءَ ۾ سنڌي ساحت، ليکڪن، دوستن ۽ ماڻهن کي ڏٺو ئي ڏٺو آهي ۽ موت ۾ ڪجهه به ڪونه طلبيو آهي - اهو هري موٽوائي آهي! - وشنو پاتيا

باب پهريون

زندگي — زندگي

مان انټريامي نه آهيان. علم نجو. کان پل اڄ ڄاڻ آهيان. ښکري
مونکي اها ڄاڻ ڪانه هئي ته وڏي هوندي منهنجي زندگي ڪهڙو رخ وٺندي،
ڪهڙي رستي ٽامزن ٿيندي.

ڪ راه هوندي آهي سڌي سنواري، ليڪ وانگر، جنهن تي هلبو وڃبو آهي.
ان راه ۾ پهواڻا، ٻهواڻا ۽ ڇوواڻا ايندا آهن جن تي رڳو آهي، سوچبو آهي،
سوچي، پوءِ هڪ راه ته اڳتي وڌبو آهي. اها راه ڪٿي وڃي ختم ٿيندي،
اڳواڻ خبر نه هوندي آهي.

زندگي ريلوي جي سارڻي نه آهي جنهن ۾ ڄاڻايل هوندو آهي ته فلاڻي
ٽرين ڪيڏانهن ويندي، اڳيان ڪهڙيون اسٽيشنون، ڪهڙيون جنڪشنون اچڻيون
آهن ۽ سندس آخري منزل ڪهڙي آهي.

جنم ڏيڻ بعد، جنم ڏيندڙ صرف مائٽ رهجي ويندا آهن. جيستائين
ٻار پيئنگهي ۾ آهي، مائٽن جي سپرد آهي، سندس سنڀال هيٺ آهي. جڏهن
ٿي هو ٻانڀڙا پائڻ لڳي ٿو، مائٽن سان سندس ناتو ٽٽي وڃي ٿو. ڇو ته ٻانڀڙا
پائيندي هو ڇا ڪندو، پٽ تان ڇا کڻي وات ۾ وجهندو، ڪير نٿو ڄاڻي. اڳواڻ
ڪير ڪجهه به ڄاڻي نٿو سگهي ته هيءُ ٻانڀڙا پائيندڙ ناسمجھ ٻالڪ ڇا ڪرڻ
وارو هو، ڇا کڻي کائڻ وارو هو، ڪيڏانهن رخ رکڻ وارو هو — ائين جڏهن هارجي
پوڻ کانپوءِ پتو نه هوندو آهي ته پاڻي ڪهڙيءَ وات وهي ويندو.

ان اوستا کان ئي ٻار ٻالڻ وهيٽو ٿيڻ لڳي ٿو. ٻانڀڙا پائيندي گهر جي
ڪمرن ۾ پڌرن گمان وٺي، ننڍين وڏين ٻلين، سڙڪن ۽ شاهراهن تان ڊوڙون
پائيندو، ڪرندو، اُٿندو، وري ڊوڙڻ شروع ڪري ٿو، آخري ڇوڙ تائين پهچڻ
لاءِ ڊوڙندو ئي رهي ٿو.

ٻوند پل ته ندي بڻجي وڃي ليڪن سندس وسرڇن ساگر ۾ ئي ٿيڻو آهي.
اِهو جيون جو سچ آهي، يثاڙت آهي، آدي ستيه جيڪو، هر پراڻيءَ سان لاڳو
آهي. آءُ ۽ انت. شروعات ۽ پڇاڙي. جنم ۽ مړتوب. اِهو لڳاتار سلسلو آهي،
سفر آهي، منزل طرف ياترا آهي، جيڪا هر ڪنهن کي ڪرڻي آهي. البت ڪو
ڪو ياتري اهڙو هوندو آهي جيڪو ياترا دؤران، راه ۾ پنهنجا ڪي نشان ڇڏي
ويندو آهي جي حد نشان بڻجي ويندا آهن.

مان مگر انهن مان نه آهيان. مان اهڙي خوشفهميءَ جو شڪار نه آهيان. مان صرف مان آهيان. مان جتي به آهيان، جيڪي به آهيان، پنهنجي سڃاڻپ سان آهيان، پنهنجي وجود سان آهيان.

مان جڏهن پنهنجي ٻالپڻ تي نظر وجهان ٿو ته مونکي اهڙو ڪجهه به نظر نٿو اچي جيڪو اهميت ڀريو هجي، ڪو اهڃاڻ ملندو هجي ته اڳتي هلي مونکي انوکو ڪاريه ڪرڻو آهي، ڪي ڪارج سڏ ڪرڻا اٿن.

ڪارج ڪيترن ئي پرڪارن جا ٿين ٿا. وڏي سوچي آهي انهن جي. ٻڌائڻ ممڪن ئي نه آهي. ڇو ته اُن فهرست مان اوهان لاءِ يا ڪنهن لاءِ به چوند ممڪن ئي نه آهي. منهنجي نسبت ۾ ته ممڪن ئي نه هئي.

جنم ڪٿي، مرتبو ڪٿي، اهو ڇا اُن سوچيءَ ۾ ڄاڻايل هوندو آهي؟ اهو منهنجي سارڻيءَ ۾ ته اصل ڄاڻايل نه هو. مان انهن خوشنصيب شخصن مان نه آهيان جو مرڻ پڄاڻان پنهنجي جنم ڀوميءَ جي مٽيءَ سان ملي هڪ ٿي وڃڻ جي سڏ ڪريان. اها پوري ئي وڃي.

پرڏان منترِي لعل بهادر شاستريءَ جو تاشقند ۾ ديهانت ٿيو ته سندس مرڻ ڪر سِرير ڀارت آندو ويو. رفيعي احمد قدواڻي وفات ڪئي ته سندس ڪفن دفن سندس ڳوٺ ۾ ٿيو. منهنجي مرتبو بعد ڇا منهنجو مڙھ لاڙڪاڻي نيو ويندو؟ اهڙي اجازت ملندي؟ ناممڪن! موهن ڪلپنا جي ڇاهنا هئي ته سندس هاليون سنڌوءَ ۾ پرواه ڪيون وڃن، ممڪن ئي نه سگهيو. هرڪو سنڌي ڪاڪي لعلچند جڳتياڻيءَ جيان خوشنصيب نه آهي جنهنجي آخرين اڇا پوري ڪئي وڃي. سندس هالين کي سنڌوءَ جي ڳوٺ نصيب ٿئي....!

شاعر - نارايڻ شيام لکيو آهي،

گنگا جمنا امرت امرت

ليڪن ٿڃ ته سنڌو آهي.

ليڪن اڄ جي انسان کي ماءُ جي ٿڃ جي ضرورت ئي ڪٿي رهي آهي.

هن جو جياپو ته فيڊر تي ئي آهي!

مان لاڙڪاڻي ۾ ڄائو آهيان جنهن شهر لاءِ ڪيئي چوڻيون مشهور آهن. ليڪن منهنجا ابا ڏاڏا اصل خيرپور ميرس جي لقمان جا رهواسي هئا. شايد اِن کان به اڳ ڪنهن ڳوٺ ۾ رهندا هئا جنهنجو نالو 'نارا' هو جنهن پٺيان پنهنجي نڪ نارا رکي هئاڻن جا هتي ڀارت ۾ به قائم رکي هئاڻون. مون جڏهن سنڌ جي اوائلي تاريخ - 'سنڌ' مسلمانن جي فتح کان اڳ،

پڙهي ته تيرس ۾ پئجي ويس. اُها خوشي ٿيس جو ته منهنجو شجرو سنڌ جي مشهور 'هاڪڙو ندي' سان وڃي ٿي مليو جنهن کي 'نارندي' پڻ ڪوليو ويندو هو. اُها نارندي سنڌ ۾ راجستان جي وچ ۾ بارڊر سمجهي ويندي هئي. اُن سمي راجستان کي گُرجر چيو ويندو هو. جنهن کان گُرجر قوم مشهور هئي. سڪندر اعظم جي ڪاھ وقت پڻ 'نارا' ٿي لکيو ويو آهي جنهنجو نقشو ساڳيءَ تاريخ ۾ صفحي ۱۵۰ تي ڏنو ويو آهي. نارنديءَ پٺيان 'ناراڪوٽ' لھيو جيڪو اڄ تائين سنڌ جي خيرپور رياست ۾ موجود آهي. ۽ جيئن ته اِهو مڃيو ويو آهي ته دنيا جون تهذيبون ندين ۽ واھن جي ڪنارن تي ئي اُسرڻ آھن تيئن اسين نارنديءَ ڪناري اُسرڻا سون ۽ نارا چواڻ لڳاسون، جيئن برھمڻ آباد وٽان وھندڙ لوھاڻا نديءَ پٺيان لوھاڻا مشھور ٿيا، ته منهنجي لاءِ اِها حقيقت فخر جو باعث آهي جنهن تي مان واجبي طور فخر وٺي سگهان ٿو.

مان ته اڃا اِن کان به اڳتي جو پيو سوچيان. سوچيان ٿو ڪٿي منهنجا پُراڻا موهن جي دڙي جا رهواسي ته نه هئا جڏهن اُهو شهر جي روپ ۾ اُسريل هو. آخر اُن وقت اُتي به ته ڪي سنڌي لوڪ ئي رهندا هئا چوندا آهن ته مٽيءَ ۽ رٽ جي چڪُ ٿيندي آهي. مان جڏهن به 'موهن جو دڙو' جو ذڪر ٻڌان يا اُن بابت ڪجهه پڙهان ته رڳون رباب ٻڌجي پون. عجيب سُر پيا ٽونجڻ لڳن. ورهاڱي کان چاليهن سالن بعد، ۱۹۸۶ع ۾، جڏهن پنهنجي جنم آستان ويس ۽ منهنجو ميزبان مون کي 'موهن جو دڙو' گھمائڻ وٺي ويو ته اُمالڪ رٽ ۾ اُهرڪا اچڻ لڳا. رڳون چڪڻ لڳيون. دل ۾ آيس، پنهنجن پرڪن جي پٽيءَ سان ملڻ لاءِ مٽيءَ ۾ ليٿڙيون پايان، ديوارن تي چڙهي ويهان، سُڪل ڪوهن ۾ ٽپي پوان. ائين ته نه ڪير ليڪن مٽيءَ جا ٻُڪ پري، رومال ۾ ضرور ٻُڌم. اُن وقت لڳو هوم جڻ صدين پڄاڻان پنهنجن پرڪن سان مليو هوس، ساڀيا ۾ نه، انهن جي پوتر پٽيءَ سان ...
اُها مٽي ساه سان سانڍي رکي اٿس.

ڪراچي ايئر پورٽ تي جڏهن هڪ ڪسٽمر آفيسر پڇيو ته هن رومال ۾ ڇا آهي ته مون رومال سوڻهو جهليندي چيو، 'هن رومال ۾ منهنجو ماضي ٻڌل آهي!'

ڪسٽمر آفيسر منهنجو جواب ٻڌي منجهي پيو. هرولي سٺي نه سگهيو ته چيائين، 'مون توهان جو مطلب نه سمجهيو. صاف صاف ٻڌايو ته ته رومال کولي ڏيکاريو.'

هن جي لهجي مان پروڙي ورتم ته هو سنڌي هو. تنهن ڪري سنڌيءَ ۾ چيس، 'پوتار، هن رومال ۾ منهنجن ابن ڏاڏن جي پوتر مٽي ٻڌل آهي،

هن ڌرتيءَ جي مٽي، جيڪا آءٌ پنهنجن پونيرن لاءِ ڀارت کنيو پيو وڃان!

سنڌي آفيسر منهنجي ڳالهه ٻڌي، منهنجو منهن تڪڙ لڳو.

مون ان سنڌيءَ کي وڌيڪ تپرس ۾ وجهندي ٻڌايو، 'ادل مان سنڌو ڀومِيءَ جي پوتر مٽيءَ' ۾ پاڻيءَ سان گڏ، هن ديش جا سورهن وڻن جا ٻوٽا به کنيو پيو وڃان جي آءٌ ڀارت جي الڳ الڳ شهرن ۾ پوکائيندس جيئن اُهي اُسرِي، وڏا درخت بڻجي، سنڌين مٿان ڇانو ڪندا رهن ۽ سنڌي لوڪ انهن جي ڇايا هيٺ ويهي، سنڌ کي ياد ڪندا رهن!'

ان سنڌي ڪسٽمر آفيسر منهنجي ڳالهه ٻڌي، منهنجو هٿ پنهنجي هٿ ۾ جهلي چيو، 'توهان کي مڃيم، توهان جون ڳالهيون ٻڌي، توهان لاءِ عزت وڌي ويو. هڪ طرف ماڻهو هتان سون ۽ سڪو ميوو کڻي وڃن ۽ ٻئي طرف توهين آهيو جو هتان جي مٽيءَ ۾ وڻن جا ٻوٽا کنيو پيا وڃو. توهان کي مڃيم، ڪاڪا، توهان کي آفرين هجي!'

انهن ٻوٽن مان ٻه ٻوٽا سينا سنڌو ڀون ۾، پروفيسر رام پنڄواڻي جي هٿن سان پوکيم ۽ ٻه ٻوٽا سنڌو سرڪل، سنڌونگر ۾ پوکيا ويا جي اشوڪ ڪشوراڻيءَ سنسڪرت جا سلوڪ اُچاريندي، پوتر وايومنڊل ۾، موهن ڪلپنا ۽ نند ڇڳاڻيءَ جي حاضريءَ ۾ پوکيا. ٻه ٻوڏا ڀوني جي ساڌو واسواڻي مشن جي وانگا ۾، دادا جشن واسواڻيءَ پنهنجن شپ هٿن سان پوکيا. ان وقت هنن جيڪي محسوس ڪيو، اُهي اُمنگ هڪ ٻئي تي لکي مونکي ڏنائون جي هوبهو، هتي پيش ڪريان ٿو :

شڪر گذار آهيان،

لک ٻار شڪر گذار : حيدرآباد (سنڌ) جي پوتر ڀومِيءَ جا سُندر ورڪه موڪليا اٿو! اِهي ورڪه هت پوکيا ويا آهن. ۽ ائين پيو سمجهان ته هاڻ هيءُ ٻوٽي جي ٻچ ڀومِي ۽ سنڌ جي درويشن ۽ فقيرن جي ڀومِي ٻئي هڪ ئي ويئون! آهيون ته اصل ۾ هڪ، فقط ٻڌڻ ۾ ٻه آهيون!

نياز ۽ نمسڪار :

داس

جشن واسواڻي

۸۶-۹-۲۱

منهنجي ڏاڏي موٽومل کي به ڀائر هئا. سندس هڪ ڀاءُ ڪوٽيه ۾ رهندو هو جتي زلزلي جو بڪ ٿي ويو. ٻئي ڀائر گڏجي لقمان ۾ جنڊيءَ جي ڪم جو ڪارخانو هلائيندا هئا. خيرپور رياست جنڊيءَ جي فرائيڇر کان اڄ سوڌو مشهور آهي. مال ڏيساورن تائين ويندو آهي. خيرپور ميرس جون ٻيون مشهور ۽ معروف چيزون هيون خارڪون ۽ دارونا سنڌ ۾ گهڻي ۾ گهڻيون ڪجهيون خيرپور ميرس ۾ آهن. اسان کي خارڪن جي ڀري ٻڌي ڏني هئائون جڏهن نند جوڀري ۽ نند ڇڳائيءَ سان گڏجي ٻيو دفعو ۱۹۸۷ع ۾، سنڌ ياترا ٿي ويو هوس.

خيرپور جو دارون پنهنجي نالي سان هو. فوٽن پيل رنگارنگي دارون ڪٽ جي تسرين ۾ پيتو ويندو هو. خيرپور رياست جي رهاڪو ڏاسومل ڏهڻي پنهنجي هڪ يادگيريءَ ۾ لکيو آهي: 'دارونءَ جي ڳڻي وارا تسريون ڀري رکندا هئا. جيئن ئي ٽرين اسٽيشن تي بيهندي هئي، دارونءَ پياڪ مسافر ڊوڙندا، ڳڻي تي پهچي، دارونءَ جي تسري خالي ڪري، واپس ڊوڙندا، ٽرين پڪڙيندا هئا. ٽرين پنج-ست منٽ وڌيڪ بيهندي هئي جنهن لاءِ ڳارڊ ۽ ڊرائيور کي مفت جي چڪڙي پيئڻ لاءِ ملندي هئي.'

منهنجو ڏاڏو، جيئن مون ٻڌو، من مڙجي شخص هو. سندس هر-عمر ميرن سان دوستي هئي. انهن جي صحبت ۾ گهڻو وقت گذاريندو هو. ڪارخاني تي ويهڻ بجاءِ ميرن سان شغل پيو ڪندو هو. ڪڏهن محفل مجلس تہ ڪڏهن ساڻن گڏجي سير شڪار تي ويندو هو. ان ڳالهه تان هڪ ڏينهن ڀاءُ سان جهيڙو ٿي پيس. گهر مان ڀڄي وڃي لاڙڪاڻي نڪتو. لاڙڪاڻو — ساهه سڀاڻو، ڏاڍو وڻي ويس. خيرپور موٽي اچي ڀاءُ کي چيائين، 'مونکي منهنجو حصو پتي ڏي، مان هميشه لاءِ لقمان ڇڏي، لاڙڪاڻي هليو ٿو وڃان.'

ڀائرس هڏڪي ڏيئي چيس، 'ڇا جو حصو پتي! ڪارخانو هلايو مون، ڪمايو مون، تو تہ صرف وڃايو آهي. مان توکي ڪوڏي به ڪانه ڏيندس!'

ڏاڏي گهڻو ئي سمجهائيس تہ هن ملڪيت ۾ منهنجو به حصو آهي پر ڀائرس باز نه آيو. پوءِ هو پنهنجن سنگتين ميرن وٽ دانهي ٿي ويو. ميرن سندس ڀاءُ کي پاڻ وٽ گهرائي چيو، 'ابا، خير ڄاڻين تہ پنهنجي ڀاءُ کي حق حلال جو حصو ڏي نه تہ اسين توکان سڀ ڪجهه ٿري، تنهنجي ڀاءُ کي ڏيئي ڇڏينداسون!'

اهڙيءَ طرح ڏاڏي کي پنهنجو حق مليو ۽ هو پنهنجو ٺهر وٺي، لقمان ڇڏي، لاڙڪاڻي وڃي مقبر ٿيو. ليڪن اُن ملڪيت جي جهيڙي ٻنهي ڀائرن جي وچ ۾ ايترو ويڙهو وڃي ڇڏيو جو باوجود لقمان ايندي ويندي، ٻنهي ڀائرن وچ ۾ ڪڏهن به ڪٽنبِي سَمپ نه آيو، خود مان پاڻ ننڍي هوندي وڏي ڇاڇي ۽ پيءُ سان گڏجي، ٻه دفعا لقمان ويو هوس ۽ ٽيون دفعو ورهاڱي بعد، ۱۹۸۷ع ۾ ويس جتي خيرپور ۾ ڊاڪٽر تنوير عباسيءَ جي گهر ٺڪيل هئاسون.

اسان جي اُن ڏاڏي پيءُ جو اولاد بمبئي ۾ رهي ٿو، ليڪن جڏهن به، ڪڏهن ڪڏهن، پاڻ ۾ گڏجون، ته ائين گڏجون ڄڻ پاڻ ۾ ڪجهه نه لڳون!

ڏاڏي کي چار پٽ ۽ هڪ ڌيءَ هئي جيڪا سکر ۾ پڙهيل هئي. اسين سوٽ ڇيتي ڇنڊ يا ٻئي ڪنهن موقعي تي سکر ويندا هئاسين ته ٻڦيءَ وٽ ٿي ٺڪندا هئاسين. اسان جو پڦاٽ، اسان کي ساڌ ٻيلو گهمائڻ وٺي ويندو هو. ٻيڙيءَ ۾ سنڌو درياهه اُڪرندي، اُن جي لهرن ۾ اسان جا من پڻ هندوري جيان لڏندا هئا. سنڌوءَ مان جل جون ليون ڀري هڪ ٻئي کي هلندا هئاسين. پري کان چوهٽ دروازن واري سکر بئراج ڏسڻ ۾ ايندي هئي. اسان روڙيءَ واري، زنجيرن تي بيل پل به ڏٺي هئي جيئن هردوار جي رشڪيش ۾ گنگا مٿان بنا پيل پاون واري، زنجيرن سان پختي ٻڌل پل آهي جنهن کي ’لچمڻ جهولا‘ چوندا آهن.

منهنجي پيءُ ڏامراهن مان شادي ڪئي هئي. ننڍي هوندي جڏهن مونو هو ته سندس نالو پنجڙو هو. پوءِ جڏهن فوجي خالصن سان دوستي ٿيس ته پاڻ به خالصو بڻيو ۽ نالو رکيائين نارائڻ سنگهه. هو صرف نالي جوئي خالصو نه هو، سڄو ۽ صديقي خالصو هو. گرونانڪ ۾ وڏي شرڏا هئس. اڻ پڙهيل هو پر سکمني ۽ ڄڻ صاحب بر زبان هئس. ڪارڪٽن ۾ گرونانڪ جو جنم دن ڌام ڌرم سان ملهائيندو هو. منهنجو جنم پڻ ڪارڪٽن ۾ ٿيو هو. اِها گرو بابا جي ڪرپا سمجهندو هو.

بابا سڀني ڀائرن ۾ ننڍو هو اِن ڪري انگلي هو. اسڪول مان ڀڄي ويندو هو. تنهن ڪري ڪورو ڪاغذ هو. خالصا پنٽ سان جو نينهن هوس ته ٽنهي ڀائرن جي هڪ هڪ پٽ کي ۽ اسان ٻنهي ڀائرن کي خالصو بڻايو هئائين. منهنجو نالو هري سنگهه هو. خالصن جيان وڏا وار هوندا

هئا جن جون امان به چوڻيون ڪري ٻڌي ڇڏيندي هئي. ليڪن منهنجا سوٽ جيئن جيئن وڏا ٿيندا ويا، سندن پيٽر، پنهنجن پٽن کي مونو بڻائيندا ويا: بابا ڪاوڙجندو هو پر ڪجهه ڪري نه سگهندو هو. وڏ ۾ وڏ ڪجهه ڏينهن رڻو رهندو هو ۽ ڪنهن سان به نه ڳالهائيندو هو. ليڪن جڏهن منهنجا وار ڪٽايا ويا تڏهن وڏو هنگامو ڪڙو ڪيائين. امان سان ڏاڍو وڙهيو. رسي ويهي رهيو. گهر ڇڏي پڇي وڃڻ جي ڌمڪي به ڏنائين. پر پوءِ جيئن وڃڻ بعد سمنڊ شانت ٿي ويندو آهي، بابا به شانت ٿي ويو. ائين ڏينهن مان ڏاڍو ياد آيو سانس. مان ڊپ وڃان سندس منهن تي ٿي نئي چڙهيس. مونکي ڳولهي، وڏا وڏا پاڪر پاتائين. چمپيون ڏنائين. رائل ٽاڪيڙ ۾ اڳيان ويهاري، نورجهان جو اسٽيج شو ڏيکاريا. ننڍپڻ کان ئي بابا مونکي ڏاڍو پائيندو هو. بزار ويندو هو ته مونکي ڪلهن تي ويهاري وٺي ويندو هو. آسو، منهنجو ننڍو ڀاءُ، سڄو وقت امان سان چنبڙيو رهندو هو. رات جو امان اسان کي آکاڻي ٻڌائيندي هئي. اُهي آکاڻيون امان اهڙي ڀنگ سان ٻڌائيندي هئي جو انهن جا ڪردار راجاڻن ۽ راڻيون، شهزادا ۽ شهزاديون، پريون ۽ ڄڻ، جيئرا ڄاڻندا سامهون اچي ويندا هئا. اسين اڪه به نه چنبي سگهندا هئاسين. بابا وري صبح جو سويل اٿي، سڪمئيءَ جو پانه ڪري، گرامافون تي سِگِل، پگت ڪنوررام ۽ جيونِي هائيءَ جا رڪارڊ وڃائيندو هو. اُن وقت اسين سندس ٻئي پٽ، سندس هنج ۾ هوندا هئاسين.

ننڍپڻ جا اُهي ڏينهن مون کان مٿر نه وسرندا. اُهي منهنجي هن آتم ڪٿا ۾ هميشه لاءِ ڏُرج رهندا.

منهنجو ننڍپڻ نهايت روڄڪ رهيو آهي. مان جڏهن اڃان تمام ننڍڙو هوس ته ٻن ڪٽنبن مونکي گود وٺڻ چاهيو هو. هڪ هو ديوان ڪانسنگ جو ڪٽنب جيڪو اسان جي پاڙي-نوانتڪ ۾ رهندو هو. ۽ ٻيو هو منهنجو نانو شيوارام جيڪو هرڊوار ۾ ڪپڙي جو ڪاروبار ڪندو هو. سندس زال بينگالڻ هئي، اُها چري ٿي پيئي هئي، ۽ اُن مان کيس اولاد نه ٿيو هو. ديوان ڪانسنگ کي به ڏيئر هيون ليڪن پٽ جو اولاد نه هو. اِن ڪري هنن مون کي گود وٺڻ پئي چاهيو. ديوان ڪانسنگ جي ڏيئرن جا نالا گومي ۽ گل هئا. گوميءَ بابا

کي پنهنجو ڌرم جو پاڻ ڪيو هو. هن بابا تي زور رکيو ته هو مونکي، کين گود ۾ ڏين. ليڪن منهنجيءَ ماءُ، منهنجي ڄمڻ تي، مون کي، ناني کي ڏيڻ جو وڃڻ ڏٺو هو جنهن تي هوءَ قائم هئي. ليڪن جيستائين ڏيوان ڪانسنڱ جي بدلي ڪراچيءَ نه ٿي هئي، منهنجي پالنا سندن ئي گهر ۾ ٿي - پٽن وانگر. هو مونکي پٽن جيان پيار ڪندا هئا. گوميءَ ماءُ هنج ۾ ويهاري، مانيءَ جون گراهيون ٺاهي کارائيندي هئي. سڄو ڏينهن ننڍڙيءَ گل سان پيو رانديون ڪندو هوس. گل لاءِ ٺڦيٽي سائيڪل آڻي ته اها هن بجاءِ مون پئي هلائي. گل روئي ته امي چويس ۱ گل، پٽ، هو تنهنجو پاڻ آهي نه. تون ترس، هو توکي به وارو ڏيندو. پر هوءَ روئڻ بند نه ڪندي هئي. مان پوءِ کيس وارو ڏيندو هوس. گوميءَ جي شاديءَ ۾ مان به بابا سان گڏ ڪراچيءَ ويو هوس. گوميءَ بابا کي لکيو هو ته مون کي به شاديءَ ۾ وٺي اچي. تڏهن مان پهريون دفعو ڪراچيءَ ويو هوس. گوميءَ جي شادي پروفيسر چيٽن ماڙيوالا سان ٿي هئي جنهن سان اڳتي هلي، بمبئي ۾، وڌيڪ ويجهائي ٿي ۽ توڙ تائين ناتو هلندو آيو.

اسڪول ۾ مان ڏاڍو شرارتي هوس. حسابن کان سواءِ ٻين ڪمن ۾ ڏڏ هوس. ڪلاس ۾ دوست صرف ٻه هئا - برج ۽ نند، باقي سڀ حريف هئا. ٻئي سهڻا هئا. ٻئي ڪامورا ٻار هئا. برج تمام هوشيار هو. ڪلاس جو مانيٽر به هو ئي هو. ليڪن هو ايترو شرميلو ۽ حليمر هو جو جڏهن مانيٽر جون جوابداريون ٺاهڻيون هونديون هئس ته مونکي سڏ ڪندو هو. مون کان ڪلاس جا ٻيا ڇوڪرا گڻ هلندا هئا.

اُن وقت مان ٽئين درجي ۾ هوس ۽ اڃا مونو نه پڙهيو هوس. انهن ڏينهن اسڪول جي خرچي تي پايون هئي جيڪا چوٿين درجي ۾ وڌي چار پايون ٿي هئي. ليڪن ٽن پايڻ ۾ به چڱوئي ٽول ملي ويندو هو. هڪ ڏينهن چرچي ۾ سهڻي برج جو گل پٽيو هوم ته اهو ڳاڙهو ٿي ويو هو. ڪاوڙجي پيو هو. ٻه ڏينهن رڻو رهيو. هڪ ڏينهن هن گل-پٽ جو بدلو ورتو جڏهن هو ڪلاس جو مانيٽر هو ۽ مون مستي ويلي ڪئي. مون جڏهن سندس چتاؤ بعد به شرارت بند نه ڪئي ته منهنجي سامهون اچي، مونکي چمات هڻي ڪڍيائين. سڄو ڪلاس ڊچي ويو. کين پڪ ٿي ويئي ته هيئنڙ برج جو ڪٽر نه هو، هو مون هٿان ضرور مار کائيندو.

ليڪن مون هن ڏانهن آڻڻ به نه ڪئي. پوءِ به هو ايترو ڊنل هو جو به ڏينهن اسڪول ۾ نه آيو. مان جڏهن سندس گهر ويس تڏهن هن جو ڊپ لٿو ۽ اسڪول آيو.

برج مون کي لکڻ پڙهڻ ۾ ڏاڍي مدد ڪئي. مشق لکڻ کان وٺي، بيتن ياد ڪرڻ تائين، ڪيتريون ڳالهيون ذهن نشين ڪرايائين. مشق لکڻ لاءِ هو ڪاري مس کي سٺي ڪپڙي ۾ ڄاڻي، صاف ڇنڊو هو. پوءِ اکر ڇمڪندا هئا. ڪلڪ گھڙڻ به هن ۾ ئي سڀڪاري. جڏهن سندن بدلي ٻئي شهر ٿي ۽ هو لاڙڪاڻو ڇڏي هليا ويا ته مان برج کانسواءِ موٽو ٿي پيس. اڄ به جڏهن هن جا نقش ذهن ۾ هري ايندا آهن ته انهن اسڪولي ڏينهن ۾ موٽي ويندو آهيان.

برج بعد ڪلاس ۾ نند سان دوستي وڌي ويئي. هن جو پيءُ لاڙڪاڻي جي جانورن جي اسپتال جو ڊاڪٽر هو. اسپتال جي حاطي اندر ئي کين ڪوئڙ مليل هو. مان هن جي گهر ايندو ويندو هوس. اسپتال نون تڪن جي ڇيڙي وٽ ۽ پوليس ٿاڻي جي ويجهو هئي. اهو نند، وڏو ٿي، نند بدلائي وڪيل بڻيو ۽ بمبئيءَ جي فورٽ ايراضيءَ ۾ ڪڏهن گڏجي ويندو هو ته بيهي ڳالهيون ڪندا هئاسين. سندس ڪلهن تي ڪارو جهجو ۽ هٿن ۾ بريف ڪيسن جو ٿهو هوندو هو. افسوس، ننڍپڻ جو منهنجو اهو دوست ۽ سهڻائي، ڪجهه سال اڳ، ننڍيءَ عمر ۾ ئي هيءُ جهان ڇڏي هليو ويو. سندس وڏو ڀاءُ، جيڪو پڻ وڪيل آهي، ڪڏهن ڪڏهن رستي هلندي ڏسبو آهي جنهنڪري ڏسي نند ياد اچي ويندو آهي.

هڪ ٻيو هو ڪلاسي، نانڪ آهوجا، منهنجي پيٽيويٽي هرجس آهوجا جو ڇاچو ٿئي ۽ اسان جي دوستي اڃان تائين قائم آهي.

ڇوٿين درجي ۾ آيس ته مان مونو ٿي چڪو هوس. اسان جي ڪلاس ۾ هڪ نئون ماستر بدلي ٿي آيو هو. ڏاڍو سهڻو جوان هو. ٻيا ماستر اچي سڻ ۽ قميص پائيندا هئا ليڪن هيءُ نئون ماستر پينٽ ۽ قميص پائيندو هو. هو آيو ته هن سان گڏ هڪ چوڪري به اسان واري ڪلاس ۾ اچي ويلي. هوءَ ماستر جي مائٽياڻي هئي ۽ ساڻس گڏ ٻئي شهر مان آئي هئي. هوءَ به ڇوٿون درجو پڙهندي هئي تنهن ڪري ماستر کيس اسان جي ڪلاس ۾ ويهاريو هو. چوڪري هٿل سبب، کيس پهرينءَ بينچ

تي ويهاريو ويو هو جتي نند ۽ موتي ويلا هئا. مون کان اهو سٺو نه ويو. مون سوچيو هن کي پليئن بينچ تي، منهنجي ڀرسان ويهل گهرجي. يا مان پهرين بينچ تي هن جي ڀرسان ويلو هجان! ليڪن اهي ٻئي ڳالهين ممڪن نه هيون. نند ۽ موتي هوشيار شاگرد هئڻ سبب پهرين بينچ تي ويهندا هئا ۽ مان ڪڇو ۽ ڪيڇلو هئڻ سبب، سڀني جي پٺيان، پوئين بينچ تي ويهاريو ويو هوس. ليڪن مان پنهنجي ڀر ۾ خوش هوس ته مان ڪلاس جي هڪ ئي ننڍي ٻُڙکي جي ويجهو ويلو هوس جتان گهورڙين کان ٽول وٺي سگهندو هوس.

انهن ڏينهن سنڌ ۾ گڏيل تعليم جو رواج نه هو. ڇوڪرين لاءِ الڳ اسڪول هئا. هي ٻه پھريون دفعو هو جڏهن ڪا ڇوڪري، ڇوڪرن جي ڪلاس ۾ اچي ويئي هئي. ڇوٽن درجو پڙهندڙ شاگردن جي عمر ئي ڪيتري؟ وڏ ۾ وڏ ڏهه يارهن سال، ليڪن ان عمر تائين پهچندي منهنجي ٽن ڇوڪرين سان سڃاڻپ ٿي هئي. هڪ گل هئي جنهن سان ننڍڀڻ ۾ رانديون ڪيم، ٻي اندرا هئي، منهنجي ننڍي ڀيڻ، جنهن کي سڄو ڏينهن هنج ۾ کڻي گهمائيندو هوس ۽ ٽين هئي مڏو، جيڪا مون کي هرڊوار ۾ ملي هئي جڏهن مان ناني وٽ رهيل هوس.

مان شروع ۾ چئي آيو آهيان ته مان انٽريامي نه آهيان. نجومِي به نه آهيان جو اڳواٽ خبر پئجي سگهي ته زندگيءَ جي راه تي هلندي هلندي ڪهڙي رخ ويندس، راه ۾ ڪنهن ڪنهن سان مڪاميلو ٿيندم

جيئن ته ناني مون کي گود ۾ ورتو هو ۽ مان اڪثر هرڊوار ويندو رهندو هوس ته ان سبب منهنجو تعليمي اڀياس جاري رهي نه سگهيو هو. سوچيان ٿو جيڪڏهن مان ديوان ڪانسنڱ جي پٺاري پيو هجان ها ۽ ڪراچيءَ ۾ رهندو هجان ها ته اڄ الائي ڪهڙي اوج تي هجان ها. گهٽ ۾ گهٽ ڪاليجي تعليم ته ضرور پرائي هجي ها. ليڪن اڳواٽ لهي ڪير پائي؟ ڪنهن پاتي آهي لهي؟ ناشدني! گهڻا سال پوءِ، ورهاڱي بعد، مان جڏهن ڪلياڻ ڪئمپ ۾ اچي رهيس ته بابا ٻڌايو گل جي ممي مون کي ڏاڍو ياد ڪندي آهي. ديوان ڪانسنڱ ڪراچيءَ ۾ سرگواس ٿيو هو ۽ ورهاڱي بعد سندس پريوار ڪلياڻ ڪئمپ ۾ اچي ٿانئڪو ٿيو هو.

هڪ ڏينهن مان ساڻن ملڻ ويس. گل جي بي نور مميءَ سنيهه وچان پاڪر پائي بي شمار مليون ڏٺيون. گل ڀيڻ مشڪي ڪيڪار ڪئي. هن

مونڪي نارنگي چلي، ڦاڪون ڦاڪون ڪري، پليٽ ۾ رکي ڏليون هيون.
 گل سان سندس شاديءَ بعد به مليو هوس. سندس گهوت منهنجي
 ڏاڍي عزت ڪئي هئي. هو سنڌي اديب گوپال لڪر جو وڏو ڀاءُ هو.
 ليڪن حياتيءَ هن سان وفا نه ڪئي. هو ننڍيءَ ڄمار ۾ ئي راهِ رباني
 وٺي هليو ويو. اُن بعد گل وڏو جي زندگي گذارڻ لڳي. نه مون ۾
 ساڻس ملڻ جي همٿ ڪانه هئي مان برداشت نه ڪري سگهان ها
!

پروفيسر چيٽن ماڙيو! مون سان وڏا وڙ ڪيا. بابا سان ملڻ دڪان
 تي به ايندو هو. جڏهن سندس ديهانت ٿيو ته مان مارڪي تي ويو هوس.
 گوميءَ سان پڻ مليو هوس. هن بابا لاءِ پڇيو هو. مون کيس ٻڌايو هو
 ته بابا جي چوڻ تي ئي مان آيو هوس. ۽ پوءِ هوءَ هميشه لاءِ پنهنجيءَ
 ڏيءَ وٽ آمريڪا هلي ويئي. هينئر سندس پٽ جيلانند ماڙيو! ڪڏهن
 ڪڏهن گڏجي ويندو آهي ته مان کيس سنڌ جون ۽ سندس ماءُ پيءُ جون
 ڪيتريون ڳالهيون ٻڌائيندو آهيان

اٺن سالن جو هوس تڏهن ماءُ سان گڏ پهريون دفعو هرڍوار ويو هوس.
 اُتي مون کي هڪ اهڙي پالشا ۾ موڪليو ويو جيڪا هڪ استري پنهنجي
 گهر ۾ هلائيندي هئي. هوءَ پڙيل هئي پر کيس پنهنجو اولاد ڪونه هو.
 ٻارن سان موه سبب هن پتيءَ جي موڪل سان گهر ۾ ئي پالشا شروع
 ڪئي هئي جنهن ۾ ننڍا ننڍا ٻار پڙهڻ ايندا هئا جيئن اڄ ڪالھ ڪي.
 جي. پڙهڻ ويندا آهن. اهڙيءَ طرح هن جو ممتا جو موه پورن ئي رهيو
 هو. انهن ٻارن ۾ مڌو به هئي. هوءَ اسان جي پاڙي جي ئي هئي.
 شروع ۾ هڪ نوڪر مونڪي ڇڏي ويندو هو ۽ وٺي ويندو هو. پوءِ مان ۽
 مڌو گڏجي اچڻ وڃڻ لڳاسين. اچڻ وقت ته اسين سڌو پالشا ايندا هئاسين
 ليڪن وڃڻ وقت سڌو گهر نه ويندا هئاسين. رستي ۾ وڙهندا جهڳڙندا،
 رُسنڌا پرچندا، رانديون ڪندا، پوءِ گهر پهچندا هئاسين. ڪڏهن وري
 گئو گهاٽ وٽ بيهي ٻارن جو منڍ يا جڻيا پائڻ ڏسندا هئاسين. ڪيترا
 ڳولڻا اُتي ويلل نائين کان پنهنجو مٿو ڪوڙائيندا هئا. جيئن ناريل جا
 سمورا بچ نه لاهي ٿورا بچائبا آهن تيئن مٿو ڪوڙائڻ وقت ٿورا وار بچائيندا
 هئا جنهنڪري مرداني چوٽي چٽبو آهي جنهن مان پتو پوندو آهي ته هيءُ

هندو آهي. چٽيو ۽ چوٽي هندن جي سڃاڻپ آهي. يوپيءَ ۽ ساوٿ ۾ اڄ به ڪيترا مرد چوٽي رکائيندا آهن. چٽيي پاڻڻ کانسواءِ ته هندوءَ جي شادي به نه ٿي سگهندي آهي، بلاشڪ ته ويڙيءَ وقت ئي چٽيو پائيندا آهي. مڌوءَ جي ماءُ گذاري ويئي هئي. ڏيءَ جو خيال ڪندي پٽس بي شادي ڪانه ڪئي هئي. هو ڪڏهن پٽيءَ وٽ دهليءَ وڃي رهندي هئي ته ڪڏهن پيءُ وٽ هردوار ۾. هو به مون وانگر ٻن گهرن ۾ ورهايل هئي - هڪ گهر هردوار، ٻيو گهر دهلي. منهنجو هڪ گهر لاڙڪاڻي، ٻيو گهر هردوار

مڌو مون سان گڏجي منهنجي گهر هلندي هئي ته امان کيس پيار ڪندي هئي. کيس ٽول ڪارائيندي هئي. تيسرائين اسان جي گهر، اسان جي پيڻ پٺا ڪانه ٿي هئي، به ٽي سال پوءِ آئي، تنهن ڪري به شايد امان مڌوءَ کي وڌيڪ پيار ڪندي هئي. هو اسان ٻنهي ٻارن کي ڪڏهن ڪڏهن شام جو هرڪي پوڙين تي گهمائڻ وٺي ويندي هئي. آرتي ڏيکاري، واپس ورڻ وقت، سپاڻ گهاٽ تان ملتانيءَ جي ڪلفي فلودو وٺي ڪارائيندي هئي. ڪڏهن وري ٽهري هائوس مان سنڌي حلواڻيءَ جا گرم گرم گلاب جمون وٺي ڏيندي هئي.

اُن زماني ۾ ڏاڍي سستائي هئي

جنهن سال مان چوٿين درجي ۾ هوس ۽ ڪلاس جي نئين ماستر جي هڪ مائٽياڻي اسان جي ڪلاس ۾، پهرينءَ بينچ تي ننڍ ۽ موتيءَ سان گڏ ويٺي هئي، منهنجي ننڍ لڏل هئي. مون ڪنهن طرح اُن پهرينءَ بينچ تائين پهچڻ پي چاهيو. اُن جو هڪ ئي اُٻاءُ هو - امتحان ۾ پاس ٿيڻ ۾ پهريون نمبر حاصل ڪرڻ.

جيئن اڄ ڪالهه اسڪولن ۾ پريمرري امتحان ٿيندا آهن جنهن مان خبر پوندي آهي ته وڌيڪي ڪهڙي سبجيڪٽ ۾ هوشيار، ڪهڙي سبجيڪٽ ۾ ڪمزور آهي ته جيئن هو اُن تي هوم ورڪ ڪري سگهي يا نيوڻ وٺي هوشيار ٿئي. پڪي ۽ فائينل امتحان کان اڳ اهي پريمرري امتحان پاس ڪرڻ ضروري آهن.

ان ساڳيءَ طرح، اسان جي ان چوٽون درجو پڙهائيندڙ ماستر کي، ان زماني ۾ خبر ناهي اهو عقل ڪٿان آيو ڄو هن هر مهني ڪلاس جي شاگردن کان امتحان وٺڻ شروع ڪيا. مهني جي پوئينءَ تاريخ تي امتحان وٺي، امتحان جون ڪاپيون پنهنجي گهر کڻي ويندو هو. ڪاپيون ڇاڇي، مارڪون ڏيئي، پهرينءَ تاريخ ڪلاس ۾ اچي نتيجو ٻڌائيندو هو. ۽ پوءِ نئين سر، نمبروار، شاگردن کي بينچن تي ويهاري ڏيندو هو. ان ماهوار امتحان ۾ سخت ڇٽاڀيٽي ٿيندي هئي. شاگرد پهرين نمبرن ۾ اچڻ لاءِ خوب محنت ڪندا هئا. ليڪن نند ۽ موتيءَ کان ڪوبه ڪٿي نه سگهيو هو.

۱۱ مان ته هوس ئي سڀني کان پوئتي، پنهنجيءَ ۾ پورو. منهنجو پهرينءَ بينچ تائين پهچڻ لڳ ڀڳ ناممڪن هو. ليڪن ان دفعي مون همٿ جو سندرو ٻڌو ۽ اڄ تارو هوندي گهيڙ ۾ گهري پيس.

ان امتحان لاءِ زور شور سان تياريون ڪرڻ لڳس. يارن دوستن سان رانديون ڪرڻ بند ڪيم. سٽنيمائن ٻاهران چڪر هڻڻ ڇڏي ڏنم. برج وارا سيڪاريل نسخا ڪم آڻيندي مس کي سنهي ڪپڙي ۾ ڄاڻيم. ڪلڪ کي سڀني نموني گهڙيم جيئن مشق سڀني لکي سگهان. تاريخ جا سبق به ياد ڪيم. پر بيت ياد ئي نه ٿين. وسريو وسريو وڃن. هر بيت ڏاڍا ڏڪيا هئا. ئي ڏينهن ساندهه گهر جي ڪڏ تي ويهي، اس ۾ پگهر وهائيندي، اُهي بيت ياد ڪيم.

مون تي جيڪڏهن پهرينءَ بينچ تائين پهچڻ جي ڏن سوار نه هجي ها ته مان پليٽن بينچ تي خوش هوس. پٺيان ويهڻ ۾ جيڪا آزادي هئي اها اڳيان ويهڻ ۾ بلڪل ڪانه هئي. اڳيان هر وقت ماستر جي نگاهن سامهون رهڻو ٿي پيو جڏهن ته پٺيان پنهنجي بادشاهي هئي.

ليڪن هينئر ائين نه هلندو. مون کي ڪيئن به ڪري پهرينءَ بينچ تائين پهچڻو هو. منهنجي منزل پهرين بينچ هئي. منهنجي نظر رام وانگر مڇيءَ جي ان اک تي هئي جنهن تي تير چٽو هو. رام کي سڀني حاصل ڪرڻي هئي ۱۱ مونکي پهرينءَ بينچ تي ويلل هن وينجهار وٽ پهچڻو هو جنهنجو نالو پشپا هو.

مهني جو پويون ڏينهن چنڇر هو. مان ڏڙڪندڙ دل سان اسڪول ويس. مان يڌ جي پوري تياري ڪري آيو هوس. مونکي ڪيئن به هيءَ لڙائي ڪٽڻي هئي. اسڪول پهچي مان بلڪل مائد رهيس. ڪابه شرارت

ڪانه ڪيم. ڪنهن سان به جهيڙو نه ڪيم. مان چڻ اِنهن اِسمن کان
 ٿي غير واقف هوس. خوشحال، ڪلاس ۾ منهنجو حريف، مونکي ماڻ ڏسي
 عجب کائڻ لڳو. چيڙڻ جي مراد سان، وارن ۾ گهڻو تيل لڳائي لڄڻ
 تي، مون تي چغرون ڪرڻ لڳو. پر مان چڙان ٿي ڇو ٿو؟ ڇا جي چڙ
 ڪهڙي چڙا مان ڇا ڄاڻان چڙ ٻڙ مان؟ ڇو ته منهنجو چڙڻ معنيٰ
 جهيڙو ليڪن اڄ مان جهيڙي جي موڊ ۾ بلڪل نه هوس. خوشحال کي
 نظر انداز ڪري، مان ڪلاس اندر هليو ويس.

امتحان پورو ٿيو. ڪاپيون ماسٽر پاڻ وٽ سونپيون ڪيون. موڪل
 ملي ته مان سڌو گهر آيس. گهر اچي خبر پيئي ته امان سان گڏ مان
 به نانائي وڃي رهيو هوس. مامي مٿي کي پهريون ڀڻ ڄاڻو هو، امان
 کي گهرايو ويو هو

اُن کي چڻبو اٿو نيتي يعني پراڻو! سڀني ۾ به ڪين سوچيو هوم
 ته مونکي اوجھو نانائي وڃڻو پوندو. ۽ هيءُ جو هيترا ائسلا ٻڌم، محنت
 ڪري امتحان ڏنم ۽ سوچيو هوم ته سومر ڏينهن جڏهن فاتح سولجر جيان
 اسڪول ويندس ته ڪلاس جا دوست مونکي سورمو سمجهي، منهنجو سواگت
 ڪندا ۽ سيتا جيان پشپا مون کي درمالها پهرائيندي! پر ڇيو ڇا؟ نتيجو
 ڪهڙو نڪتو؟ مان اڃانڪ امان سان گڏجي ڏامراهن وڃي رهيو هوس!

نانائي هونءَ ته مونکي سڀ پائيندا هئا ليڪن مامو مٿو سڀني کان
 وڌيڪ پائيندو هو. امان سندس شادي ڪرائي هئي ۽ ماميءَ کي لڀي
 ٺاهي گهر ڏيائي بڻايو هو. هينئر ڪين پهريون ڀار ڄاڻو هو ۽ اُن ششوءَ جي
 پرورش لاءِ امان پهچي ويئي هئي.

امان اُن نئين ڄاول ٻالڪ ۽ سندس ماءُ جي ڏيکپال ۾ لڳي ويئي
 ۽ مان مامي مٿي جي حوالي ٿي ويس. مامو مونکي ڳوٺ جي ٻنين
 ۽ باغن ۾ گهمائڻ وٺي ويندو هو. ٻنين وچ ۾ هڪ ڍنڍ هئي جنهن ۾
 بهر، ٻيٺ ۽ ڪنول جا گل ٿڙيل هوندا هئا. مامو مٿو اُن ڍنڍ اندر گهڙي
 ويندو هو ۽ اُن مان بهر، ٻيٺ ۽ ڪنول جا گل پٽي ايندو هو. هڪ ڏينهن
 هو مونکي ڍنڍ جي ڪناري بيهاري پاڻ ڍنڍ ۾ گهڙي ويو ته پٺيان، منهنجي
 ڀرسان، هڪ ٻر مان چٽڪرو نانگ نڪري آيو. مون نانگ کي ڏسي
 رڙيون ڪيون ته مامي کان اڳ هڪ هاريءَ، جيڪو گاهه جي ڀري مٿي
 تي رکي اُتان لنگهي رهيو هو، ڀري اُچائي نانگ جي سامهون اچي ٿيو.

هن هڪ چپ کڻي نانگ کي چٽي ڇڏيو. مامي ڍنڍ کان ٻاهر اچي اُن هاريءَ کي وڏا پاڪر پاتا. مان اڃا تائين ڊنل هوس. موٽڻ وقت مامو مون کي پنهنجن مضبوط گلن تي ويهاري وٺي آيو.

اِهو واقعو مون 'ٻاٿيارا پڪي' ناول ۾ چٽيو آهي. افسوس جو منهنجو اُهو دلاور مامو تازو ئي، ۱۹۹۵ع ۾، هردوار ۾ گذاري ويو جنهن کان به ٽي سال اڳ مامي گذاري ويئي هئي. منهنجا وڏا ماما شوقتراو ۽ سترام ٻڻ هردوار ۾ ئي گذر ڪري ويا آهن جن جو ذڪر هن جيونيءَ ۾ اڳتي ايندو.

مان جڏهن نانائڻ مان موٽيس ۽ ڏڙڪندڙ دل سان اسڪول ويس ته مونکي خوشخبري ٻڌائي ويئي. مان امتحان ۾ پاس ٿيو هوس ۽ گهڻي ۾ گهڻيون مارڪون کڻي ڪلاس ۾ پهريون نمبر آيو هوس. اِها خبر، منهنجي حريف، خوشحال ٻڌائي جنهن وقت مان ڪلاس اندر داخل ٿي رهيو هوس. ليڪن منهنجي خوشي ڪافور ٿي ويئي جڏهن ٻڌم ته جنهن لاءِ هيءَ جنگ جوڻي هيم، قلعو فتح ڪيو هوم، اُها، هيلن آف ٿراو، پشپا، پنهنجي ڳوٺ هلي ويئي هئي! اُها هيلن - پشپا، جنهنجون اکيون وڏيون، ويڪريون ۽ ڪاريون هيون، جيڪا به چوڻيون ڪري ڪلاس ۾ ايندي هئي، منهنجي لاءِ هڪ سڀني، هڪ ياد بڻجي رهجي ويئي

چوٿون درجو پئي پڙهيم ته هڪ ڏينهن ڪو شخص پنهنجا جهونا ڪتاب دڪان تي وڪڻي ويو. انهن مان مون ئي چار سنڌي ڪتاب چونڊي کنيا. انهن مان هڪ ڪتاب 'ديواندر جاسوس' مونکي ڏاڍو وڻيو. اُهو جاسوسي ناول بيحد روچڪ ۽ رومانچڪاري هو. اُتان مونکي جاسوسي ناول پڙهڻ جي چوس پيئي. مان رام منڊليءَ جو ميمبر بڻيس، جتان ناول وٺي ايندو هوس. اُن بعد شيوا منڊليءَ جو ميمبر ٿيس جتي ڪتاب وڌيڪ هئا. ورهاڱي تائين مان اُن شيوا منڊليءَ جو ميمبر هوس. جاسوسي ڪتاب پڙهي پورا ڪيم ته اُن بعد وڏن قصن جو وارو آيو. ممتاز دساز، حاطم طاڻي، سند باد جهازي ۽ ٻيا ڪيترا قصا پڙهي پورا ڪيم. جاسوسي ناولن جا شراڪ هومز، بلٿڪ جاسوس ۽ اميلياڪارٽر وڻندا هئا. ڊاڪن مان آرسين لوپن ۽ بدمعاشن مان رائمرڪيو کي پسند ڪندو هوس. رائمرڪيو خطرناڪ ۽ آرسين لوپن چالاڪ ۽ لڙت ڊاڪو هو.

منهنجو وڏو مامو سترام حيدرآباد ۾ رهندو هو. سهڻو قدآور جوان هو. هڪ دفعي ڳوٺ مان لاڙڪاڻي پئي آياسين ته رائييس ڪئنال وٽان لنگهندي، لاريءَ جي ڇت تان ڪئنال ۾ ٽپي پيو ۽ لات پئي، پري نڪري ويو هو. اُن مامي سترام مون کي هڪ ناول ڏئي چيو ته مان جاسوسي ناولن ۽ قصن پڙهڻ بدران هن ناول جهڙا پنگتي ڪتاب پڙهان. هن مون کي جيڪو ناول پڙهڻ لاءِ ڏنو، اهو جڳت آڏواڻيءَ جو ترجمو ڪيل ۽ ڇپايل، 'آخريين التجا' هو جنهنجو ليکڪ شرت چندر چئترجي هو. مون اهو ناول هڪ دفعو نه، الاڻي ڪيترا دفعا پڙهيو. اُن ناول پڙهڻ بعد منهنجو جاسوسي ناولن ۽ وڏن قصن سان ناتو ٽٽو ۽ پنگتي ناولن سان رشتو ڇڙيو، جيڪو اڃا تائين ڇڙيل آهي ۽ سفر جاري آهي.....

زندگيءَ ۾ الاڻي ته ڪيتريون ياترائون ڪرڻيون ٿيون پون. هڪڙيون ياترائون ٻاهر جون آهن، ٻيون ياترائون من - اندر جون آهن. ٻئي وسيع دنيا ٿيون آهن. نه اندرين دنيا جو سفر ٿو پورو ٿئي ۽ نه ٻاهرين دنيا جو. ٻاهرين دنيا ته وري به سامهون هجي ٿي، ڏسي سگهجي ٿي ليڪن اندرين دنيا ڄاڻڻ لاءِ من - منهن ڪجي ٿو، امرت ۽ وش جو پيد ڪجي ٿو، ليڪن اسين لوڪ، امرت جي ڀرم ۾ وش پان ٿي ڪندا رهيا آهيون. وڃ جا ڏک ٿي پريندا رهيا آهيون!

جيتريون گهڻيون ياترائون اوتريون ئي گهڻيون پوڳنائون. ياترا دؤران سواءِ ياتنا جي ٻيو ڪجهه به نٿو پڙهي. سرير جون ياتنائون ته برداشت ڪري به ولڃن ليڪن من جون ياتنائون پڇي پوري چڪناچور ڪري ڇڏينديون آهن. فرد انهن کان بچڻ چاهي ٿو، پڇڻ چاهي ٿو ۽ اُن لاءِ نوان نوان پناه گهر ڳولهي ٿو، چونڪاري جون واڻون ۽ واهون تلاشي ٿو.....

ڪڏون اسان پاڻ ٿي پنهنجن هٿن سان کوٽيون آهن. واهون ۽ واڻون اسان پاڻ ٿي، پاڻ تي بندي ڇڏيون آهن. انهن راهن ۾ گهر اسان پاڻ ٿي ٿيا آهيون. انهن ڪڏن ۾ اسان پاڻ کي، پاڻ ٿي پوريو آهي. ماڻهو صرف فاتحا پڙهندا آهن. شردانجليون ڏيندا آهن....

حد نظر تائين هيءَ سماڏيون ڪنهنجون آهن؟ اهي ڪهڙا شخص هئا جي هنن سماڏين اندر سٿل آهن؟ اهي انسان ڪهڙي درجي، ڪهڙي بدويءَ وارا هئا؟ سماج ۾ انهن جو ڪهڙو مرتبو هو....؟

انهن سوالن جو ڇا هڪ ئي جواب آهي ته جنهن جهڙو ڪرم ڪيو تنهن تهڙو پڌ پراپت ڪيو؟ گيتا به ائين ئي چوي ٿي ته توهان کي صرف ڪرم ڪرڻو آهي، ڦل جي ڇا رکڻي نه آهي.....!

ليڪن منهنجو هڪ ڳوٺاڻي دوست، گربخش موٽواڻي، جيڪو واپاري هئڻ سان گڏ دورانديش ۽ ٻڌيمان پڻ آهي، اهو هن ڪرم ڪانڊ جو وروڏي آهي. هن جو چوڻ آهي ته اسان ڀارتواسين، خاص طور هندن، گيتا جي ان سکيا تي عمل ڪري ڪافي نقصان سلو آهي. هزارن سالن جي تاريخ ٻڌائي ٿي ته اسان ڀارتواسين ڪنهن تي به حملو نه ڪيو آهي. ٻين ڌارين اسان تي لڳاتار حملا ڪيا، اسان جو سرمايو لٽي کڻي ويا. هنن اسانجو سانسڪرت ورتو تباهه ڪيو ۽ اسين چپ چاپ، ڪرم ۾ وشواس رکي، ڏسندا رهياسين، ڏسندا رهيا آهيون.

هن هڪ ٻيو مثال ڏنو. ورهاڱي بعد اسين سنڌي هندو ڀارت ۾ ڪڍو ڪڍو ٿي وياسين. اسان جي زمين اسان کان ڪسي ويئي. اسان جي سامهون چنوتي هئي ته اسين بي پاڙا، هن زمين ۾ پنهنجون پاڙون پختيون ڪيائي ڏيکاريون، پنهنجن پيرن تي بيهي ڏيکاريون، هڪ ماڻها ۾ پوئجي ڏيکاريون. اسان اها چنوتي قبول ڪئي. اڄ اسين سنڌي نه صرف پنهنجن پيرن تي پختا بيلا آهيون، بلڪ ٻين کي به سهارو ڏيئي رهيا آهيون. جيڪڏهن اسين ڪرم ۾ وشواس رکي ويهي رهون ها ته اڄ اسان جي هٿن ۾ ڪشڪول هجي ها ۽ اسين فت پاٽ تي هجون ها ۽ ايندڙ ايڪويهين صديءَ ۾ ته اسان کي اڃا گهڻو ڪجهه ڪرڻو آهي. ڀارتواسين کي ذهن نشين ڪرائڻو آهي ته نئين وگيانڪ ٽيڪنالاجيءَ سامهون ڪرمڪانڊ کي ڪا معنيٰ ڪانهي. ان نشي کان کين ساوڌان ڪرڻو آهي. سڃاڻ ڪرڻو آهي. ايندڙ صديءَ ۾ اسان کي تمام گهڻو ڪرم ڪرڻو آهي. هملي مردان، مددي خدا کي ساڪار ڪري ڏيکارڻو آهي....!

۱۹۴۲ع جي ۹ آگسٽ تي جڏهن مهاتما گانڌيءَ انگريزن کي 'ڀارت ڇڏي وڃو' جي لڪار ڪئي ته مان ان وقت هرڊوار ۾ هوس. عمر ٻارهن تيرهن ورهيه هئي ۽ اسڪول ۾ هندي پئي پڙهيم. مان سنڌ ۾ گرمڪي سڳيو هوس تنهن ڪري هندي جلد پڪ آپ ڪري ورتم. تڏهن به مون هنديءَ جو ڪو امتحان پاس نه ڪيو جيئن چوٿون درجو سنڌي پڙهندي

به ان جو امتحان ڏئي نه سگهيس ڇو ته مان هرڊوار موڪليو ويو هوس. اهڙيءَ طرح منهنجي تعليم اڌوري ئي رهندي آئي - هندي به ته سنڌي پڻ. انگريزي ته تڏهن پڙهي سگهان ها جڏهن چوڻو درجو پاس ڪيو هجيئر ها ۽ وڌيڪ پڙهائي جاري رکي سگهان ها

منهنجي ان تعليمي ڪوتاهيءَ مولڪي ڏاڍو پوڳايو آهي. خاص طور تڏهن، جڏهن مون ساهتڪ ڪيتر ۾ پرويج ڪيو ته اتي پاڻ کي اڄ پڙهيل ۽ جاهل سمجهي پيو به نانو لوڪ هئي چوندو هو ۽ هيترو پڙهيو آهين ته به عقل نه آيو ائيني!

هڪ دفعي بنگلور کان بمبئيءَ پئي موٽيس ته جهاز ۾ سوار هڪ مارواڙي نوجوان پڇيو، 'جا توهين ليڪ آهيو؟' مون ڏانهس نهاري، مشڪندي چيو، 'تو ڪيئن سمجهيو ته مان ليڪ آهيان؟'

هو ٿورو ڪليو. چيائين، 'توهان جي پوشاڪ ۽ شڪل شبيهه مان لڳم ته توهين پڪ ئي پڪ ليڪ آهيو.' 'اخبار پڙهندو آهين؟'

منهنجو سوال ٻڌي هو عجب ۾ پئجي ويو. سندس سوال سان اخبار جو ڪهڙو واسطو هو؟ پوءِ به ورائيائين، 'هندي ۽ انگريزي ٻئي اخبارون پڙهندو آهيان.'

مون هڪو مشڪندي چيو، 'اڄ جي انگريزي اخبارن ۾ منهنجو فوٽو ۽ احوال ڇپيل ائيني. مون کي ساهتيه اڪاڊميءَ جو انعام مليو آهي، منهنجي ناول تي' هو ڏاڍو خوش ٿيو. چيائين، 'تنهنجي معنيٰ ته منهنجو انومان صحيح هو؟'

'سورهن آنه صحيح.'

هن مون سان هٿ ملائي، واڌايون ڏيندي چيو، 'توهان ڪڏهن ان شخص بابت ضرور لکو جنهن کي سندس ماڻن ٻئي ڪنهن ڌارئي شخص کي گود ۾ ڏئي ڇڏيو هجي. ان جي پيڙا ۽ ويدنا تي ضرور لکجو جيڪا هو اتي پوئيندو ۽ برداشت ڪندو آهي. هن جي انهن احساسن تي لکو جن کي هر روز نهوڙيو ويندو آهي.' هن جو گلو ڀرجي آيو هو. هو وڌيڪ ڪجهه چئي نه سگهيو.

مون محسوس ڪيو اسين ٻئي هڪ ئي ٻيڙيءَ ۾ سوار هئاسين.
 ٻنهي لوڏا ۽ ڏوڏا کاڌا هئا. من ڪچا ٿيا هئا. ليڪن شڪر جو ٻڌڻ
 کان بچي ويا هئاسين ...

مڌو ميونسپل جي چوڪرين واري اسڪول ۾ پڙهڻ ويندي هئي.
 اچو يونيفارم پائيندي هئي ۽ ڪڏهن به چوٽيون به ڪري ويندي هئي.
 هيٺر هو ٿوري وڏي ٿي هئي ۽ وٽندڙ لڳندي هئي. اسين شام جو روز
 گهمڻ ويندا هئاسين. ڪڏهن دل ٿيندي هئي ته پاڻ کائيندا هئاسين.
 پاڻ کائڻ بعد مڌو جا ننڍڙا سنهڙا چپ ٻاڙا ٿي ويندا هئا.

’ڀارت ڇڏي وڃو‘ جو نعرو هر هنڌ گونجيو هو. هرڌار ۾ پڻ اُن
 جو پڙاڏو ٿيو هو. ڪانگريسي نوجوانن ڪافي ڀڄ ڏاه ڪئي هئي. پوست
 آفيس ۽ ڪن ٻين سرڪاري عمارتن کي ڪافي نقصان پهچايو هئائون.
 شهر بند هو ۽ گورڪار ريجيمينٽ جا فوجي جوان گشت لڳائي رهيا هئا.
 اسان جي ويجهو بحلي گهر هو جنهن ٻاهران فوجي پهرو هو. مون ۽ مڌو
 گڏجي انهن فوجين کي ڏاڍو تنگ ڪيو. ڪڏهن پاڻي پئي مٿان وڌوسون
 ته ڪڏهن پٿر پئي اُچلاياسون. پهرين ته هنن ٻار سمجهي ٿورو ڊيڄاريو
 پر جڏهن اسين ٻار نه آياسين ته هنن پنهنجون رائفلون سڏيون ڪيون.
 اسين ڀڄي وڃي گهر لڪاسون.

اهڙي وقت، جڏهن شهر بند هو ۽ گهٽين ۾ فوجي پهرو هو، ناني
 آديش ڏنو ته ڪيئن به ڪري مان هن لاءِ سگريٽن جو پئڪيٽ وٺي اچان!
 سگريٽ جي ٻاڙ کانئس برداشت ڪانه پئي ٿي. ليڪن سوال هو ته سگريٽ
 آڻڻ ڪٿان ۽ ڪيئن؟ اوچتو ياد آيو ته گهر جي پٺيان، گهٽيءَ جي ڪنڊ
 وٽ، پاڻ ٻيڙيءَ جو هڪ دڪان هو جنهنجو پوڙهو مالڪ رهندو به دڪان
 اندر ئي هو. دڪان کي پوئتان هڪ ننڍڙو دروازو به هو. هو اُتان ئي
 اچ وڃ ڪندو هو.

ناني کان پئسا وٺي، مڌو کي ساڻ ڪري، باندرون وانگر ڪولا ٽپندا،
 هيٺ مٿي لهندا چڙهندا، نيٺ وڃي اُن دڪان جي پٺيان پهتاسون. دڪان
 جو پويون در کليل هو. اسين جهٽ پٽ اندر گهڙي وياسين. هن پوڙهي
 سگريءَ تي دال پئي رڌي. هڪل ڪري پڇيائين، ’اڙي ڪير آهيو، ڇا
 ڪپيو؟‘

مون تڙ ٽڪڙ ۾ چيو، 'چاچا، هيءَ وٽ پئسا، اسان کي هڪ پئڪيٽ پاسنگ هو سگريٽ ۽ ٻه پان ٻڌي ڏي....'

دڪاندار آيل رزق ڪڏهن واپس نه ڪندو. هن پوڙهي هڪدم پئسا کڻي ورتا. دروازو ٻيڪڙي، سگريٽن جو پئڪيٽ ڏئي، پان ٺاهڻ لڳو. هڪ پان ناني لاءِ پتي ۾ ٻڌائي، هڪ پان جا ٻه اڏ ڪري، مڌوءَ ۾ مون وات ۾ وڌا.

پان ڇٻاڙيندا، ساڳيون ڏاڪڻيون چڙهندا لهندا، ڪوٺا ٽپندا، اسپين گهر اچي پهتاسين. جن وڏي ڪيپ کڻي آيا هئاسون. ٻئي سهڪياسون پئي.

هڪ دفعي پان کائڻ تي ناني ٿڌ هڻي هئي پر اڄ ڪجهه نه چيائين. اسان جو ڪم ڪئي، هن لاءِ سگريٽ ۽ پان آندو هو، ڏمال بچاءُ، شاباس ڏنائين. پاسنگ هو سگريٽن تان ننڍڀڻ جي هڪ ڳالهه ٿي ياد اچي. لاڙڪاڻي جي رايڻ ٽاڪيز ۾ 'پاسنگ هو' نالي واري فلم لڳي هئي. پاسنگ هو سگريٽن جي ڪمپنيءَ مشهوريءَ لاءِ هر هڪ ٽڪيٽ سان سگريٽن جو پئڪيٽ مفت پئي ڏنو. مون ۽ رام ٻه ٽڪيٽون ورتيون ته اسانکي ٻه پئڪيٽ مليا. اسپين اُهي پئڪيٽ هٿ ۾ کڻي، سٺيما هال اندر داخل پئي ٿياسون ته ڪنهن منهنجو نالو وٺي پٺيان سڏ ڪيو. مون پٺيان نهاريو ته چرڪ ٺڪري ويو. منهنجو ڪلاس ٽيچر مونکي پاڻ ڏانهن ڪوٺي رهيو هو. مان سندس ويجهو پهتس ته ڏمال ڪڍندي چيائين، 'هن عمر ۾ سگريٽ ٿو چڪين! هيڏانهن ڪر اهو پئڪيٽ...'

منهنجو ته گلو ٿي خشڪ ٿي ويو هو. نڙيءَ مان ڪو لفظ ئي نه پئي نڪتو. سگريٽ جو پئڪيٽ ٽيچر جي هٿن ۾ ڏئي، مان ٽڪڙو ٽڪڙو هال اندر گهڙي ويس. رام مون کان اڳ ٻينچ تي وڃي ويٺو هو. ٻڌايو مانس ته سگريٽ جو پئڪيٽ ماسٽر ڦري ورتو....

اسان وارو اهو ماسٽر رايڻ ٽاڪيز ۾ ڀارت ٽائيم نوڪري ڪندو هو

.... ۱

هردوار شهر ننڍو ۽ نهايت صاف سٺو هو. هڪ پاسي کان گنگا ۽ ٻئي پاسي کان هماليه جبل. شهر ۾ اچڻ وڃڻ جا رستا صرف ٻه هئا. رسنڊو اسٽيشن کان، پوسٽ آفيس ۽ پوليس ٿاڻي وٽان، اُڀر روڊ تان،

ٻاهران ئي ٻاهران، هرڪي پٿوڙين وارو مٿيون رستو ڏئي، پيرم ڳوڏا کان ٿيندو، رشڪيش ۽ ديهراڊون وٺي ويندو. ٻيو رستو پوسٽ وٽان، برلا روڊ کان هٻٽ لهي، رام گهاٽ ۽ وشنو گهاٽ وٽان ٿيندو، سبڙي منڊيءَ تي اچي پهچندو. اُتان وري ٻه رستا آهن. هڪ موتي بزار مان ٿيندو، ڊگهي بزار ڪراس ڪري، هرڪي پٿوڙين وٽ، گنگا مندر تائين پهچائي ٿو. ٻيو رستو سبڙي منڊيءَ کان، سنڌي ويسِيءَ واري وٽان لنگهي، سروڻ گهاٽ، شانئا گري ۽ پورڻ گري هال ۽ راڻڀريءَ وٽان هلي، بينگالي لاج وٽان ٿيندو، گڻو گهاٽ تائين اچي، ساڄي هٿ تي، گنگا ڪناري اچي پهچائيندو جتي گلن گلن وارا گلن جون ٻيڙيون ٺاهي ويٺا هوندا آهن جن کان گلن جون ٻيڙيون ۽ ڪافور جا ڏيٺا وٺي، هرڪي پٿوڙين وٽ، گنگا ۾ تاريون آهن. هرڪي پٿوڙين تائين پهچڻ ۾، رستي تي گنگا سڀا، اسڪاٽونگه سڀا، سڀاش چندر بوس چؤنگ ۽ سيوا ستمتي اچي ٿي جي پبلڪ شيوا کان مشهور آهن. هرڪي پٿوڙين جي ٻيٽاريءَ تي گهڻا گهر آهي جيڪو گنگا جي آرتيءَ وقت وڃندو رهندو آهي. آرتيءَ وقت سمورا لوڪ اُتي بيهي، هٿ جوڙي، گنگا جي آرتي اُچاريندا آهن.

هرڪي پٿوڙين وٽ، آرتيءَ مهل، ايترا والينٽيئر موجود هوندا آهن جو ڪنهنڪي ڪا گستاخي ڪرڻ جي همت ڪانه ٿيندي آهي. ان ڪري اُتي موجود استري ڇاهي پرش، جوان ڇاهي ٻڍو، نشچنت ٿي گنگا - سنان ڪندا آهن.

هردوار ۾ جنهن طرف نهار - مندر ٿي مندر آهن، مٿ ۽ مڙهيون آهن، ساڏو ۽ سنت آهن. ٻيون آهن ڏرمشالون جن ۾ ڀارت جي ڪنڊ ڪڙڇ مان آيل ياتري رهندا آهن.

هردوار جي دڪاندارن جو روزگار انهن ئي ياترين تي نرپر آهي. هو اچن ته وڃڻ وقت سيسا، بوشل، باسڻ ۽ گنگا جل جا دٻا ڀري کڻي وڃن. هر ڪنهنڪي روزگار مليو وڃي. ياتري نه اچن ته جيڪر دڪاندار هڪ ڏينهن به جالي نه سگهن. ليڪن جيستائين هردوار ۾ گنگا آهي تيستائين ياتري ايندا رهندا ۽ دڪاندار پنهنجي پيٽ جو گذر ڪڍندا، ڪمائيندا رهندا. هونءَ به هرڌوارواسين جو عقيدو آهي ته گنگا ماتا ڪنهنڪي به بکڻي پيٽ سمهڻ نه ڏيندي آهي. اها ماءُ جيان اُٿاري به ڪارائيندي آهي، پوءِ اهو راجا هجي ڇاهي رنگ!

هردوار جي پٽڻ وٽ، سندن دفتر ۾، هر ڪنهن هندو ياتريءَ جي داخل ڏرڻ آهي — ڏهن پيڙهين تائين. وڏو تيرٿ آستان هئڻ سبب هندو هڪ دفعو هردوار ضرور ايندو آهي. هاليون ۽ سنڪ به هردوار لڇي گنگا جي سپرد ڪندو آهي. ڪيترا هندو ٻارن جو منڀ ۽ جڳيا هردوار ۾ اچي پرائيندا آهن.

ليڪن هينئر هردوار جو رنگ روپ نرالو آهي. هينئر اهو وڏو شهر آهي. گنگا پار وڃڻ لاءِ ڪيتريون پليون کڙيون ڪيون ويئون آهن. گنگا پار کان وڏو شاهي رستو ڪڍيو ويو آهي جيڪو آمدرفت لاءِ ڪارگر ثابت ٿيو آهي. منشا ديويءَ تي اڳ پيادل چڙهي وڃڻو پوندو هو، اڄ بجليءَ تي هلندڙ ٽراليون آهن.

هردوار ۾ ٻيا ڏڻ وار تہ ملهائڻي ويندا آهن خاص طور ڏياري ۽ هولي، پر ڪنپ ۽ اڌ ڪنپ جو ميلو ڌرم سان ملهائيو ويندو آهي جنهن ۾ لکين ياتري گنگا ۾ ٽپي ڏيڻ ايندا آهن. ڀارت ۾ جيترا به منٿا آکاڙا آهن انهن جا گاديسر ۽ پوئلڳ ميلي ۾ اچي پهچندا آهن. انهن شاهي ميلن ۾ هردوار جا دڪاندار تہ خوب ڪمائيندا ٿي آهن، ٻاهريان واپاري پڻ پنهنجا دڪان کولي، ڪمائي ويندا آهن، خاص طور کاڌي پيئي ۽ ويسين وارا

ڀراڻڪ مڃتا موجب سمندر منهن بعد جڏهن امرت جو ڪلش نڪتو تہ اهو دڻيت کڻي پڇڻ لڳا. پڇندي پڇندي، جتي جتي، اُن ڪلش مان امرت چڱي هاريو، اُتي اُتي، ڪنپ ۽ اڌ ڪنپ ملهائجي ٿو. ڪنپ ٻارهن سالين ۽ اڌ ڪنپ ڇهين سالين. اهڙيءَ طرح اهي هنڌ، جتي جتي امرت هاريو هو، هندن جا تيرٿ آستان بڻجي پيا. اهي آستان هن پرڪار آهن: هردوار، الله آباد، اُجپن ۽ ناسڪ.

مون هردوار ۾ رهندي ڪنپ ۽ اڌ ڪنپ — ٻئي ميلا ڏٺا آهن.

هردوار جو بيان انڪري وڌيڪ پيو ڪريان جو هردوار جو منهنجي جيون ۾ وڏو دخل رهيو آهي. گنگا سان منهنجو اتي سنيهه رهيو آهي. هوءَ منهنجي لاءِ ماءُ سمان رهي آهي. منهنجي حال جي ڄاڻو رهي آهي. دڪ - سڪ ۾ مان وٽس ئي ڊوڙندو ويو آهيان.

هردوار ۾ گنگا جو جل ٻارو هي سيتل — جهڙو برف ا هردوارواسي گهڻو ڪري گرميءَ سڌيءَ گنگا سنان ڪن. سنان بعد گنگا جي اُستتي

ڪن. گنگا جل جي لوتي پري شولنگه تي چاڙهين. دڪان تي وڃي گنگا جو چنڊو هڻن. انگري ماڻهن جا من، تن ۽ آچرڻ صاف ۽ شڌ آهن.

هردوار جا گروڪل ودياليه جڳ مشهور آهن. ان ۾ وديارڻين کي ڪلن نيم پالڻا پوندا آهن. ان اگني - پريڪشا مان پاس ٿي، ڪنڊن بڻجي، جڏهن هو سنسار ۾ پرويش ڪندا آهن ته سندن جيون فلسفو بلڪل صاف ۽ چٽو هوندو آهن.

وڊيارڻي جيون ۾ هالڪ چاهي هالڪيون، سنسڪرت جو اڀياس ڪندا آهن. هو جڏهن شام جو قطار ۾، پيرين پنڌ، سنسڪرت جا سلوڪ اُچاريندا، هرڪي پٿوڙين طرف ويندا آهن، جتي آرتي ٿيڻ تائين گنگا جي ڪنلي ٿي ويهي، هڪ ئي سُر ۾ سنسڪرت جو پاٽ پڙهندا آهن، ته داتارڻ ۾ عجيب آلوڪ سُر گونجندا آهن. اُهي سُر ٻڌي من ۽ چت، ٻئي تربت ٿي ويندا آهن.

مان گنگا جي تيز وهڪري ۾ لڙهيو به آهيان ته پار به پيو آهيان. اهڙيءَ طرح هڪ دفعي، ننڍي هوندي، راڻيس ڪئنال ۾ به لڙهي ويو. هوس جنهن مان ديارام ٿيلر ماسٽر بچايو هو. هڪ دفعي، شورتريءَ تي، ڪملا ۽ شانتِي پرساد سان گڏ ڪنڪل ويو هوس ته اُتي گنگا جي چوه ۾ پير ترڪي ويو هو. شانتِيءَ ۽ ٻئي هڪ جوان بچائي ٻاهر آندو هو. ڪملا پيڻ روڻهارڪي ٿي ويئي هئي.

ان ڪري مون کي سنڌوءَ ۽ گنگا لاو بيهڪد شردا ۽ عقيدت آهي جو هنن ٻنهي مونکي جيون - دان ڏنو آهي.

هردوار ۾ مون ڪيئي اونهارا، ڪيئي سيارا گذاريا آهن. گرمين ۾ گهڻو ڪري سرون گهاٽ تي گنگا سنان ڪرڻ ويندو هوس. هرڪي پٿوڙين تي ڪڏهن ڪڏهن ٿي ويندو هوس. گرمين ۾ اوستائين تڙهندو هوس جيستائين ڏند نه کڙڪڻ لڳندا هئا. سيارِي ۾ بدن تي سرنهن جو تيل ملي، ڪجهه وقت اُس جو تڙڪو کائي، پوءِ گنگا ۾ گهرندو هوس. پنج ٽيهن ڏيئي هڪدم ٻاهر نڪري ايندو هوس. مون محسوس ڪيو هو ته هڪ دفعو ٽيهن ڏيئي نڪرڻ بعد سڌيءَ جي لڪا ڪانه پوندي هئي. ڏک ڏک يا ڏندن جي کڙڪ به ڪانه ٿيندي هئي.

گنگا جو جل ڪڏهن به خراب نه ٿيندو آهي. چون ٿا ته منل بادشاهون گنگا جل کانسواءِ ٻيو ڪو پاڻي پيئندا ئي نه هئا

سروڻ گهاٽ جي جنهن چبوترِي تي مان ۽ مڌو، شام جو ويهندا هئاسون،
 اُن چبوترِي ملان شهوتن جي وڻ جي چايا هوندي هئي. اسين اُن مان
 ڪارا ۽ ننڍڙا شهوت پٽي کائيندا هئاسين. اُهي ڪاڻڻ ۾ ڪٿا ملا هوندا
 هئا. هن وقت اهو وڻ اُتي ڪونهي. بانڊرن جي آزار کان اهو وڻ ڪٿاڻو
 ويو هو. ليڪن مان جڏهن به هردوار وڃان تڏهن سروڻ گهاٽ تي ضرور
 وڃان ۽ اُن چبوترِي تي وڃي ويهي رهان. اُتي ويٺي ويٺي مڌوءَ کي ضرور
 ياد ڪريان. ڏسندو ٿيڻا جي لهرن طرف آهيان ليڪن ڏهن ۾ صرف مڌو
 هوندي آهي. مڌوءَ کي ياد ڪرڻ سان من ۾ جلتونگ وڃندا آهن. منهنجي
 لاءِ هوءَ اها راڳڻي هئي جنهنکي مان اڄ تائين ڳڻائيندو رهندو آهيان.
 هوءَ اڄ به منهنجي من جي سنگھاسن تي براجمان آهي.

جڏهن به اسان جي ڪا پريهه وسڻو ٿي ويندي آهي ته اسين
 اُن لاءِ بي چئن ٿي ويندا آهيون. اُن وسڻو کي بار بار ياد ڪندا آهيون
 ۽ وڌيڪ ڏکي ٿيندا آهيون.

مڌو منهنجي لاءِ ٿيل وسڻو هئي جنهنکي مون جڏهن به ياد ڪيو
 آهي، اتي دڪي ٿيو آهيان. ليڪن اها ٿي ڪئي ٿي هئي. اها وسڻو
 ته مون پنهنجن هٿن سان وڃائي هئي...
 منهنجي هن آتم ڪٿا جو مکيه سوڻر مڌو ٿي آهي...

اُن زماني ۾ هردوار جي رام ليلا ڏسڻ وٺان هوندي هئي. رام
 ليلا وارو مٿيان زال، مردن ۽ ٻارن خواهه ٻڌن سان پرڃي ويندو هو. هڪڙو
 هڪڙو سيءُ ٻوندو هو ليڪن رام ليلا ڏسندي اُن جي پرواهه نه ڪبي هئي.
 اُن هڪ سال، رام ليلا ۾، رام جو ننڍڙو ڄو ڀارت ڪرڻ وارو ڇوڪرو
 بيمار ٿي پيو ته اهو ڀارت موٽڪان ڪرايو ويو. مونکي هندي سٺي ايندي
 هئي، مان اهو ڀارت بڪوبيءَ ڪري ويس. شايد وڌيڪ سٺو ۽ اڻڌار نموني
 ڪيم. اُن جو ادب نتيجو نڪتو. ٻئي ڏينهن سروڻ گهاٽ تي ويس
 ته زالون ۽ بزرگ پيرين پوڻ لڳا. جي ۽ مان رام آهيان! هردوار يوڀي
 پرڳڻي ۾ آهي ۽ يو ٻي وارا بين جي ڀيٽ ۾ رام ڀڳت وڌيڪ آهن.
 ايوديا ٻڌ يوڀي ۾ ئي آهي.

رام واري اُن ڀارت بعد، مڌو مونکي رام چئي ڪوليندي هئي.

مون هن تي ۽ پاڻ تي جيڪا ڪهاڻي لکي هئي — هڪ لهر، اُن ۾ هوءَ ريڪا آهي ۽ مان رام.

هردوار ۾ هڪ آزار بڪارين جو، ٻيو آزار باندري جو. بڪارين کي ته پاڻ مرادو بکيا مليو وڃي ليڪن باندري گهرڻ بجاءِ ڪسڻ ۾ يقين رکن. جهپ هڻي ڪنهنجو ڪو پهري ڪٿي ويندا ته ڪنهنجو ڪو ڇمپل يا بوت. ڪنهنجي روئي ڪٿي پچندا ته ڪنهنجو ڪو ڦل فروٽ. وڻ جي ڌار يا بجليءَ جي ڳنڀي تي ويهي، کاڌي سان مٿا ڀريندا ويندا. ڪپڙو لٽو يا بوت ڇمپل جو پادر ڏندن سان ڦاڙڻ - چنڊ لڳندا. اِن ڪري مان باندري جو دشمن ۽ باندري منهنجا دشمن هئا.

اسان جي حويليءَ ۾، پڌر ۾ پيل جا به وڏا وڻ هئا جي باندري جو ناڻو لڪائو هئا. هو صبح جو صف ٻڌي اچڻ شروع ڪندا هئا ۽ پيل تي پنهنجو قبضو ڄمائي ويهندا هئا. سڀاڻا ايترا جو جڏهن اُڃ لڳندڙن ته وڻ تان هيٺ لهي، پڌر ۾ لڳل نل جي ٿوٽي ڳهائي، نل سان وات لڳائي، پاڻي پيئندا ۽ ٿوٽي بند ڪرڻ کانسواءِ ٿي پڇي ويندا.

مان لٽ ڪٿي کين پڇائڻ لڳندو هوس. هو مون ڏانهن چوڪي نهاريندا هئا ۽ مان لٽ ڏيکاري کين ڏيکاريندو هوس. هيٿرو ڏيکارڻ کان پوءِ به مون هنن نون کان پنهنجا ڪپڙا ڦاڙايا هئا ۽ ڇمپل جا پادر گهر ڪرايا هئا...

اُن سال امان هردوار کان اُٿي هئي. اسين گهر ۾ ئي پاتي هئاسين. نانو، ناني ۽ مان. نانيءَ جي هڪ ٽنگ گوڏي کان ڪٽيل هئي جنهنڪري هو لنگڙو هو ۽ ڪاٺ جي گهوڙيءَ تي هلندو هو. ناني بينگالڻ هئي ۽ صفا چري هئي. ليڪن هوءَ سنڌي سمجهندي هئي ۽ ڪڏهن ڪڏهن ڳالهائيندي به هئي. ناني ڪلڪتي ۾ رهندي ساڻس پريس واه ڪيو هو. هوءَ ٻال وڌو هئي ۽ هڪ بئريسٽر جي ڌيءَ هئي. شاديءَ بعد هو ڪلڪٽو ڇڏي، ڪجهه سال سنڌ ۾ رهي آيا هئا جتي هن سنڌي سکي ورتي هئي. سندس نالو راڌا هو جيڪو سندس اصلوڪو نالو نه هو. بينگال ۾ وڌو کي راڌا ڪوليندا هئا، اِن تان هوءَ راڌا نالي سان سڏي ويندي هئي. نانو کيس ڏاڍو پائيندو هو ڇو جو ڏکين ڏينهن ۾ هن سندس ٿله ٽڪور ڪئي هئي.

مون هنن جي زندگيءَ تي جيڪو ناول لکيو آهي — پاڻيارا پکي،
 اُن ۾ سندن زندگيءَ جا مڪمل ۽ سچا عڪس پيش ڪيا اٿم.
 هردوار ۾ ناني کي ڪپڙي جو وڏو دڪان هو. اُهو ڪافي مشهور
 هو. ٻه پائيوار هئا ۽ ٻئي سنڌي هئا. هڪ نانو شيوارام ۽ ٻيو ڪاڪو
 حشمتراو. فرم جو نالو پوندو هو: 'شيوارام حشمتراو'. ٻئي شادي
 شده هئا ۽ ٻنهي کي پنهنجو اولاد ڪونه هو. ناني مونکي گود ۾ ورتو
 هو ۽ ڪاڪي حشمتراو پڻ گهڻن ئي ٻارن کي پالي وڌو ڪيو هو. نانو
 ڪلڪتي ۾ رهي، انگريزن سان ڏندو واپار ڪندي، انگريزي ڳالهائڻ سکي
 آيو هو. هو ڪوڙ اصل نه ڳالهائيندو هو. ڏنڌي ۾ ٻارئين جي سخت
 خلاف هو. تنهنڪري دڪان تي بورڊ هڻي ڇڏيو هئائون: هڪ اڻهه.
 فڪس ريت. ايڪ ڊام. اُهو بورڊ انگريزيءَ ۽ هنديءَ ۾ هوندو هو.
 دڪان جا ٻه مالڪ ۽ ٻه ملازم. هڪ هيمن ۽ ٻيو شانتِي. هيمن گامبٽو
 هو ۽ شانتِي امرتسر جو جنهنکي ناني ننڍي کان وڏو ڪيو ۽ شادي به ڪرائي
 هئي، ڪملا سان. اُن ڪملا کي مون پنهنجي پيڻ ڪيو جيڪو ناتو اچ
 تائين نٻاهيندو اچان. مان جڏهن به هردوار وڃان، کيس پيرين پوان
 ۽ ٻارن کي خرچي ڏيان. سندس پٽ اچ تائين مونکي 'ماماجي' چون
 ۽ عزت ڏين.

سنڌ مان جيڪي سنڌي هندو هردوار تيرٿ ڪرڻ يا گهمڻ سانگي
 اچن ته اسان وٽان ٿوري گهڻي خريداري ضرور ڪن. نانو ڪنهنجي آجائي
 خوشامد نه ڪري ليڪن ڪاڪو حشمتراو انهن سنڌين کي ويهاري، کين
 ٻيڙي ڇانهه پيٽاري، کانئن سنڌ جو حال احوال وٺي. مان انهن سنڌين
 جي ويجهو ويهي، ڪن ڏيئي، سنڌ جو حال احوال ٻڌان. مونکي سنڌ جي
 الڳ الڳ شهرن ۽ ڳوٺن جو احوال ٻڌي خوشي ٿيندي هئي. ائين سمجهندو
 هوس مان انهن شهرن ۽ ڳوٺن ۾ پهچي ويو آهيان.

ڪاڪو حشمتراو، جنهنکي هردوار جا سنڌي مڪي صاحب چوندا هئا،
 انهن سنڌ جي ياترين جي همدردي حاصل ڪري وٺندو هو جنهنجي موت
 ۾ هو اسان جي دڪان تان خريداري ڪري ويندا هئا.

دڪان تي هڪ درزي به ويهاريل هو. اُهو اصل ڪوهاٽ جو ڪوهاڻي
 هو. آفيم جي ٿوري کائيندو هو. هن کي ٻه اولاد ڪونه هو. هن جي
 ڪوهاڻن زال جڏهن کيس پنهنجن جي ماني ڏيئي ويندي هئي ته هو مونکي

به ضرور ڪارائيندو هو. مونکي نه صرف پيار ڪندو هو بلڪ چرچاڻهيا به ڪندو هو. جڏهن آفيم جي گوري ڪاڌل هوندي هئس تڏهن مشين هلائيندي، پنهنجيءَ ٻوليءَ ۾ راڳ پيو جهونگاريندو هو.

هردوار ۾ ڪنهن ياتريءَ کي تڪڙي سلائي ڪرائڻي هوندي هئي ته اهو اسان واري ڪوهائي ٿيلر ماسٽر وٽ ايندو هو. هو ماپ وٺي، ڪپڙو ڪٽائي وٺندو هو ۽ ياتريءَ کي چوندو هو ته گنگا سنان بعد، موٽندي وقت پنهنجي قميص يا ڪرتو کڻندو وڃي.

ڪوهائي ٿيلر ماسٽر ڪپڙن سڀڻ ۾ ايترو تڪڙو ۽ چست هو جو ٻن ڪلاڪن ۾ سڀڻ وارو ڪپڙو هڪ ڪلاڪ ۾ سبي وٺندو هو. ياتري گنگا تان سنان ڪري موٽندو هو ته کيس پنهنجو سبيل ڪپڙو تيار ملي ويندو هو. پر پوءِ تماشو به تماشو ٿيندو هو. جيڪڏهن ٿيلر ماسٽر جي گوري ڪاڌل هوندي هئي ته هو ماپ ڀرجي ويندو هو. ان حالت ۾ جيڪي ياد پوندو هوس، ان آڌار تي ڪپڙو ڪٽي سلائي ڪري وٺندو هو. جڏهن ياتري اهو سبيل ڪپڙو پائيندو هو ته يا ته اهو هجي سوڙهو ۽ يا هجي ويڪرو ياتري خفي ٿي چوندو: هيءَ قميص ڪهڙي سبي اٿيندي؟ هيءَ ته سوڙهي آهي!

ڪوهائي ماسٽر هڪدم جواب ڏيندو: تون ته ڪو ٻيلو آهين! ايترو به نغو ڄاڻين ته ڪپڙو جڏهن پاڻي ۾ پوندو آهي ته ويڪرو ٿي ويندو آهي، جيئن جتي پاڻل سان ويڪري ٿي ويندي آهي! جيڪڏهن ياتري مورڪ هوندو ته سندس اها ڳالهه سچ مچي، سوڙهي قميص کڻي هليو ويندو هو. پر جڏهن قميص ويڪري هوندي هئي ته دليل ڏيندو هو: ڪپڙو پاڻيءَ ۾ پوڻ سان سسندو آهي يا نه، اهو ٻڌاءو؟ مون ته پاڻ پلائي ڪري قميص موڪري سبي آهي جيئن ٽوپجڻ بعد فٽنگ برابر ٿئي!

ٻنهي حالتن ۾ گراهڪ ٿي ملبو هو، جيئن سنڌيءَ ۾ چوڻي آهي: واڻي ليکي جتي هلي، جتيءَ ليکي واڻيو ملو! ليڪن ڪو ڪو گراهڪ سڀاڻو نڪري پوندو هو. اهو گراهڪ سوڙهي يا موڪري قميص وٺڻ کان انڪار ڪندو هو. ان حالت ۾ ڪوهائي ٿيلر ماسٽر کي پئسا پري ڏيڻا پوندا هئا. سياري ۾ چاهي گرمين ۾، اسان کي ڪوئلن جي سگري ٻارڻ لاءِ

ڪپڙي جي ڪٽر ڪپندي هئي جيڪا اسين رات جو ڪوهائي درزيءَ کان وٺي ويندا هئاسين. اسين ٻئي وقت ماني پنهنجن هٿن سان تيار ڪندا هئاسين. حويليءَ ۾ رهڻ وارا ٻيا ڪيترا ڪاٺ جي ٻوري جي سڱري ٻاريندا هئا. ليڪن اسين اڱرن تي ئي ماني تيار ڪندا هئاسين.

ناتال جون موڪلون شروع ٿي ويئون هيون. سيءُ به وڏي ويو هو. ان سبب بزار جلد بند ٿي ويندي هئي. نانو پهرين گهر هليو ويندو هو ۽ رات جي رسوئيءَ جي تياري ڪندو هو. ان بعد مان دڪان بند ڪرائي، سڱري ٻارڻ لاءِ ڪاٺر پني ۾ ويڙهي، گهر کڻي ويندو هوس.

موڪلن سبب مڌو پٺيءَ وٽ دهليءَ هلي ويئي هئي. منهنجو وڏو مامو شوقنراءِ ٻن دوستن سان گڏجي هردوار گهمڻ آيو هو ۽ هيٺر واپس وڃڻ جو سانباھو ڪري رهيو هو. ناني مون کي پڇڻ انهن سان گڏ وطن وڃڻ جي اجازت ڏني. ٽي هو ۽ چوٿون مان، راجستان گهمندا، جوڌپور کان چوٽي لائين رستي، حيدر آباد وڃي پهتاسين. اتي مامي سترام کي اسٽيشن تي ڪٺيڻ هئي. مامي اسان کي حيدرآباد گهمائي ڦيرائي، ريل گاڏيءَ رستي لاڙڪاڻي روانو ڪيو. اتي، حيدر آباد ۾ مامي سترام جيڪو پلو ٺاهي ڪارايو هو ان جو سواد اڄ تائين زبان تي آهي ۽ ياد اچڻ تي منهن ۾ پاڻي ڀرجي ايندو آهي.

گهڻا سال پوءِ، ورهاڱي کان چاليھ سال پوءِ، ۱۹۸۶ع ۾ مان جڏهن سنڌ گهمڻ ويس تڏهن نواب امداد علي ٽالپر ڄامشورو وٽ، المنظر ريسٽورانٽ ۾ تازو پلو وٺي، اتي ئي ڪٽائي رڌائي پچائي ڪارايو هو. ان کان ڪجهه ڏينهن بعد دلبر دوست عبدالله قادر جوڻيجو، ساڻئي هنڌ، درياءَ جي ڪپڙي ڪرسيون وجهرائي، چئن پنجن اديبن کي تازو پلو ڪارايو هو.

ننڍي هوندي کان جيئن جيئن ساهتيو جو اڀياس پئي ڪيم، من ۾ ليکڪ بڻجڻ جي چاهنا پختي ۽ ڀرپل ٿيندي پئي ويئي. ليڪن قدرت ڏسو، منهنجي هٿ ۾ قلم بچاءُ ڪڏهن ڪپڙي ماپڻ جو وال ته ڪڏهن ملائي - پڪوڙا تورڻ لاءِ تارازي پئي ٿمائي ويئي ...

ٻارهن ورهين جي عمر کان مون هردوار ۾ گز کڻي ڪپڙو ماپڻ شروع ڪيو هو. ان ۾ سوئي، ريشمي ۽ اوني ڪپڙو هوندو هو ته ريشمي، سوئي ۽ بنارسي ساڙهيون پڻ هيون.

سيڪنڊ ورلڊ وار چالو هئي. هر چيز تي ڪنٽرول هو. ڪپڙي تي

پڻ ڪنٽرول هو. اسان جو دڪان جيئن ته هر دوار ۾ وڏو ۽ مشهور هو، اسان کي ملين مان ڪپڙو وٺڻ ۽ ڪنٽرول اڳهه تي وڪڻڻ جو سرڪاري لائيسنس مليل هو. ڇپيل اڳهه کان وڌيڪ اڳهه وٺڻ وارن تي قانوني ڪارروائي ڪئي ويندي هئي. ان ۾ نفعو ٿورو ليڪن وڪرو گهڻو ۽ تڪڙو هو. مال جون ڳلڙيون لهنديون مس هيون ته خريدارن جي قطار لڳي ويندي هئي. سمورو مال هڪ ڏينهن ۾ وڪامي ويندو هو. سياري ۾، ڌاريوال ۽ لال ۽ ملمي ملين مان، گرم ڪپڙو ۽ بلٽنگيٽ ايندا هئا. اهي به جلد نڪالائي ويندا هئا. ان سال مون به گرم ڪپڙي مان ڪوٽ سبابتو هو.

مان لاڙڪاڻي پهچي، پڇري مان آزاد ٿيل پڪيءَ مئل، آڪاش ۾ اڏامڻ لڳو هوس. اُهاڻي شيوا منڊلي، اُهاڻي ڪتابي دنيا. امان جو مون ۾ ساهه هو ته روز نوان نوان طعام ٺاهي ڪارائيندي هئي. ڳڙيل تيوڻ جو ڪترو پري ڏيندي. پلي مان ڪنڊا ڪڍي، سوئي سوڌي ڏيندي. صبح جو نيرن تي بابا ساڻي ٿورم پيل چانورن جي آڻي جو ڍونڍو پچائي، مڪڻ جهڙيءَ ڏهيءَ سان ڪاڻڻ لاءِ ڏيندو هو. شام جو گرموءَ جا ڪُني ۾ رڌل به ضرور کائيندو هوس. ڪڏهن ڪڏهن صبح جو گرموءَ کان دال پن وٺي ايندو هوس جي ٿلڪي سان کائيندا هئاسين.

هڪ دفعي اسين ٻئي ڀائر ۽ وڏا سوٽ - ڪشن ۽ رام، امان ۽ وڏي مامي سان گڏجي، نانائڻ جي اصل ڳوٺ 'پار' ويا هئاسين جتي اسان شهري چوڪرن، ڳوٺاڻن چوڪرن کي ڏاڍو ڪٽ ڪيو هو. اسين انهن کي بيوقوف ۽ ڏاهري سمجهي، مٿن چٿرون ڪندا هئاسين. ليڪن مونکي اڄ به ياد آهي، انهن ڳوٺاڻن چوڪرن مان، هڪڙي چوڪري مونکي ايترو ڏيچارايو هو جو ساهه مٿ ۾ اچي ويو هو. ڳوٺ مان هڪ وڙوڪڙ کائيندي واهي وڃندي هئي جنهنکي ڳوٺ وارن نانگن نالو ڏنو هو. اسان سوٽن ۽ ڳوٺ جي چوڪرن نانگن ۾ ٽپا پئي ڏنا. چيلهه جيترو پاڻي مس هو. واهيءَ جي ڪنڌيءَ وٽ ڪيتريون ئي کنڀيون نظر پئي آيون — اڇيون اڇيون ٽنڀيون. مون اُمالڪ انهن مان هڪ کنڀي پتي ورتي. ان ڳوٺاڻي چوڪري رڙ ڪري چيو، 'هيءُ تو جا ڪيو! انهن ٽنڀين هيڏان نانگن جا گهر هوندا آهن. هاڻي پيچ، نه ته ان گهر جو نانگ توکي جيئرو نه ڇڏيندو!'

مان اهڙو ڊنس ۽ اهڙي تڪي ڊوڙ پاتس جو امان جي هنج ۾ هوندي به ڪيترو وقت سهڪندو رهيس. امان سمجهايو ته اهو ڳوڙو هو ۽ ڪنڀيءَ

هيلان نانگ جو گهر نه هوندو آهي ليڪن منهنجو ڊپ نه لهي نه لغو! انهن کنڀين جي لاليدڻ ڀاڄي لهندي آهي، ليڪن مون ڪڏهن نه کاڌي هئي. منهنجي من تي ننڍڻ جو اهو ڊپ ويل هو. گهڻو گهڻو پوءِ، شايد سال کن اڳ بمبئيءَ ۾ ٿي ڪاڌم جڏهن منهنجي ماروت شميءَ جو گهوت هيرالمل دهليءَ مان تازيون کنڀيون وٺي آيو هو. اُهي به مون اڻ ڄاڻائيءَ ۾ کاڌيون هيون جو مونکي اڳوات خبر ڪانه هئي ته هيءَ کنڀين جي ڀاڄي آهي

اهڙن شوڪوار ڏينهن ۾ هڪ ڏينهن اوچتو هردوار مان تار اُچي پهتي: ڪم سؤن - فورن اچ. ۽ مان گاڏيءَ ۾ چڙهي پيس. اِهو منهنجو پهريون سفر هو جڏهن مان اڪيلو هردوار وڃي رهيو هوس. رستي ۾، روڙي ۾ لاهور گاڏيون بدلائڻيون پيئون هيون.

هردوار پهچي جڏهن اصل ماملي جي ڄاڻ پيئي ته ڏڏڪو اُچي ويو. وشواس ٿي نه پئي آيو ته ائين ٿيو هوندو. ليڪن وشواس ڪرڻو پيو جو حقيقتون سامهون هيون. منهنجو من ڪروڙ ۾ نفرت سان ڀرجي ويو. ايڏو وڏو پاڪند! ڪنهن طرفان ۽ ڪنهن سان؟

منهنجي ٻڌيءَ ۾ سمجهه ڪي لقو لڳي ويو. منهنجي لاءِ جيڪي چيو ويو هو ۽ جهڙيون حالتيون پيدا ڪيون ويون هيون تن مونکي پيرالاڻيزڊ ڪري ڇڏيو هو. اُن مونکي منهن ڏيکارڻ جهڙو به نه رکيو هو. مون تي الزام ڌريو ويو هو ته مون ڪپڙي جي ڪُتر بهاني، ريشمي ڪپڙو پئي چورايو جيڪو مان روز رات جو پني ۾ ويڙهي گهر کڻي ويندو هوس. ناني کي ڪوڙ کان سخت نفرت هئي. هو هن نسوري ڪوڙ کي برداشت ڪري نه سگهيو ۽ ڪاڪي حشمتراءِ مٿان ڏمرجي پيو. چيائينس، 'تون وڏو پاڪندي آهين! منهنجي پٽ مٿان ڪوڙو الزام ٿو ڌرين! هن گهڙيءَ کان پوءِ مان توسان سڀ واسطا توڙي ٿو ڇڏيان. سڀاڻي جو سڀاڻي مان توکان الڳ ٿيندس. مان توسان هڪ ڀل به گڏ نه رهندس!'

هنن جو منصوبو به اِهوئي هو. هو پنهنجي مقصد ۾ ڪامياب ٿيا هئا.

ڪنٽرول جي ڪپڙي مان آمدني جهجهي هئي. اِهو ڏسي گامبٽو هيمنونءَ جي نيت خراب ٿي پيئي. هن سوچيو هن دڪان ۾ هو محض هڪ نوڪر هو ۽ سموري ڪمائي ٻن حصن ۾ ورهائجي پئي ويئي. سوچيائين

ان ڪمائيءَ ۾ هو به ڇو نه حصيدار بڻجي. اهو سوچي هن مڪي حشمتراءَ کي اُبتي سبتي پتي پڙهائي، لاڄ ڏيئي، پنهنجي سوچيل منصوبي ۾ شامل ڪيو. شانتي پرساد کي به للچائي چيائين: 'تون ٻارن ٻچن وارو آهين، ڪيترو وقت هيتري ٿوريءَ پگهار ۾ گهر ٻار هلائي سگهندين؟'

جڏهن هو ٺٽي يڪراءَ ٿيا تڏهن سوچيل اسڪيم موجب مڪي صاحب معرفت مون تي چوريءَ جو الزام لڳايو ويو جيڪو ٻڌي نانو باهوڙجي ويو ۽ فورن الڳ ٿيڻ جو اعلان ڪيائين.

سڀ ڪجهه ائين ئي ٿيو جيئن هنن رٿيو هو. ٻئي ڏينهن صبح جو دڪانن ۾ ويري پئجي ويئي. مال جي ورهاست ٿي ويئي. ڪنهن کي ڪيترو ڏيڻو وٺڻو هو، ان جي لڪپڙه ٿي ويئي.

ناني کي جو ڪاوڙ بيلي هئي ته هن جو دماغ به جاءِ نه هو. ٻنهي دڪانن مان کيس ننڍو دڪان ڏنائون ۽ وڏو پاڻ ڪنڀاڻون ته اهو به قبول ڪيائين. ٻنهي نوڪرن مان هيمن مڪيءَ کي ۽ شانتي ناني جي حصي ۾ آيو. ليڪن ٻئي ڏينهن جڏهن دڪان کولڻ جو وقت ٿيو ته شانتي پڻ هنن سان گڏ وڃي ويلو. نانو بلڪل اڪيلو رهجي ويو. ان وقت ناني جي من جي جيڪا ڪيفيت هوندي، اهو هن جو من ئي ڄاڻندو هوندو !.....

نانه لاڙڪاڻي تار ڪري مونکي فورن گهرائي ورتو هو.

گنگا بدستور وهي رهي هئي. مان پٿرايل اکين سان سرون گهاٽ جي ان چبوتر تي، شهوتن جي وڻ هيلان ويلو، گنگا جي اروڪ ڌارا ڏانهن يڪ ٽڪ نهاري رهيو هوس، اڪيلو ۽ تنها مڌو دهليءَ مان اڃا ڪانه آئي هئي. منهنجي من ۾ هاڻاڪار هو. طوفان هو. ليڪن مان اڪيون چنڀڻ بنا، گنگا کي گهوريندو رهيس. پنت پاون گنگا منهنجي پيڙا کي محسوس نه ڪيو هوندو؟ منهنجي ويدنا کي نه سمجهيو هوندو؟ ائين هرگز نه هوندو. هن منهنجي من کي ضرور پڙهيو هوندو. هڪ اڌ ٻوڙ هو به ضرور ٻاڙيو هوندو. اهو ٻوڙ هو سندس ئي وهڪري ۾ وهي ويو هوندو! منهنجا ٻوڙ ها، منهنجين اکين ۾ ئي اٽڪي پيا هئا اهي اگر ٻڙن ها ته گنگا ۾ ضرور اڳل پلڻ اچي ها شايد سيلاب اچي وڃي ها!

اها اٿل پتل آئي، ٿورو دير سان آئي، پر جڏهن آئي ته سڀ ڪجهه
لوڙهي کڻي ويئي ڪجهه به وٺڻ باقي رهڻ نه ڏنائين!

گنگا ساڳيءَ گتيءَ سان وهندي رهي ۽ وقت گذرندو رهيو. اسين
پورا سارا ۽ هو دن بدن شاهوڪار ٿيندا ويا. سندن زالن جو بدن سون
سان جهجهبو ويو. سندن دماغ ستين آسمان تي پهچي ويو هو.

هڪ ڪملا ٿي هئي، شانتيءَ جي پٽني ۽ منهنجي ڌرم جي پيڻ،
جيڪا گِلَت فيل ڪندي هئي. هوءَ اڳ کان وڌ منهنجو خيال رکڻ لڳي.
پڙهڻ لکڻ ۾ به مدد ڪرڻ لڳي.

مدو موٽي آئي هئي. هوءَ منهنجي وڌيڪ ويجهو هلي آئي. هوءَ
منهنجي دل جو ٽي ڪندي هئي ليڪن منهنجو من مايوس هو. خوشي
ڪافور هئي. مان دڪان تي به وڌيڪ وقت ويهڻ لڳو هوس. مدو سان
تمام ٿورو وقت هوندو هوس. ليڪن هوءَ مون سان گڏ هوندي هئي ته
سمورو وقت ڳالهين سان وندرائيندي رهندي هئي.

ناني هڪ ٻيو ماڻهو دڪان تي رکيو جنهنجو نالو ٽيڪچند هو. هو
به گامبٽو هو ليڪن ڪجهه وقت ناني وٽ ٺوڪري ڪري ويو هو. هو آيو
ته مون تان جوابداريون گهٽ ٿيون. پوءِ مان ۽ مدو گهڻو وقت گڏ گذارڻ
لڳاسين.

هڪ ڏينهن سرون گهات تان سنان ڪري آيس ته هڪ ڪن ۾ سور
اچي پيو. شايد پاڻي چورايو هئائين. ڪملا پيڻ مون واري ڪمري ۾
اچي، ڪن ۾ ٺوڪون ڏنيون پر سور گهٽ نه ٿيو. اوڏيءَ مهل مدو آئي
ته ڪملا چيس: مٺي وڃ، هريءَ جي ڪن ۾ سور آهي، گرم تيل جا
ٽيپا وڃي وجهينس.

مدو گرم تيل جي ڪٿوري کڻي مٺي آئي. مان سور کان ٿٽڪي
رهيو هوس. مدو منهنجي پاسي کان ويهي ٿورم پيل گرم تيل جا ٻه ٽي
ٿڙا ڪن ۾ وجهي، ڪن جي پاسن کان هلڪي هلڪي مالش ڪرڻ لڳي.
ٿورو سور گهٽ ٿيو ته هوءَ هيٺ وڃي ڪملا کي ٻڌائي، واپس موٽي آئي.

ٻاهر پيل جا پن هوا جي جهونڪن تي ڏيمي ڏيمي لڏي رهيا هئا.
ڪو ڪو پن هوا جي زور تي چڱي هيٺ ڪري ٿي پيو. اڄ شايد باندر
به مات هئا.

مڌو در ٻيڪڙي منهنجي ڀرسان اچي ويلي. مان پاسو ورائي، ديوار طرف منهن ڪري سمهي پيس.

منهنجي پاسي واري جاءِ خالي ٿي ته مڌو بنا حجاب پاسي کان لپتي پيئي. مون پنهنجو منهن ورائڻ کان سواءِ چيو، 'تون ڪيترائي نه سٺي آهين. منهنجو ڪيترو خيال ٿي رکين!'

اُمالڪ هن پنهنجي ٻانهن منهنجي گردن چوڌاري ورائي ڇڏي. مون پٿڪندي چيو، 'تون سڄي عمر ائين ئي، منهنجو خيال رکندي اچي. تنهنجي سھاري منهنجا سمورا دڪ دور ٿي ويندا!'

منهنجا لفظ ٻڌي اڻائي ڇا ٿي ويس. منهنجو منهن ڀال طرف ٽپري، ڳرائڙي پاڻي مشڪل لڳي. مون پنهنجو منهن سندس سيني ۾ ڇپائي ڇڏيو

نه، اهو گناه نه هو. ڀاپ نه هو. اهو ٻن معصوم دلين جو سنيھ هو. نشاپ ٻريم هو. ٻه ڏلڙيون، هڪٻئي جي ڀر ۾ لپتي، هڪٻئي جو دڪ سور وٺندي رهيون هيون. ٻنهي جي دلين ۾ اهڙو ڪجهه نه هو جنهنڪري ڀاپ - ڀاونا ڇڻي سگهجي. اهو محض ٻن ڪشور دلين جو سنيھ - ملن هو. هو ٻئي پنهنجي اڪيلائيءَ جي احساس کان مڪتي پاڻي رهيا هئا. منهنجو ماءُ پيءُ مون کان گهڻو پري، سنڌ ۾ هئا جن وٽ منهنجو ننڍو پيءُ ۽ ننڍڙي ڀيڻ موجود هئا. اهو ڀريو ڀاڳيو گهر هو جتي خوشيون ٿي خوشيون هيون.

مونکي ته وري به ماءُ جو پيار نصيب هو ليڪن مڌو ماءُ جي پيار کان وانجهيل هئي. سندس پيءُ ڏنڌي ۾ مشغول هو ۽ سندس ٻڙي دهليءَ ۾ هئي. هوءَ به مون جيان ڪملا ڀيڻ جي صحبت ۾ گهڻو وقت گذاريندي، وڏي ٿيندي پئي ويئي.

اُن عمر ۾، اُن وقت، جڏهن مڌو منهنجي ڀر ۾ سٽل هئي، اسان جي من ۾ ٻيو ڪجهه به نه هو، پوءِ به مان اُن وقت ڊڄي ويو هوس جنهن وقت مڌوءَ مونکي ڀال طرف موڙي، ڳرائڙي پاتي هئي. انڪري، ڪن جي سور جي پرواهه نه ڪري، مان مڌوءَ جي ڀر مان اُٿي، هيٺ ڀڄي ويو هوس.

اهو واقعو مون پنهنجي هڪ ڪهاڻي 'سرنيفڪيٽ' ۾ بيان ڪيو آهي، جنهن طرف اندرا واسواڻيءَ جو ڌيان ويو هو ۽ هن اُن جو ذڪر، منهنجي

ڪهاڻين جي تبصري ۾ ڪيو آهي.

تڏهن ئي ته چيو ويندو آهي ته ليڪڪ جيڪي لکي ٿو، اهو پنهنجي نجي آنيو مان لکي ٿو، بلاشڪ ته ان ۾ ڪلپنا جو انش هجي، پر اها نلي ڪلپنا نه هوندي آهي. مڌوءَ سان منهنجو پيار هو، اڄ به آهي. جيتوڻيڪ هو واهتا استري ۽ ٻارن جي ماءُ آهي. مون اڄ تائين ان پيار ۾ خيانت نه ڪئي آهي. اهڙي چاهنا به ڪانه اٿم. ان جي ضرورت به محسوس نه ٿي اٿم. پيار هو، آهي، ڇا ٿي پيو جي هو ٻئي جي ٿي ويئي آهي. پر هو ته سمپورڻ منهنجي هئي، منهنجي لاءِ ئي هئي. اهو ته مان ئي هوس، جيڪو ڪمزور ثابت ٿيو هوس ۽ هن جو هٿ ٻئي جي هٿ ۾ ڏيئي هميشه لاءِ ڪنگال بڻجي ويو هوس.

ڪاش! ان وقت مان پرڳڙيج چوهاڻ جيان بهادر هجان ها ۽ همت ڪري مڌوءَ کي سنجوڻا جيان گهوڙي تي کنيي کڻي ويو هجان ها! لڳن ٿو پوءِ منهنجي پٽ چندر اها سورهيائي ڏيکاري هئي ۽ پنهنجي سنجوڻا کي هوائي جهاز رستي کنيي کڻي ويو هو جيڪا اڄ سندس جوءِ ۽ ٽن ٻارن جي ماءُ آهي ۽ سندن محبت قائم آهي

ڪيڏو نه ڀاري نقصان سلم. ڪجهه به باقي نه بچيو. خالي کوکو رهجي ويس. پيار جو پڪيڙو هميشه لاءِ پرواز ڪري ويو.

اڄ تائين ان پيڙا کان مڪتي ڪانه ملي آهي. سمورو گلستان واريءَ جو دڙو بڻجي ويو آهي. هيئر ان دڙي تي ڪيتريون به بوندون برسڻ، پيار جو سلو ٻڙو نه آهي. ريگستان لهلچندو ٿي رهيو آهي

هرڌوار ۾ رهندڙ سنڌين جي زندگي محدود دائري اندر گذرندي هئي. گهڻو ڪري سڀ واپار ۾ لڳل هئا. ٻولچند پنجواڻي شاهوڪار هو. کيس جهنگلات جا ليڪا مليل هئا. هو ريلواڻيءَ کي ڪاٺ جا سليپر سپلاءِ ڪندو هو. اڄ ڪالهه سندس اهو ڪاروبار پٽس رام پنجواڻي سنڀاليندو آهي. ٻئي هڪ سنڌيءَ مينگهراج کي ڪاٺ جي مڌي هئي. اوم پرڪاش ڀانساڻي هو. ڪيولرام بامبي اسٽور ڪوليو هو ۽ ڪنٽرول جي زماني ۾ ڪافي ناڻو ڪمايو هئائين — ڪاسميٽڪ چيزن مان. جوالاپور ۾ سيرومل کي سڙڻ جو بلو هو. هو يار باش ماڻهو هو. ناني سان دوستي هئس. اهڙيءَ طرح ٻيا پڻ ڪيترا سنڌي هئا جن سڀني جي هڪٻئي سان سڃاڻپ هئي،

رام رام جو رستو هو.

سنڌين جي گڏجاڻي ٿي شادي يا غميءَ تي. نه ته مهنا گذريو وڃن، پاڻ نه گذجن. شاديون مراديون گهڻو ڪري هر دوار کان ٻاهر ڪن، ميرن، سهارنپور، دهليءَ تائين. وڙلي ڪنهن سنڌيءَ غير سنڌيءَ سان شادي ڪئي هوندي. البت رام پنجاڻيءَ جون ٻئي زالون پنجاڻي آهن ۽ آهن به ٻئي پينر. قصو وڏو آهي پر اهو ٻڌائڻ منهنجي لاءِ واجب نه آهي. ليڪن اڄڪلهه سڀ روا آهي.

جواڻپور وارو سيرومل هوليءَ تي وڏو هنگامو ڪندو هو. پنهنجا خاص دوست يار بلي تي گهراڻي سڄي رات محفل مچائيندو هو. کاڌو پيتو ۽ راڳ رنگ. دهليءَ نه ته سهارنپور مان ناچڻيون گهرائيندو هو جي سڄي رات مجرو ڪنديون هيون. انهن مٿان نوٽن جي ورکا ٿيندي هئي. نوٽ ڏيکاري نرتڪيءَ کي پاڻ وٽ کوليندا هئا. سندس ڳل پٽي، نوٽ هٿ ۾ ڏيندا هئا. ڪو دل فينڪ ته کيس هنج ۾ ويهاري چمي چٽي به ڏيندو هو. پر ان لاءِ کيس وڏو نوٽ ڏيڻو پوندو هو. سارنگيءَ ۽ تبلي تي جيئن جيئن ٿاپ وڌندي ويندي هئي، نرتڪين جي نرتيه ۾ چلولائي وڌندي ويندي هئي.

مان جڏهن اهو سڀ ڏسي نه سگهيس ته ٻاهر نڪري ويس. ٻاهر ميدان ۾ وري ٻي مڙج هئي. سڄ پڄ ته سڄي هولي اُتي ملهائي پئي ويئي. بلي جا پورهيت زالون ۽ مرد، ٻار ۽ ٻڍا دهلن دمان تي مستيءَ ۾ نچي ۽ ڳائي رهيا هئا. ڳال ۽ رنگن سان هڪٻئي کي رنگي ڇڏيو هئائون ۽ شايد پنگ به پيتي هئائون. هرڪو مڙج ۾ هو. زالون ۽ مرد هڪٻئي کي پاڪر ۾ پري نچي رهيا هئا. وڏا وڏا گهاگهرا گول گول ٺري رهيا هئا. ڪيترين زالن جون چوليون مٿي ڪڍي ويئون هيون. مردن کي ننڍيون ڌوٽيون ۽ گنجيون پيل هيون. ڪيترا ٻار اُگهاڙا هئا.

هنن متوالن کي شراب ۽ ڪباب جي ضرورت ٿي ڪانه هئي. هنن کي شباب ٿي مڌهوش بڻائي ڇڏيو هو.

ان رات مان به هنن جي مستيءَ ۾ شامل ٿي ويو هوس. هولي شايد آهي ٿي مڙج ۽ مستيءَ لاءِ، نچڻ ۽ ڳائڻ لاءِ.

مان جڏهن رات جو دير سان واپس اندر ويس ته ڏٺم مجرو چالو هو ليڪن مڙسالو کولگهرا هئي رهيا هئا!

مون اڳييه جو ناول 'شڪر ايڪ جيونِي' پڙهيو آهي. شرت چندر چئلرجيءَ جي جيونِي به پڙهي اٿس. گوپال. نيل ڪنٽ ڊانڊيڪر جو جيونِي ناول 'هڪ رولاڪ جي آتم ڪهاڻي' پڻ پڙهيو اٿس. امرتا پريتم جو 'رسيدي ٺڪيت' ۽ سارترِي جو شبد (ورڊس) به پڙهي چڪو آهيان. هر ڪتاب، هر جيونِيءَ ۾ هڪ هڪ واقعو يا مڪالمو (ڊائلاگ) هوبهو ساڳيو اچي نٿو سگهي، جيڪو اُن سمي، اُن عمر ۾ چيو ويو هو. هر ويڪتي ليکڪ يا شاعر نٿو بڻجي، گهٽ ۾ گهٽ اڳواٽ سوچي نٿو سگهي، جنهن سبب هو سڀ ڪجهه، هر ورتانت، هر گهٽنا، هر ڊائلاگ، اڳواٽ لکي نٿو رکي. خود ڊائري به سوچي سمجهي لکي ويندي آهي. ليکڪ شاعر آهي ته اُن جي ٻولي وڌيڪ پالش ٿيل هوندي، شاعراڻي نوع جي هوندي. شرت چندر ٻڌائي ٿو ته کيس اڳواٽ سڌ هجي ها ته وڏو ٿي هو ليکڪ بڻجندو ته پنهنجي زندگي ڪنهن ٻئي نموني گذاري ها چوڻ جو سار اهو آهي ته ڊائريون ۽ جيونيون سوچي سمجهي، ان مراد سان لکيون ويئون آهن جيئن اُهي رجنائون سمجهي پڙهيون وڃن، پڙهيون وڃن ٿيون، جيئن امرتا پريتم جي 'رسيدي ٺڪيت' ۽ موهن ڪلپنا جي 'بڪ، عشق ۽ ادب' پڙهيون ويئون آهن.

منهنجي حق ۾ ليکن ائين نه آهي. ليکڪ بڻجڻ جي هڪ مبهم آس بچپن کان هئي ضرور، ليڪن اڻ پوري تعليم، اڀياس ۽ ادبي ماحول جي عدم موجودگيءَ سبب اهو شايد ممڪن نه هو، هرڌوار ۾ رهندي ته اصل ممڪن نه هو. البت، هرڌوار ۾ ساهت جو اڀياس جاري هو. منهنجي رُچي ساهت طرف دن بدن وڌي رهي هئي. سروڻ گهات وٽ جيڪا وڏي شاهي لائبرري هئي، اُتي ڪلاڪن جا ڪلاڪ ويهي هندي ڪتاب ۽ مخزنون پڙهندو هوس. هرڌوار ۾ رهندڙ پنجابي دوستن کان اُردو ڪتاب ۽ مخزنون وٺي پڙهندو هوس. هڪ دفعي حيدرآباد مان ٺپال رستي سنڌي ڪتاب گهرايا هئس.

ڪن موقعن تي مڏو پڻ مون سان گڏ لائبرريءَ ۾ هلي هئي. مان ڪتاب ويٺو پڙهندو هوس ۽ هوءَ مخزنن جا ورق ويلي ورائيندي هئي. هڪ دفعي مڏو ۽ مان منشاديوي وڃي رهيا هئاسين. مڏو جبل تي

چڙهندي ٿڪجي پئي ۽ هڪ چٽان تي ويهي رهي. هڪ سهڻي، پيو بگهر، اُن روپ ۾ مونکي ايترو وڻي جو هٿ جهلي چيو مانس : اڄ ته توکي ٻڌيءَ تي ڪٿي هان هو ڪلندي آئي ۽ منهنجو هٿ جهلي جبل جي چاڙهي چڙهڻ لڳي اهو درسيه ۽ ڏاڏاڳهه 'هڪ لهر' ڪهاڻي ۾ درج آهن.

مڌو مون سان گڏجي ڪيترا دفعا گنگا پار هلي هئي. اُن زماني ۾ پار وڃڻ لاءِ پليون نه هيون. اسانکي مايا پور کان وڃڻو پوندو هو. اُتي هڪ ئي قطار ۾ چمن جا ڪيترا وڻ هئا. انهن وڻن جا چمون هڪ ته گارا ۽ ٻيو تمام مٺا هوندا هئا. چمون پتل لاءِ مان باندر وانگر شال ڏيئي وڻ تي چڙهي ويندو هوس ۽ چمن جي ٿيلهي نه ته جهول پري هيٺ لهي ايندو هوس.

چمن جا داغ ڪپڙن تي ڏسي ڪملا جون دٻون ڪاڻيون پونديون هيون. مڌو وڻ تي چڙهڻ کان روڪيندي هئي پر چمن جي لالچ تي گهڻو زور نه پريندي هئي. ساڳيءَ طرح وائر ورڪس جي باغ مان انٽريون پٿيندو هوس. چوڪيدار هڪل ڪندو هو ته پڇي ايندا هئاسين. هڪ ڏينهن شام جو مونڻ ۾ دير ٿي ويئي ته وائر ورڪس جي هڪ ورڪر ٻيڙيءَ ۾ ويهاري پار پهچايو هو ۽ پنڌ کان بچايو هو.

گنگا جو هڪ هيءَ روپ هو جيڪو هرڪي پوڙين وٽان ڏسڻ ۾ پئي آيو. گنگا جو ٻيو روپ — نيل ڌارا جو روپ به ڏسڻ وٽان آهي. هرڪي پوڙين وٽان چاهي مٿان، بند مان، جيڪو پاڻي ڇڏيو وڃي ٿو اهو نيل ڌارا جو روپ ڌارڻ ڪري، ڪاشي ۽ ڪانپور کان ٿيندي، ڪلڪتي جي آپسمند ۾ وڃي ڇوڙ ڪري ٿي جتي سندس نالو بدلجي هڪلي ٿئي ٿو — جيئن شاديءَ بعد ڪنوار جو پيڪو نالو بدلائي ساهرو نالو رکيو ويندو آهي. ڪلڪتي ۾ هڪلي سمند سان لاڻون لهندي آهي.

انبن جي مند ۾ مڌو ۽ مان وڙهي پوندا هئاسين. رس چوسڻ وارا انب چئبن آئي سیر ملندا هئا. مٿان هڪ به انب ائين ئي روڻ ملندو هو. اسين انب ولي، انگوشي ۾ ٻڌي، گنگا جل ۾ ٿڌا ڪري، هڪ هڪ ڪري چوپيندا هئاسين. مڌو جهپ هڻي ٻن هٿن ۾ به انب کڻي ولندي هئي. مان کيس ڏک اولاريندو هوس ته به نه مڙندي هئي. پر مون ڪڏهن به کيس ساڀيا ۾ ڏک نه هنيو. تڏهن به نه هنيو هوم جڏهن

سندس غلطيء کان منهنجو لغڙ ڪاٺا ٿي ويو هو. هوءُ ڏور واري چڪري جهلي بيٺي هئي ۽ مان لغڙ کي اڏائي رهيو هوس. جڏهن لغڙ آسمان ۾ ٽڪ ٻڏي بيٺو ته مڌوءَ چيو: 'ٿوري دير مونکي ڏي نه' 'هل چري، سنڀالي نه سگهين ته؟'

'سنڀالي سگهنديس. تون مونکي ڏي.' هن ليلائي چيو. مون لغڙ جي ڏوس سندس هٿ ۾ ڏئي، ڏور واري چڪري پنهنجي هٿ ۾ ورتي.

اوچتو ڪٿان، ڪنهن حريف جو لغڙ ظاهر ٿيو ۽ اسان واري لغڙ طرف وڌڻ لڳو. جيستائين مان مڌوءَ جي هٿ مان لغڙ جي ڏور وٺان ۽ پنهنجي لغڙ کي پري کڻي وڃان، حريف جو لغڙ منهنجي لغڙ سان الجهي ويو. ڪافي ڊر ڏنم پر منهنجو لغڙ ڪاٺا ٿي ويو. مڌو هيسجي ويئي. سمجهي ويئي ته هينئر هوءُ منهنجو ٿڌڙ ڪائيندي. مون سندس چاهي ڏانهن نهاريو ته دنگ رهجي ويس. اُس ۾ هن جو گورو مڪڙو لال گلاب ٿي ويو هو. مان مڪڙ بڻجي اُن سرخ گلاب کي ڏسندو رهيس.

مون مڌوءَ جو اهو روپ رنگه 'پاڻيارا پڪي' ناول ۾ زينب کي بخشو آهي جڏهن هوءُ شيوڪ سان گڏ ڍنڍ تي ڪنول جا گل کڻڻ ويئي هئي

.....

يو.پيءُ جي وڏن شهرن ۾، خاص طور سياري ۾، وڏيون نمائشون لڳنديون آهن جن کي اڄڪلهه 'ايگزيبيشنس' چوندا آهن. انهن نمائشن ۾ وندر سان گڏ خريداري به ٿيندي آهي. ڪيترا ٻاهريان دڪاندار اهڙين نمائشن ۾ پنهنجا دڪان کوليندا آهن. ڪي ڪمپنيون پنهنجي مال جي مشهوري ڪنديون آهن. نمائش ڏسڻ لاءِ شهر کان سواءِ آس پاس جي ڳوٺن مان زالون، مرد ۽ ٻار ايندا آهن. تفريح لاءِ ڪارنيوال جون رانديون ۽ ٻي وندر جي سامگري هوندي آهي. نمائش ۾ خلق اچي ڏيئڻ هرڻ کانپوءِ تان جو رات جا ٻارهان وڃيو وڃن ته به ميلو متل رهي. خاص پيڙ هوندي هئي 'موت جو کوھ' تي جنهن ۾ هڪ نوجوان چوڪري موٽر سائيڪل ڇلائي ڪرتب ڏيکاريندي هئي.

اهڙي ئي هڪ نمائش سهارنپور ۾ هئي جنهن ۾ اسان پنهنجو ساڙهيڻ جو دڪان کوليو هو. اسان سان هن دڪان ۾ هرڊوار جو هڪ مشهور ساڙهيڻ

جو واپاري هاسارام به پائيوار هو. هو تمام هوشيار سيلسمين هو. وس هلندي گراهڪ کي واپس وڃڻ نه ڏيندو هو جڏهن ته هن جا گهڻا گراهڪ عورتون هونديون هيون.

مان هوس ته چوڏهن سالن جو ليڪن مان به گهٽ هوشيار سيلسمين نه هوس. ناني لڳي ٺاهي هوشيار ڪري ڇڏيو هو. ڪيترا گراهڪ مون مان خوش رهندا هئا. هڪ دفعي، سياري جي ڏينهن ۾ جڏهن زري گهٽ بزار بند ٿي چڪي هئي ۽ مون دڪان تي ويٺي ڪجهه پڙهيو ته هڪ گراهڪ آيو. مون سمجهيو هن اوڀل وقت اچائي منهنجو وقت وڃائيندو. پر هو ڀلو ماڻهو ۽ کيس ڪوٽ لاءِ گرم ڪپڙو ڪپندو هو. مون کيس به ٽي ٽاڪيا کولي ڏيکاريا. هن هڪ ڪپڙو پسند ڪيو ۽ ڪوٽ لاءِ ڪپڙو ڪٽايو. مون آتساه ۾ اچي ٻيون به ڪي چيزون ڏيڪاريون. مون جنهن چيز جي ساراه ڪئي، هو اها شيءِ وٺندو ويو. جڏهن بندل ٻڌي بل لاهير ته اهو اٺن سون کان مٿي هو. هن ٻٽونئين مان سو سو جا نوٽ ڪڍي ڏنا. هو مون مان خوش هو ۽ مان هن مان خوش هوس. ان زماني ۾ ان سو ٿوري رقم نه هئي. دڪان بند ڪري گهر آيس ته نانو چنتا ۾ ويٺو هو. جڏهن ٻڌايومانس ته هڪ ئي گراهڪ ئي هيتري جو مال وڪيو اٿم ته شاباس ڏنائين.

رات جا اٽڪل اٺ ٿيا هئا. نمائش ۾ روشني ٿي روشني هئي. ماڻهو ئي ماڻهو هئا. هاسارام مونکي اڪيلو ڇڏي پاڻ ڏاهي تان رات جي رسوئي کائڻ ويو هو. ان وقت برقمو پهريل ٿي عورتون ۽ هڪ بنا برقمي اڏيڙ عمر جي عورت، دڪان جي سامهون اچي بيٺيون. انهن مان هڪ عورت ٽنگيل ساڙهين مان هڪ ساڙهي کي هٿ لڳائي ڏسڻ لڳي. هن ساڙهيءَ جو اڱهه پڇيو. هن جنهن شوق ۾ چاه سان ساڙهي جو اڱهه پڇيو ان مان جاتر ته هيءُ پڪ ٿي پڪ رٿيساڻيون آهن ۽ خريداري ڪرڻ آيون آهن.

مون ان عورت طرف نھاري، نهايت فضيلت سان چيو، 'بيبيجي، اوهين مٿي اچي وهو ته مان توهان کي هن کان به سليون ۽ فٽنسي ساڙهيون ڏيڪاريان. مونکي خاطري آهي انهن مان ڪيتريون ساڙهيون توهان کي پسند اينديون. وٺڻ نه وٺڻ توهان جي مرضيءَ تي آهي.' هڪ مڌر کل ٻڌم. صبح جي پهرين پهر ۾ جيئن ڪا راڳلي ٻڌي

اڪه ڪلي پوي، اهڙي ملڙي ڪل

برقي پيل اُن عورت، جنهن ڪليو هو، ٻين ٻن برقي وارين عورتن
ڏانهن نھاري چيو، ’هن نينگر کان ڪهڙو پردو هٽايو نقاب ته ويهي ساڙهيون
پسند ڪريون‘.

سڀ کان پهرين هن ئي پنهنجو نقاب هٽايو. مان سندس ماهتابي
چهره کي ڏسندو ئي رهجي ويس. جنهن کي مون وڏيءَ عمر جي ڪا
عورت پئي سمجهيو اُها ته مه لڪا هئي، ساڪيات چنڊرھڪي هئي
ڪارو نقاب هن جي منهن تان ڇا هٽيو، آفتاب ظاهر ٿي پيو ...
شيخ اياز جي هڪ ڪتاب جو عنوان آهي :

اُڀر چنڊ پس پرين.

مان پرين کي نه اُڀريل چنڊ کي تڪڙ لڳس
منهنجو پرين، منهنجو چنڊ، مٿو، هردوار ۾ هئي
باقي ٻن پڻ پنهنجا نقاب هٽائي ڇڏيا. ڇا ته جلوهو هو
تنهي جي پاڻ ۾ ڪا مشابھت ئي ڪانه هئي. ٽيئي هڪٻئي کان
سرسُ هيون

تنهي گڏجي ساڙهيون ڏسڻ شروع ڪيون. مون سندن اڳيان ساڙهين
جا ڍير لڳائي ڇڏيا. هنن اڌ مني ڪلاڪ اندر ٻه قيمتي بنارسي ساڙهيون
خريد ڪيون. هڪ جو رنگ سُرخ هو ۽ ٻي آسماني نيري رنگ جي.
ٻنهي ساڙهين تي زريءَ جو ڪم ٿيل هو. ساڙهيون وٺي، پئسا ڏيئي،
مرڪنڊيون هيٺ لڳيون ۽ نقاب هيٺ ڪري هليون ويئون. اُن بعد هاسارام
دڪان تي آيو. هن پريان بيهي ڏٺو پئي ته مون ۾ ڪيترو دم ڪم هو.
مون ڪلندي ۽ خوش ٿيندي چيو، ’شريمان هاسارام، توهان اڳ اچو
ها ته شايد چنڊ ۽ تارا بادلن پٺيان لڪي وڃن ها ...‘

هاسارام کي شايد اِها ڄاڻ ڪانه هئي ته سنڌي ڄاڻي ڄم کان مرچنٽ
آهي. وکر وڪڙڻ جو هن کي انوکو ڏانءُ آهي. ائين نه هجي ها ته هو ڏيسارون
۾ پنهنجو مال وڪڙي نه سگهي ها. هنن هند ۽ سنڌ جو مال چين ۽ جاپان
تائين وڪيو ۽ اُتان ناڻي جون ڪرڙيون پري پنهنجي وِيش ۾ آنديون. تاريخ
گواهه آهي ته سنڌ کي شاد ۽ آباد ڪرڻ وارا سنڌورقي ئي هئا. سنڌ جي هڪ
عالم پير حسام الدين راشديءَ اهڙن سنڌورقن جا ڪافي گڻ ٻايا آهن. خود
شاه لطيف پڻ سُر سامونڊيءَ ۾ اهڙن واپارين جا مثال ڏنا آهن

ناني جي زندگيءَ ۾ اوچتو هڪ اهڙو واقعو درپيش آيو جنهن هن کي صفا ٽوڙي ڇڏيو. منهنجي چري ناني راڌا اڃانڪ غائب ٿي ويئي. اڳ ڪڏهن رات جو دير تائين گهر واپس ڪانه ورندي هئي ته نانو کيس ڳولهي وٺي ايندو هو. هڪ دفعي هوءَ کيس هرڪي پٺوڙين تي گهٽلا گهر جي هيٺان هڪ ٿانءَ جي پاسي کان سمهڻ ملي هئي. ناني جو من پرڇي آيو هو. هيءَ اها راڌا هئي جنهن ڏکين ڏينهن ۾ سندس ساٿ ڏنو هو. هن پنهنجو گهر تيار ڪيو هو ۽ ٿانءَ وانگر هن جي پٺيان پٺيان هلندي آئي هئي. هوءَ سندس ڳوٺ ۾ نه ڪيترا سال رهي آئي هئي. آخر ۾ هوءَ چري ٿي پيئي خبر ناهي کيس ڪهڙي ڳالهي ڳارائو هو جنهن سندس دماغي توازن هيٺ مٽي ڪري ڇڏيو هو. کين اولاد نه ٿيو هو، ان ۾ هن جو ته ڪو قصور نه هو. ٻين ڪيترن ئي اولاد نه ٿيندو آهي ته ڇا اهي سڀ چريا ٿي پوندا آهن؟ دماغي توازن ڪوهي وهندا آهن؟ آخر ڪهڙي ويڌن هئي هن جي راڌا سان؟

نانو هميشه راڌا بابت ئي سوچيندو هو. جڏهن به کيس ڪنهن نئين ڊاڪٽر يا وڌيڪ حڪيم جو ڏس ملندو هو ته هو راڌا کي وٺي ان وٽ پهچي ويندو هو. هن ڪيترن ساڌن ۽ فقيرن جا در به پيٽيا هئا. دعائون ۽ تعويذ ورتا هئا. پر سڀ بي اثر ثابت ٿيا هئا. ڪنهن به راڌا کي شفا يافت نه ڪيو هو. ڪنهن اهو به نه ٻڌايو هو ته راڌا کي ڪهڙي بيماري هئي، چريائپ جو ڪارڻ ڪهڙو هو؟

ان رات به نانو راڌا کي هر هنڌ ڳولهي آيو. پر هوءَ ڪانه لڌي. اسين ٻئي، مان ۽ ٺيڪڇند، سڄو شهر ڏي آياسين، پر راڌا جو ڏس نه مليو. جوالاپور ۽ راڻوالا به وياسين ته هتان اوڏانهن هجي مٿن کائڻ ويئي هجي. پر هو اُتي به ڪانه هئي. ڪنهن چيو هوءَ ريشڪيش جي ڪالي ڪملي آشرم ۾ ڏلي ويئي آهي. اوڏانهن به ڳاسون. اُتي ساڌن سندن کان پڇيوسون. پر هنن اهڙي ڪا عورت ڪانه ڏلي هئي.

نانو بي حال ٿي ويو. سڌا ڀري روئڻ لڳو. چوڻ لڳو، 'منهنجن هنن ۾ پاران تياڳي ها ته مان سندس ڪريا ڪرم ته ڪري سگهان ها...!'
ڇا هوءَ گنگا ۾ لڙهي ويئي هئي؟ پوليس کي سندس هٽڪ سربر هٿ ڇو نه آيو هو؟

نانو ورلاپ ڪندو هو ۽ پاڙي وارا کيس شانت ڪرائڻ جي ڪوشش

ڪندا هئا.

سڀني کي مات لڳي ويئي هئي ...!

آخر راجا ڪيڏانهن ويئي ...!

هڪ ڏينهن امرتسر جي واپاري بهڙايو ته ان طرح جي هڪ عزت
امرتسر جي سوني دربار ۾ ڏلي ويئي آهي جنهن لنگر مان وٺي کاڌو پئي.
ناني مونکي ۽ ٽيڪچند کي امرتسر روانو ڪيو. تاقيد ڪندي چيائين
ته آتي نه لهجي ته لاهور تائين وڃون. آتي به نه هجي ته سنڌ جي
سر زمين تائين وڃي پهچون.

ٽيڪچند کي وڌيڪ هدايت ڪيائين ته اگر سنڌ تائين وڃڻ لڳي
ته مون کي لاڙڪاڻي ڇڏي اچي.

امرتسر پهچي اسان ڪافي تلاش ڪئي. سوني دربار کانسواءِ ٻيا
مندر ۽ مڙهيون به ڏٺيونسين. هوٽلون ۽ ڍاڀا به ڏٺاسون. پر راجا جو
ڪنهن ڏس نه ڏٺو. لاهور ۾ به ساڳيءَ طرح ڳولها ڪيسون.

مون حياتيءَ ۾ پهريون دفعو لاهور شهر ڏٺو هو. آتي جو مشهور شاليمار
باغ ۽ انارڪلي بزار به ڏٺم. رتن فلم به آتي ئي ڏٺم جنهن ۾ ڪرن
ديوان ۽ سرٿلتا هيرو هيرورٿن هئا. ان فلم جا گانا ڏاڍا مشهور ٿيا هئا.

لاهور واقعي سهڻن مهالن جو شهر هو. به ڏينهن لاهور ۾ رهي،
ٽئين ڏينهن سنڌ جي سفر لاءِ آسهياسين. روهڙيءَ پهچي هڪ ڌرمشالا
۾ وڃي رهياسون. آتي به ڀڄا ڳاڇا ڪيسون پر ڪنهن به ڏس پتو نه
ڏنو. ٻئي ڏينهن ٽيڪچند گمبٽ هليو ويو ۽ مان پنهنجي شهر لاڙڪاڻي

....

روهڙي اسٽيشن تي مونسان هڪ واقعو پيش آيو جنهن تي مون 'سزا'
نالي ڪهاڻي لکي آهي. روهڙي اسٽيشن تي هڪ گاڏي واري جا ڪوفتا
ڏاڍا مشهور هئا. دوني ۾ چار ڪوفتا ۽ رس ڏيندو هو، ٿلڪا جيترا چاهيو
ٻلو. مون کانئس ڪوفتن جو دونو ۽ ٻه ٿلڪا وٺي کاڌا هئا. ڳاڙها مرچ
ٺهڻا وجهندو هو. مون کي مرچ لڳا ته مون هڪ مٺ مان پاڻيءَ جو گلاس
ري پيتو. تنهن تي هڪ هندو ٽوڪيو ته مون مسلمانڪو پاڻي پيتو هو.
ان ڊجي ويو هوس ۽ ان مانڊڻيءَ طرف نهاريو هوم جتي لکيل هو: مسلمانن
۽ پاڻي. ٻئي هڪ هنڌ لکيل هو: هندن لاءِ پاڻي

وري پنهنجو وتن، پنهنجو شهر، پنهنجو گهر، ڪيترو نه سڪو ٿو

ملي، راحت ٿي ملي انهن ٽن جڳهين تي
 آسان جي جاءِ هن ماڙن واري هئي. هيٺ گراڻونڊ فلور تي وڏو
 ڇاڇو رهندو هو. هن جي پهرين زال گذاري ويئي هئي جنهن مان کيس
 ٻه ٻار هئا — ڪشن ۽ شري. پوءِ هن ٻي شادي ڪئي پنهنجي ساليءَ
 سان. ان مان کيس ٽي پٽ ۽ چار ڌيئر آهن. پاڻ گذر ڪري ويو آهي
 ليڪن پاپي اڃا حيات آهي. ٻئي نمبر ڇاڇي به ٻه شاديون ڪيون. پهرين
 مان ڌيءُ پٽ — گنگا ۽ رام. ٻيءَ مان کيس ڪوبه ٻار نه ٿيو. هو
 راڌا سوامي هئي ۽ ’لاڙڪاڻي واري امان‘ نالي سان مشهور هئي. ٻيو
 نمبر ڇاڇو، سندس ٻئي زالون ۽ ٻئي ٻار پرلوڪ سڌاري ويا آهن ليڪن
 سندس پوٽا، پرپوٽا ۽ ڏوهتيون آهن. ٽيون نمبر ڇاڇو ننڍي عمر ۾ ئي
 گذاري ويو هو. کيس ٻه پٽ ۽ ٻه ڌيئر هئا جن مان ننڍي ڌيءُ کي
 سنڌ ۾ ئي گذاري ويئي هئي. پاپي اڃا حيات آهي ۽ سندس پٽ، پوٽا
 ۽ ڏوهٽا ڏوهتيون وڌندڙ آهن. چوٿون آهي بابا جيڪو ننڍي هوندي پنجن
 هو ۽ پوءِ خالصو بلڄي نارائڻ سنگهه بڻيو. امان جو نالو پمي هو ۽ هو
 اصل ڌامراهن جي هئي. ان جي ڪهاڻي هيءُ آهي ته سندس ماءُ پيءُ
 ننڍپڻ ۾ ئي چوري چني ڪري ويس. ٻلي نپني مامي مڙي جن جي
 گهر جيڪو سندس ننڍو سؤت هو. ان جي پيڻ مڙيءَ کي امان وڌيءَ
 پيڻ جيان پاليو ۽ پرڻايو. منهنجو نانو شيوارام به ري ماءُ پيءُ هو. هو
 رشتي ۾ امان جو ڇاڇو هو پر هن کيس ڌيئرن جيان پاليو نپايو ۽ شاديءَ
 ۾ ڏيڀ ڏنو. هو جڏهن ڪلڪتي ۾ رهندو هو ته به ۽ جڏهن هردوار
 ۾ رهندو هو تڏهن به امان کي ڌيءُ سمجهي ڪجهه نه ڪجهه موڪليندو
 رهندو هو.

لاڙڪاڻي جي نون تڪن ۾ اسانجو ڪاروبار اناج، ڪرياني، ڪير ڏڏ
 ۽ مٽي جي سئين جو هو. ٺٽي ٻائر گڏجي محنت ڪندا هئا ۽ سڪي
 زندگي گذاريندا هئا.

ان سڪي زندگيءَ ۾ گهڻو تڏهن لڳو جڏهن وڏو ڇاڇو ڪراچيءَ ۾
 ڪڪڙن جو سٽو هڻي آيو جنهن ۾ وڏو نقصان پيو. پختي ۽ مضبوط گهر
 جو بنياد ئي لڏي ويو. قرض ته قرض هو، اهو لاهڻو ته هو ئي. تنهي
 پائرن قرض ورهائي کنيو ۽ ڪمائيءَ مان قرض جون قسطون ڀرڻ لڳا. قرض
 ورهائي هو پاڻ ۾ فارڪتي وجهي الڳ ٿي ويا هئا. بابا محنت ڪري

پنهنجي حمي جو قرض اتي ئي لاهي آيو ليڪن وڏن چاچن پنهنجو قرض هندستان ۾ اچي، ڪليمن مان ڪٿايو.

دنيا ۾ ڪيئي عجوبيا ٿيا آهن. اڃا تائين پيا ٻڌبا آهن. اعتبار ۾ نه اچڻ جهڙيون ڪرامتون به ٻڌبيون آهن. هيءُ به هڪ اهڙوئي عجوبو هو، ڪرامت هئي.

راڌا، صفا چري راڌا، جيڪا مهني کان وڌيڪ عرصي کان هرڊوار مان گم ٿي هئي، اها راڌا هڪ ڏينهن اوچتو لاڙڪاڻي ۾ لڳجي ويئي. لاڙڪاڻو نانيءَ جو ڏال هو. هوءُ ڪافي وقت اتي رهي ويئي هئي. هن جڏهن هرڊوار ڇڏي هوندي تڏهن سندس ذهن ۾ شايد لاڙڪاڻي وڃڻ جو خيال آيو هوندو. ٿي سگهي ٿو هوءُ امرتسر ۽ لاهور به ويئي هجي ۽ اسانڪي نظر نه آئي هجي. ليڪن لاڙڪاڻي پهچڻ ڪو سؤلو ته نه هو. هرڊوار مان امرتسر، پوءِ لاهور ۽ پوءِ روهرڙي. روهرڙيءَ مان لاڙڪاڻي جي گاڏي پڪڙڻ ڪنهن چريءَ جو ڪم ته نه هو. روهرڙيءَ مان ڪي گاڏيون ڪراچيءَ وينديون آهن جن جو روت ٿي پيو آهي. ليڪن راڌا لاڙڪاڻي واريءَ گاڏيءَ ۾ چڙهي هئي ۽ هن اهو سمورو سفر بنا ٺڪيت ڪيو هو. کيس پهريل پوشاڪ کانسواءِ ٻيو هڪ ۾ ڪجهه به نه هو. اها پوشاڪ به بلڪل ميرڀي ٿي ويئي هئي. چڻ فقيرپاڻي هئي.

لاڙڪاڻي اسٽيشن جا رستا ۽ ماڳ سڃاڻيندي هوءُ ريل ٽاڪيز جي ويجهو، پاڻيا ڌرمشالا جي ٻاهران، اُن نانواڻيءَ جي دڪان ٻاهران بيهي رهي جتي ڪنهن وقت مڇي ۽ چانور کاڌا هٿائين. نانواڻيءَ شايد کيس سڃاڻي ورتو. هن جي پوشاڪ ٻڌري هئي. اهڙي پوشاڪ هتي ٻي ڪا استري ڪانه پائيندي هئي. اهڙي پوشاڪ صرف بينگالي استريون ئي پائينديون آهن.

نانواڻي سمجهي ويو ته هوءُ گم ٿيل هئي ۽ ڪيترن ڏينهن کان بڪايل هئي. هن ڀلي ماڻهوءَ کيس هڪ منهن ڏوٽاري، ويهاري، هڪ ٿالهيءَ ۾ چانور، دال ۽ تريل مڇي رکي، کائڻ لاءِ ڏني. هوءُ کائڻ لڳي ته نانواڻيءَ هڪ چوڪري کي بابا ڏانهن پڇايو. نوان تڪ ريل ٽاڪيز کان گهڻو پري نه هئا. چوڪرو منٿن ۾ بابا وٽ پهچي ويو. بابا ٻڌڻ شرط ڊوڙندو آيو. ٻنهي هڪ ٻئي کي ڏٺو، سڃاتو ۽ چپ رهيا. بابا بيلو رهيو ۽ راڌا پيٽ

پري ڪائيندي رهي. جڏهن ڪاٿي بس ڪيائين ته ڳلاس پاڻيءَ جو پي، هڪ ڏوٿي بهي رهي. نانواڻيءَ کان هڪ ٻيڙي وٺي دڪائي چڪل لڳي. جڏهن ٻيڙي چڪي پوري ڪيائين تڏهن بابا چيس، 'هينئر گهر هلون؟' هوءَ بابا جي پليان هلڻ لڳي. بابا هڪ بگيءَ ۾ ڇاڙهي کيس گهر وٺي آيو. امان تيسٿائين کيس پاڪر مان نه ڪڍيو جيستائين هن سنڌيءَ ۾ نه چيس 'ننڍڙي، مونکي ڏوتل ڪپڙا ڏي ته هيءُ ميرا ڪپڙا بدلايان'.....

بابا اوڏيءَ مهل ٿي پوسٽ آفيس وڃي، هرڊوار تار ڪري آيو. ۱ رڌا هتي ملي ويئي آهي، جلد اچو. تڏهن ٿي مون چيو ته دنيا ۾ عجيب غريب عجوبا ظهور ۾ اچن ٿا..... ڪير اعتبار ڪري چاهي نه ڪري...

لاڙڪاڻي پهچي ناني، نانيءَ رڌا کي ڏاڍيون پاڪيون پاتيون. هن کي چڻ وڃايل املاڪ واپس ملي هئي. هو بيحد خوش هو. ناني سنڌ جي ڪيترن پيرن، فقيرن ۽ حڪيمن جا در پيٽيا. هنن جيڪي چيو، جيڪي ڏنو، اهو سڀ رڌا نانيءَ ملان آزمايو ويو. مون کي ياد آهي هڪ پير نيري مس سان پني ٿي ڪي دعائون لکي ناني کي ڏنيون. هدايت ڪيائينس ته هيءُ پنو ڏوٿي، اهو پاڻي کيس پيئاريو وڃي. ليڪن ڪنهن به دُعا ۽ دوا ڪو اثر نه ڪيو. نانو نراس ٿي واپس هرڊوار وڃڻ جون تياريون ڪرڻ لڳو.

ناني سوچيو اڪيلي گهر ۾ ڪا ننڍي نيتي هجي ته بهتر. اهو سوچي امان کي چيائين، 'ڪا چوڪري ڳولهيو ته هريءَ کي پرڻائي ڪنوار سوڌو هرڊوار وٺي وڃان'.

مون ٻڌو ته سراڻجي ويس. هن عمر ۾ مان شادي ڪيئن ڪندس. شڪر جو مڌو هرڊوار ۾ هئي. هوءَ ٻڌي ها ته ڏڏڪو اچي وڃيس ها. ليڪن مان وڏن اڳيان ڇا ٿي چئي سگهيس. اُن زماني ۾ چوڪرن يا چوڪرين ۾ ايتري همٿ ڪئي هئي جو هو پنهنجن وڏن اڳيان، پنهنجي پيار ۽ پسندگيءَ جو اظهار ڪري سگهن.....

مان به خاموش رهيس.

وڏي سوٽ رام ۽ منهنجي ماڻي اچڻ لڳي. قمبر جي ٻن پينرن

جو رشتو گهر وارن کي پسند پيو. وڏي پيڻ رام لاءِ ۽ ننڍي پيڻ منهنجي لاءِ. سندن هڪ ئي ڀاءُ هو جيڪو ريلوي ۾ نوڪري ڪندو هو. سندن ٻيءَ حيات ڪونه هو. ماءُ ۽ ڏاڏي حيات هيون. سندن ڀاءُ جي شادي ٿيل هئي. اها مائٽي پڪي ڪئي ويئي. اهڙو اطلاع ناني کي هرڊوار ڏنو ويو.

مڱڻي بعد مان هرڊوار هليو آيس.

اهو ۱۹۲۲ع جو سال هو. مان پندرهن سالن جو ٿي ويو هوس. هرڊوار اچڻ کان اڳ مون ريل فوٽو اسٽوڊيو مان ڪوٽ ۽ ٽاء سان هڪ فوٽو ڪڍايو هو جيڪو ورهاڱي بعد ڇاپي کڻي آئي هئي. اهو فوٽو مون وٽ سانڍيل آهي. ان فوٽي ۾ مان ان ئي عمر جو لڳان ٿو.

جهڙيءَ طرح مان لاڙڪاڻي جي گهٽين، بزارن، باغن ۽ سٺنيمائن کان وقف هوس تهڙيءَ طرح هرڊوار جي هڪ هڪ ڳليءَ کان باخبر هوس. مونکي خبر هئي ته هرڊوار جي هر مندر، هر ڌرمشالا ۽ هر عمارت کي به دروازا هئا - هڪ اڳيان، ٻيو پٺيان. مان انهن سڀني لنگهن جو ڄاڻو هوس.

لاڙڪاڻي ۾ مون گرمکي ۽ هٿائي اکر سکيا هئا. ناني چيو هو ته اهي ضرور سڀي اچڻ جو ته هو دڪان جا اڪائونٽ بوڪ هٿائي اکرڻ ۾ لکندو هو. سندس هٿائي اکر تمام سٺا هوندا هئا. هو هندي اخبار پڙهندو هو ۽ انگريزي سڀي ڳالهائي سگهندو هو.

نانو لاڙڪاڻي آيو هو ته مامي سترام کي، جيڪو رشتي ۾ سندس ڀائٽيو هو، ان کي ڀاڻيوار ڪري سگهرو ٿي هرڊوار وٺي ويو هو. مامي سترام کي سنڌ ۾ هڪ ڏيءَ ڄاڻي هئي پر هوءُ ستت ئي گذاري ويئي هئي. ان بعد هن کي ڪو اولاد نه ٿيو.

هيءُ سمورا تفصيل انڪري پيو ڏيان جو منهنجي هيءُ آتم ڪٿا انساني رشتن جو دستاويز آهي.

نانو ۽ مامو سياسي ويچارن کان هڪٻئي جا مخالفتي هئا. نانو ڪانگريس وروڏي هو ته مامو ڪانگريس جو سمرٿڪ هو. نانو هندي اخبار ويراڄن پڙهندو هو ته مامو اردو اخبار ميلاب. ڪڏهن ڪڏهن بحث مباحثو ڪندي

پاڻ ۾ وڙهي به پوندا هئا. پوءِ ڪيترا ڏينهن پاڻ ۾ ڳالهائيندا رهيا هئا.

ليڪن مان انهن بحثن کان پري، پنهنجي دنيا ۾ پورو هوس. مان هرڊوار آيس ته مڌو دهليءَ ۾ هئي. من نه لڳندو هو ته لائبرريءَ ۾ وڃي ويهندو ۽ پڙهندو هوس. شام جو شهوتن جي وڻ هيلان چيو پري تي نه ته هرڪي پڙهين تي هليو ويندو هوس. دڪان جي چنتا گهٽ هئي ڇو ته دڪان تي ٽيڪچند ۽ مامو سترام هئا.

مڌو دهليءَ مان موٽي آئي ته ڪجهه بدليل لڳي. سندس ڳل ڀرجي آيا هئا ۽ ڇاتين جو اُچار به ظاهر ٿي پيو هو. هيٺر هوءَ فراك بچاءِ سلوار قميص يا ساڙهي بلائوز پائڻ لڳي هئي. هن جو اهو روپ ڏسي مون سوچيو دهليءَ ۾ اهڙو ڇا هئو جيڪو هرڊوار ۾ نه هو ۽ جيڪو دهلي ۾ هو اهو هرڊوار ۾ ڇو نه هو؟ دهليءَ جو هوا پاڻي کائي هوءَ سهڻي بڻجي آئي هئي جڏهن ته هرڊوار ۾ رهندي ائين نه ٿيو هو. اهو شايد انڪري هو جو هرڊوار سادي جيوٽ ۽ آچار وهنوار جو ڳاڙو هو ۽ دهلي راڄڌاني هئي جيڪا نوجوان دليين جو شهر هئي!

اُن ڏينهن هڪ عجيب ٻاراڻي ڪري ويلس. مڌو وهنجي سهنجي، صاف سٿرا ڪپڙا پائي، منهنجي ڪمري ۾ آئي ته مان کيس ترو تارا ڏسي هڪ عجيب فرمائش ڪري ويلس. اهو خيال ٿي نه ڪير ته ڪنهن ڪشوريءَ کان اهڙي فرمائش ڪرڻ جائز نه هئي. پر اُن وقت نه ايتري سمجهه هئي ۽ نه ئي اهڙو خيال آيو هو. اُن وقت ته مان مڌوءَ کي ڏسي جذبي وهيلو ٿي ويو هوس. اها فرمائش مون ان جذبي وس ٿي ڪئي هئي جيڪا ٻڏي مڌو شرمائجي ويئي هئي.

مڌوءَ چينپيندي چيو، 'تون ڪنو آهين! ڪنهن چوڪريءَ کي ائين چئبو آهي ڇا!'

پوءِ به هن منهنجي فرمائش پوري ڪئي هئي.

جنهن وقت مڌو منهنجي سامهون آئي هئي، کيس ساڙهي ۽ بلائوز پهريل هو. بلائوز هيلان باڊي پاتي هئائين جنهن سبب هن جون ڇاتيون اُڀريل هيون. منهنجي منهن مان اُمالڪ نڪري ويو، 'مڌو، اهو بلائوز ۽ باڊي ته هئا، مان ڏسان تون ڪيتري وڏي ٿي ويئي آهين!'

منهنجي ڳالهه ٻڌي هوءَ شڪجي، شوخ بڻجي، پوئتي هٽي ويئي.

جيائين، 'ائين نه چئبو آهي. چوڪرين کي شرم ايندو آهي' 'مون کان شرم! اڳ ته تو مون کان ڪڏهن شرم نه ڪيو. اڄ جو ئي شرم ڪرين؟'

'اڳ جي ڳالهه بي هئي. تڏهن مان ننڍڙي هئس، هينئر مان وڏي ٿي ويئي آهيان. دهليءَ جون چوڪريون هن عمر ۾ باڊيون (برا) پائينديون آهن. ايترو چئي، هوءَ پٺيان هتي، دروازي سان لڳي بيٺي. ڊپ هوس ته ڪير اچي نه وڃي يا مان ئي ڪا حرڪت نه ڪريان.

مورڪ چوڪري! مونکان ٿي ڊجي؟ ڪو ڪلاڪار ڀلا پنهنجيءَ ئي گهڙيل، تراشيل مورتِيءَ کي ڪيئن پنهنجن ئي هٿن سان پڪندو، ڏاهيندو؟ مڌو تو اهو ڪيئن سوچيو ته مان ائين ڪندس؟ تون ته منهنجي مورتِي آهين، منهنجي آراڌنا آهين، مان ڪيئن اهڙي ناداني ڪندس؟ تون مونتي ڪر مڌو، مان تنهنجي باري ۾ ڪڏهن به غلط نه سوچيندس، ڪڏهن به نه. تون منهنجي آهين ته منهنجو توتي هرڪو حق آهي. تون منهنجي نه آهين ته منهنجو توتي ڪوبه اختيار نه آهي. مون طرفان تون خاطري رکڻ مڌو، بلڪل نشچنت رهڻ تون. ائين نه هجي ها ته تون منهنجي ايترو ويجهو آهين جو ڪنهن به گهڙيءَ، ڪنهن به سائت، توکي ٻانهن ۾ آڻي، توکي چمي سگهيس ٿي. توکان سڀ ڪجهه حاصل ڪري سگهيس ٿي. پر تون وشواس رک مون تي، مان ائين هرگز نه ڪندس. مورتِي ڪنڊت نه ڪندس!

مڌوءَ طرف بهاري چيم، 'تون برابر ٿي چوڻ، تون برابر وڌي ٿي ويئي آهين. مون کان پري هتي بيٺي آهين. مان به توکان پري هتي بيهندس. هتي ويندس. اهوئي ليک آهي!'

'نه، نه، اهو ليک نه آهي! مان وڏي ڪانه ٿي آهيان. مان اڃا ننڍڙي آهيان. ڏس، تون بلاشڪ ڏس! ڏس، مان تنهنجي سامهون بيٺي آهيان، تنهنجي قريب آهيان' هوءَ گهٻرائجي منهنجي سامهون اچي بيٺي. ساڙهيءَ جو پلٽو هٿائي، بلاڳوز جا ٻيڙا کوليائين ۽ باڊيءَ کي مٿي کڻي ڇڏيائين!

منهنجي مک مان حرف به ڪيڻ نڪتو. اکيون چنپڻ بنا انهن اچن اچن، ننڍڙن ننڍڙن ۽ گول گول اُرهن کي ڏسندو رهيس. اُهي چڻ چمن ۾ ٽڙيل تارا گل هئا. اُهي گل ايترا سڳندي ۽ شونڀنيڪ هئا جو ڏسندڙ

کي مکڌ ڪري رهيا هئا. مون کي لڳو مڌوءَ جهڙا لائني آره وڌو ۽ ٻيءَ ڪنهن ناريءَ جا نه هئا. مونکي اهڙا بينظير ۽ ڊولائتا آره ڪٿي به نظر نه آيا آهن. مون انهن کي گنگا جي گهاٽن کان وٺي، بمبئي ۽ گوڻا جي بيهج تائين ڳولهيو آهي. ليڪن مون کي آهي، مڌوءَ جهڙا، ڪٿي به نظر نه آيا آهن. شايد ته ٻيا اهڙا آهن ئي ڪين. سرهليءَ ۽ منڇ جي رڇيتا ٻيا اهڙا ٺاهيا ئي ڪين آهن. منهنجي تلاش نرنتر جاري آهي ۽ پرين ۽ جهڙن پستانن کي پسڻ جي آرزو قائم آهي. منهنجي اها آسائ، اها آس لڳا پوري نه ٿي آهي.

مون جڏهن سڌارڻ ناول پڙهيو ته تهرس ۾ پئجي ويس جڏهن ناول جو ناڪ سڌارڻ، ناڪا ڪملا جا آره ڏسي، سندس سامهون هٿ جوڙي بيهي رهيو. جڻ هو انهن جي آستي ڪري رهيو هو

مان به ته مڌوءَ جي آرهن جي آستي ٿي ڪندو رهيو آهيان. مون مڌوءَ جي ياد سان گڏ، مڌوءَ جي آرهن کي پنڀا ۽ ملاڪ سمجهي، ذهن ۾ محفوظ رکيو آهي جيئن بئنڪ جي لاڪر ۾ قيمتي شيون سوکهيون رکبيون آهن

لاڙڪاڻي مان چلڻ لڳيون ته چوڪرين وارا شاديءَ لاءِ زور ڀري رهيا آهن. کين تڪڙ وڏيءَ چوڪريءَ جي هئي جيڪا سامايل هئي. ناني جي مرضي هئي ته شاديون جلد ٿين ته جيئن هو منهنجيءَ ڪنوار کي هردوار وٺي اچي. ليڪن منهنجي پنهنجي شاديءَ جي چاڏنا نه هئي. پر مان ڪجهه ڪري نه پئي سگهيس. مان مٿي چئي ۽ لکي آهيو آهيان ته مان ايترو بهادر ڪونه هوس جو پرلڙوڙاچ چوهاڻ جيان مڌوءَ کي سنجوگتا سمجهي پڄائي وٺي وڃان! اها بهادريءَ منهنجي وچين پٽ چندر ڏيکاري جنهن پنهنجي محبوبا کي ڪنهي ساڻس لاٿون لڌيون. مان ته هڪ ساڌارڻ ڪشور هوس جيڪو سڀني جي دنيا ۾ پئي رهيو. چوڏهن - پندرهن ورهيه به ڪا عمر هئي اهڙن جانبازيءَ جي ڪرڻن لاءِ؟ مون ان عمر تائين ٿورو گهڻو ساهت پڙهيو هو جنهن مان استري پرڻ جي سنهنڌ جي ٿوري ڄاڻ پيئي هئي. نه ته ڪٿي اها عمر ۽ ڪٿي پريم جو پر پنڀا! اهو زمانو ڪهڙو هو ۽ اسان جهڙن جي هسني ڪهڙي هئي؟ پريم ڪرڻ، پريم جي

شادي ڪرڻ، اسان لاءِ سوچڻ به عبث هو!

مون اڃان تائين مڌوءَ کي بي خبر رکيو هو ته منهنجو مڱڻو ٿي چڪو هو ۽ هينئر شاديءَ جون تياريون ٿي رهيون هيون. مون کي ڊپ هو ته ڪٿي مان مڌوءَ کي وڃائي نه ويهان. مون چاهيو پئي ته مڌو هر وقت، هر دم منهنجي سامهون هجي، مون سان گڏ هجي، مونکي ٻيو ڪجهه نه گهرجي، صرف مڌو گهرجي! ليڪن مڌوءَ کي پتو پئجي ويو. کيس ڪملا مان پتو پيو ته مان مڱجي آيو آهيان.

مان هر دؤار ۾ هجان ۽ مڌو مون کان پري هجي، ائين ڪڏهن نه ٿيو هو. ليڪن هينئر ائين ٿي رهيو هو. منهنجون نگاهون مڌوءَ کي ڍونڍڻ لڳيون هيون. ۽ جڏهن هو ملي ته مان چڻ هن لاءِ اجنبي هوس. اڄ سڃاڻڻ هوس. اوڀرو هوس. مونکي ڪجهه سمجهه ۾ نه آيو. مان کيس جيئن ٿيئن راضي ڪري گنگا جي هن پار وٺي ويس. هو سمورو وقت چپ هئي. پر نيٺ ڦاٽ کاڌائين.

‘شادي ڪرڻ ڪڏهن ٿو وڃين؟’

مان خالي خالي نگاهن سان سندس منهن تڪڙ لڳس. سو، نيٺ هن کي خبر پئجي ويئي. مان لاجواب ٿي ويس. حقيقت، حقيقت هئي، اُن ۾ مين ميخ ته هئي ڪانه.

ڳپت ڏيئي چيم، ’پر مڌو، توکان سواءِ مان رهي نه سگهندس.‘ مس مس هوءَ مشڪي. هيٺ، ڌرتيءَ طرف نهاريندي چيائين، ’شاديءَ بعد مونکي ڪيئن حاصل ڪندين؟‘

مون وٽ اِن جو ڪو جواب نه هو.

مڌوءَ جي من ۾ جيڪي هو، چئي ڏنائين، ’مون سان شادي ڪندين؟‘ ’توسان شادي‘ اِ مون اچرج وڃان مڌوءَ کي ڏٺو. ’ها، مون سان شادي!‘ هن وري دهرايو.

مان وري به لاجواب ٿي ويس. جيئن ٿيئن چيم، ’مان پنهنجي مرضيءَ جو مالڪ نه آهيان!‘

مڌوءَ ۾ الائي ڪٿان همت اچي ويئي. بي ڊڀو ٿي چئي ڏنائين، ’تون ٿوري همت ڏيکار، مان هينئر جو هينئر گنگا جل هٿ ۾ کڻي، توسان لاٿون لهڻ لاءِ تيار آهيان!‘

‘مڌو!‘ منهنجي ڪاڪڙي مان صرف ايترو ئي نڪتو.

‘نہ، تون ايترو همٽ وارو نہ آهين. تو ۾ ايتري بهادري ڪانهي.
مان اچائي آس لڳائي ويلِي هئس!‘

مان اهڙو ڪُڇان جهڙي پٽ، جيڪا اڏول بيلي هوندي آهي. من
۾ آيو گنگا ۾ ٽپو ڏيان ۽ لڙهندو لڙهندو مڌو ڪان، سندس ان طمني
کان گهڻو پري نڪري وڃان. ٻڌي به وڃان ته ڪو ارمان ناهي. پر مون
ڪجهه نه ڪيو. ڪجهه نه چيو. ڇپ ڇاپ ويلو رهيس.

‘ته پوءِ مونکي ڇڏ ته مان به پنهنجن مائٽن جي مرضي ۽ سان شادي
ڪريان. دهليءَ وارا ٻڦيءَ ۽ بابا تي زور بار پيا آئين. رڳو منهنجي
ها ڪرڻ جي دير آهي...!‘

مان اُپاهي پيس، ‘نه نه، مڌو، تون ائين نه ڪج، ائين هرگز نه
ڪج، اهڙو فيصلو مور نه ڪج...!‘

‘ڇو، مان اهڙو فيصلو ڇو نه ڪريان؟ تنهنجي لاءِ سڄي عمر ڪنواري
ويلي هجان ... ۶۹‘

مون وٽ ان جو به جواب نه هو. ڪهڙو جواب هو؟ ڪهڙو به جواب
هجي ها، نه مان پنهنجي شادي روڪي سگهان ها ۽ نه ئي مڌو کي روڪي
پئي سگهيس....

اسان جي پريم ڪهاڻيءَ جو اهوئي انت هو؟ مڌو شاديءَ بعد دهليءَ
هلي ويندي ۽ مان شادي ڪرڻ پنهنجي وطن لاڙڪاڻي ويندس! بس، ڪهاڻي
ختم؟

ٻڌو به اٿم ۽ پڙهيو به اٿم ته ڇوڪريون پنهنجو پهريون پيلر ڪڏهن
نه پلجنديون آهن، ڇوڪرا پلجي ويندا آهن، وساري ڇڏيندا آهن؟ اسان
پنهني مان ڪير ڪنهنکي وساريندو، ياد رکندو، اهو وقت ئي ٻڌائيندو.....

ياد ٿو اچيم هڪ دفعي مڌو هڪ فرمائش ڪئي هئي. چيائين،
‘اڄ شام جو مونکي ملتانِيءَ جي ڪلفي به ڪاراءِ ۽ ٽهري هائوس واري
سنڌي حلواڻيءَ وٽان گرم گرم گلاب جمون به وٺي ڪاراءِ. ۱ پوءِ بنارسِي
پان!‘

فرمائش ته ڪيائين پر اهو نه سوچائين ته مان ايترا پئسا آئيندس
ڪٿان. گهٽ ۾ گهٽ ٻن رپين جي ضرورت هئي. امان هجي ها ته
چنتا نه هئي. اها به رپيا ڏئي ڇڏي ها. ناني کان ايترا پئسا گهرڻ

معني لپات کائڻ. هو مونکي خرچي ڏيندو هو صرف چار آنه. به رپيا
ته ان جي الوڻ هئي!

موهن ڪلپنا جي هڪ ڪهاڻي آهي جنهن ۾ نائڪ کي، پنهنجي
پريمڪا کي آئيسڪريم کارائڻي آهي. ليڪن وٽس ايترا پئسا ڪونه هئا.
منهنجي به ان نائڪ جهڙي حالت هئي. افسوس به ٿيو ۽ ڏک به ٿيو.
منهنجي پريمڪا پهريون دفعو فرمائش ڪئي هئي ۽ مان اها پوري ڪرڻ
کان اسمرٽ هوس. پوءِ به مون مڌوءَ کي چيو، 'شام جو اسين ٻئي اهو
عيش ڪنداسين!'

پوءِ مان نڪتس سوا هن روپين جي تلاش ۾، به روپيا ڪلفي ۽ چمن
لاڙ ۽ چار آنه بنارسِي پائن لاڙ. فرهاد شيرين جي فرمائش تي جبل ناڪي
پاڻي ٿي ڪڍيا ليڪن مونکي ته صرف به روپيا ۽ چار آنه ئي هٿ ڪرڻا
هئا

دوستن جي نالن تي نظر ڊوڙايو. انهن مان اهڙو ڪو شاهوڪار
نظر نه آيو جيڪو ايترا پئسا اوڏارا ڏيئي سگهي. ڪنهن سنڌي دڪاندار
کان گهران ۽ هو ناني کي ٻڌائي ته ويس ڪم کان. مار به ڪاٽبي ۽
خوار به ٿيو. ڪملا پيڻ کان به گهري نه پئي سگهيس جيتوڻيڪ هوءَ شاهوڪار
هئي. هوءَ جيڪڏهن پڇي ها ته مان ايترا پئسا ڪيڏانهن ڪندس ته
مان ساڻس ڪوڙ ٻڌائڻ نه سگهان ها. ان حالت ۾ مڌوءَ کي ٻڌڻو پوي
ها مون اهو هرگز نه پئي چاهيو. مڌو سمجهي ها ته مان بلڪل جوڪو
آهيان! سنڌيءَ ۾ چوڻي آهي: 'پلي بک ڀرم جي، شال نه وڃي شان
!'

پوءِ ڪجهه ياد آيو. دل ۾ ٿوري اُميد جاڳي. ناني راڌا جي ٽرنڪ
۾ ٿولهي وڌم. هڪ ساڙهيءَ جي ڪنڊ ۾ ڪجهه ٻڌل هو. ڍل ڌڙڪڻ
لڳي. شل اهو نوت هيچ اڏيري ڏيري ٻنڌي کوليرو. هڪ رپئي وارو نوت
نڪتو.

راڌا سڄو ڏينهن گنگا جي گهاٽن تي پيئي گهمندي هئي. نانو
سندس ساڙهيءَ جي پلو ۾ ڪجهه نوت ٻڌي ڇڏيندو هو ڇانهه ۽ ٻيڙين
لاءِ ته جيئن کيس پنڻو نه پوي! نانو ايترو خيال رکندو هو نانيءَ راڌا
جو ...!

رپيو مليو، باقي سوا رپيو. اڃا منزل دور هئي هڪ رستو سجهيو.

گهر جي هڪ دريءَ ۾ نچال لڪل لاءِ پوست ڪارڊ ۽ لفافو رکيا هئا. مون ڏل ٻڌي، انهن مان ضرورت جيترا لفافو کڻي، هڪ واقفڪار مڃاريءَ کي وڃي ڏنم. چيو مانس پل ۾ وڌيڪ وٺي آيو آهيان، نانو ماويندو. هن پئسا ڏنا ته منهنجي ڳڻتي لڳي.

اها هئي ته چوري ۾ ان وقت اهڙو خيال نه آيو هو. هينئر مون وٽ سوا ٻه رپيا هئا. مان پاڻ کي شاهوڪار سمجهڻ لڳس - دنيا جو واحد شاهوڪار!

ان شام مڌو مونتي ڏاڍي مهربان هئي. ڪافي کاڌائين. گرم چمون کاڌائين. بنارسِي پان سان لب لال ڪيائين. ۽ پوءِ گهر اچي مونکي ملي ڏنائين. اهڙيءَ طرح مونکي ڏنڊ ڪري ڇڏيائين. اها مڌو جي نراڙ تي ڏنل ملي هون دهرائي آهي، 'اچا وار، ڪارا پنڙور' ڪهاڻيءَ جي آنت ۾!

اها سڄي رات مان سمهي نه سگهيو هوس. گرمين جي مند هئي. اسين سڀ وڏي ۽ ويڪري گڏ ٿي سمهندا هئاسين پيل جي هيلان. مان هڪ ننڍيءَ کٽ تي ۽ نانو منڊل تي سمهندو هو. سترام مامو سگهرو هيٺ پنهنجي ڪمري ۾ سمهندو هو. مون کان ٿورو پري، پيل جي بلڪل هيلان، ڪملا، شانتِي ۽ سندن ٻار سمهندا هئا. ان رات جيستائين شانتِي دڪان تان اچي، گهر وڃڻ کان اڳ، مڌو، ڪملا جي ٻارن سان سمهي پيئي هئي. مون کي هن جي ويجهو وڃڻ کان ڊپ پئي ٿيو. منهن انڌاري ۾ هن جي ڏنل ملي اچا ستر ستر ڪري رهي هئي.

چنڊ اُڀريو بيلو هو. انهي چانڊاڻ پيل جي پٺن سان گڏ نچي رهي هئي. اها ڪڏهن پٺن کان چڻي هيٺ هارجي ٿي پيئي. ان وقت زمين جي هر چيز جرڪي ٿي پيئي. مڌو جي مک ۽ ديهه تي پل چانڊوڪيءَ جي چٽسالي چادر پيل هئي. هوءَ ڪملا سان ڳالهائون ڪندي ڪندي ڪلي ٿي پيئي ۽ مان اهو ستار وادن ٻڌي، نيم - نڌاڪڙو، جاڳي ٿي پيس.

مڌو ته مونکي سڀ ڪجهه ڏنو ٿي. منهنجو سمجهي، مونکي ئي سُپرد ڪيائين پئي. پر مون ئي اهو سڀ ڪجهه نه ورتو هو ان پٺيان منهنجي ڪهڙي پاڻا هئي؟ ڪمزوري هئي، ڊپ هو، انديشو هو يا ڪو آدرش هو؟

منهنجي من جي اهڙي استٽي جو هئي؟ اِن جو ڪارڻ اهو ته هو ته منهنجو استرين طرف جيڪو موه هو، جيڪو سنيو هو، اهو آدرشواد ۾ بدلجي ويو هو؟ اهو ڇا شرتچندر جي ناري پاترن جو پريڙ هو؟ اُن جو اثر منهنجي ساهت تي به ته پيو هو، 'پاڻيارا پڪي' ناول ۾ يا 'هاجر نڪرڻ جو رستو' ۾ ناٽڪائون، ناٽڪن جي ويجهو ايندي به، قريب هوندي به، اچوتيون ٿيون رهن ۽ ليکڪ کي، پالڪن ۽ نقادن کان ٻڌڻو ٿو پوي ته ناٽڪ هيلو آهي، ڪمزور آهي، گيدي آهي.....!

اچو ناول جي ناٽڪا پاڻ مرادو، پاڻ کي پاڪر پاڻي، سنتوش ٿي پاڻي ۽ ناول جو هيرو پاڪر پاڻي جي سڏ ڪندي به، ناٽڪا کي پاڪر پاڻي بنا ڇڏي ٿو ڏئي....

اهو ڇا آهي؟ ائين ڇو آهي؟ منهنجا ناٽڪ ايترا ڪمزور، ايترا آدرشواڊي ڇو آهن؟ ڪٿي ائين ته نه آهي ته انهن ناٽڪن پٺيان مول روپ ۾ مان پاڻ آهيان؟ ليڪن اِن پٺيان منهنجي ڪهڙي ڪمزوري پوشيده آهي؟ ڪٿي مان ساڳي ڪيس ته نه آهيان؟ ذهني طور بيمار يا اڀاڄ ته نه آهيان؟

هڪ دفعي اوڻي جي جبلن تان هيٺ لهندي، ليڪ طرف ويندي، گل ٽالپر پڇيو، 'ادا، هيءُ توکي ڳيو ڇاهي؟ حالتن ۽ حقيقتن کان تون پاڻ به ڀڄندو رهيو آهين، تنهنجا ناٽڪ به ڀڄندا پيا وٺن! تون ايترو ڪمزور ڇو آهين؟ اِن ڪمزوري جو ڪو ته سبب هوندو؟'

گل ٽالپر ذهين پالڪا ۽ سٺي ليکڪا آهي. هنجو سوال ٻڌي پهرين ته مان مات رهيس. پوءِ کيس ٻڌايم، 'بهرين سبب مڏو جو پريم ۽ اُن جو وڇوڙو آهي ۽ ٻيو سبب شرت بابو جو ناٽڪائون آهن. انهن مون تي ايترو اثر ڪيو جو ٻڌهن به منهنجي سامهون ڪا اهڙي استٽي آئي، مان پڇي آيس. بلڪ ڀڄندو ئي رهيو آهيان. تون اِن کي ڪجهه سمجهه.'

مون کي گل ٽالپر جي من - جڳت جي سڏ آهي. هو منهنجو من - سنسار پروڙي ويٺي ۽ چپ رهي. هن جون ڪهاڻيون ڇپيون گهٽ آهن ليڪن مونکي خبر آهي ته هن جون ڪهاڻيون، هن جي من جا دستاويز آهن. هن به مون جيان پيار ڪيو پر پيار جي شادي نه ڪئي. هن به مون جيان ٻار ڄميا ۽ انهن لاءِ جيئندي رهي. هن سڄي زندگي پيڙا

سلي ۽ سنڌي رهي ٿي. مون جيان هوءَ به پيل جي پن جيان آهي جيڪو گرمين چاهي سردين ۾ ڏڪندو ۽ لڄندو رهي ٿو. ۽ شايد اوستائين لڄندو ڏڪندو رهندو جيستائين اهو وڻ مان چٽجي ڪريو نه آهي!

پوءِ به هوءَ ڇانوڙو ڏيندي رهي آهي. هوءَ پنهنجن ڄهن ٻارن جي چپر چانو آهي. جيئن مان پنهنجن ڄهن ٻارن جو آيو ۽ اجهو آهيان! جيئن هن لاءِ تينن مون لاءِ پڻ ٻاهر نڪرڻ جو رستو بند آهي ... دروازي تي ٻاڙهن اکرن ۾ نو ايگرت جو بورڊ لڳل آهي

۱۹۴۲ع جو سال پويان پساه ڪٿي رهيو هو. مون ڏٺو، سڄيءَ هردوار ڏٺو، حشمتراءِ اڻٽڊ ڪمپنيءَ جو سڄ لهي رهيو هو. رات جو انڌڪار سندن گهرن تي ڄاڻنجي رهيو هو.

سڀ کان اڳ انڪم - ٽئڪس وارن سندن گهرن ۽ دڪان تي ريڊ وڌي. سمورا اڪائونٽ بڪ ۽ بئنڪ جا ڪاٽا سيل ڪيا ويا. اُن بعد ڪيس هليا. ڪيسن ۽ وڪيلن جي پليان پهرين نقدي ۽ پوءِ زيور وڪامڻ لڳا. ڏسندي ڏسندي سندن زالن جون ٻانهون ۽ ڳچيون وري ٻٽيون ٿي ويون. مونکي گهڻي ۾ گهڻو ڏک ڪملا پيڻ جو هو. جنهن کي ننڍڙا ٻار هئا. پر هوءَ اڳ جيان مونتي مهربان هئي. هن جو سنيهه جيئن جو تينن رهيو. ٿورو وڌيو ٿي هيو. هڪ ڏينهن چيائين، 'توسان جيڪو انيا' ٿيو هو، گنگا ماما اُن جو حساب ورتو آهي!'

مون ڪجهه نه چيو هو. ڪملا پيڻ جي پيرن طرف نهاريندو رهيو هوس. اهوئي ته اهو سنيهه هو جيڪو مونکي استرین وٽان مليو هو ۽ مون اهو موٽايو هو سنيهه ڏيئي، عزت ڏيئي، سمنان ڏيئي!

ڪملا کي ياد ڪرڻ سان يڪايڪ ارهڙ جي ڊال ياد پوندي آهي جنهن کي سنڌيءَ ۾ مٿرن جي ڊال چوندا آهن. منهنجي پهرين پسند جي ڊال - نه دالي آهي. اُن ۾ ٿوري ساڻي ٿور ۽ ٿوري ليمي جي رس پيل هجي ۽ اُن سان گڏ ڍوڍو هجي ته واڌ، ڇا چٽجي! اُن سان گڏ تريل پٽاٽا، واڻڻ، پينڊيون يا گوبي هجي ته مزد اچي ويندو. پر جي تريل مڇي هوندي ته پوڄن کائي من پرسن ٿيندو.

ارهڙ جي ڊال هردوار ۾ عام جام کائيندا هئا. جنهن ڏينهن ڪملا ارهڙ جي ڊال رڌيندي هئي، مونکي سڏ ڪري، پنهنجي سامهون چوڪي

۾ وهاري، دال لالڪو ۽ ٿريل پٽاڻا ڪارائيندي هئي. ڏاڍو آندو ايندو هو. دال اهڙي سواڊي ٺاهيندي هئي جو ٿور يا ليمي جي ضرورت ئي نه پوندي هئي. انهن بجاءِ دال ۾ سڄي گيهه جو تڙڪو ڏيندي هئي جنهن ۾ جيرو پيل هوندو هو. ڇا ته خوشبوءِ ايندي هئي! اڄ تائين جڏهن به هرڍوار وڃان ۽ ڪم سان ضرور گذران ته هو مونکي ارهڙ جي دال ضرور ڪارائيندي آهي.

اهڙيون ٻيون به ڪي اُستريون آهن جن سامهون وهاري ڪارايو آهي جن مان هڪ امان هئي جيڪا پلو مڇي سوئي ڪارائيندي هئي، اُشا ۽ ريڪا ڏيئر آهن جي الاڻي ڇا ڇا ٺاهي ڪارائينديون آهن. ۽ ٻيون آهن سنڌ جون نياڻيون، ماهتاب محبوب ۽ گل ٽالپر....!

ماهتاب جڏهن به مانيءَ تي گهرائيندي هئي، ميز تي سندس ڪٽنب سان گڏ مهمان به هوندا هئا ۽ اُهي ليڪڪ ٿي هوندا هئا، جن ۾ ڪڏهن محمد ابراهيم جويو، ڪڏهن حميد سنڌي، ڪڏهن آغا سليم ته ڪڏهن ٻيا اديب ۽ شاعر هوندا هئا. ليڪن اڏيءَ گل وٽ صرف ٻار هوندا هئا جن سان گڏجي فرش تي ويهي کائيندا هئاسين، جيڪو به رڌبو هو....! پر جنهن ڏينهن نواب امداد علي ٽالپر گهر ۾ هوندو هو وڏي مجلس ڪندو هو پنهنجي پٽن سان گڏ. اُن مجلس ۾ مغز، ڪپورا، جيرا، بڪيون ۽ ٻيو الاڻي ڇا ڇا ٺاهرائيندو هو ۽ وڏي ڳالهه ته زبردستي ڪارائيندو هو. مان جو پيٽوري هئس، اهڙا سواڊي طعام ڪير پلي؟

ليڪن مونکي پيٽ - چٽي جي نه، ناري سنيهه جي ڳالهه ٻڌائڻي هئي جن مونکي ننڍپڻ کان ئي ڇپر چانو پئي ڏني آهي....

مون پنهنجي ڪهاڻين، ناولن ڇاهي هن آتم ڪٿا ۾، ڪٿي به، ڪنهن به ناريءَ جو نرادر نه ڪيو آهي. ايتري قدر جو مڌوءَ جو اصلي نالو به ڪٿي نه ڄاڻايو اٿم.

ڇيو ويندو آهي ته آتم ڪٿا ۾ سمورو سچ لکجي. مون سمورو سچ لکيو آهي سواءِ مڌوءَ جي اصل نالي لکڻ جي. ڇا اهو واجب ٿيندو ته مان مڌوءَ جو اصلوڪو نالو لکي کيس اُسو ڪريان؟ هڪ پريٽي ناريءَ کي، جيڪا گهر ٻار واري آهي، اُن کي هن عمر ۾ حوار ڪريان؟ پوءِ ته منهنجو

ناري سنيهر ۽ سمنان مڻيا ثابت ٿيندو. ڏونگه سڏبوا مان ائين هرگز نه
 ڪندس. ڪڏهن به نه ڪندس. مڌو جو اصلوڪو نالو ڪڏهن به پنهنجيءَ
 زبان تي نه آئيندس.

تون مون تي وشواس ڪج مڌو — ضرور وشواس ڪج ...!

۱۹۲۵ع ۾ مڌو جي شادي ٿي ويئي، دهليءَ ۾. سندس گهٽ سرڪاري
 نوڪريءَ ۾ هو.

اها رات مون بيچڻيءَ ۾ گذاري هئي. رات جو دير تائين سرون
 گهٽ جي چبوتري تي، شھوتن جي وڻ هيلان ليتيو پيو هوس — اڪيون
 کولي. اڪيون ٻوڙ سان مڌو سامهون اچي ٿي بيلي. گنگا جي وهڪري
 جو ڏيمو ڏيمو سر ڪنن ۾ گونجي رهيو هو. سرد هوائن کان بچڻ لاءِ
 گرم شال ويڙهي ڇڏي هئم.

اُن ئي سال منهنجي به شادي ٿي ويئي. چار شاديون هڪ ئي وقت
 ٿيون. ٻه سؤٽ — رام ۽ مان. ٻه سؤٽيون — سري ۽ کلي. رام ۽
 ٻنهي سؤٽين جون ويڙيون پڙهيون ويئون.

سنڌ ۾ شارڏا قانون لاڳو هو جنهن تحت مان اڃان شاديءَ لائق نه
 ٿيو هوس. تنهن ڪري منهنجي ويڙي نه پڙهي ويئي. منهنجي شادي
 ٽڪائي ۾ ڪرائي ويئي، رات جو ٻارهي بجي کانپوءِ جنهن وقت مان
 گهريءَ نند ۾ هوس.

مون کي سڏ ٿيو ته منهنجي آهر، ماسٽر رهنديمل، مونکي ڏونڌاڙي
 جاڳايو. منهنجو نانو، گهٽ پيءُ، منهنجي لاءِ هرڌوار مان فل سوت سبائي
 آيو هو جيڪو مونکي پهريل هو ۽ سمهي پوڻ سبب گهنججي ويو هو.

ٽڪائي ۾ پهرين وڃن ورتو ويو پوءِ مونکي هڪ چوڪريءَ کي هار
 پائڻ لاءِ چيو ويو جنهن جو منهن ڍڪيل هو. پهرين مون هن کي هار
 پاتو ۽ پوءِ هن مونکي هار پاتو. اُن بعد اسان ٻنهي هڪ ٻئي جو هٿ
 جهلي، گرنت صاحب جي چوڌاري ست ليرا پاتا. اسان جي شادي ٿي
 ويئي. سيٺن هڪ ٻئي کي واڌايون ڏنيون. چوڪريءَ جو نالو لچمي هو
 جيڪو گرو گرنت صاحب جي وڃن موجب ليرائي ڪوشليا رکيو ويو. اها
 پرمپرا هئي

پارتي ايڪنڊ ۾ شادي پرمپرا جو مطلب آهي ونش جو وڪاس ۽ پريوار ۾ واڌ. ان موجب ڪنوار ٻئي ڪٽنب مان اچي ٿي، شاديءَ بعد پيڪن سان ناتا ٽوڙي، نالو پڻ بدلائي، ساهون سان ناتو جوڙي ٿي ۽ سندن ڏنل نالو سويڪار ڪري ٿي.

نينگر پهرين ڪنوار بڻجي ٿي - يعني زال. پوءِ ماءُ، پوءِ سنس، پوءِ ڏاڏي. اهو چڪر آهي جيڪو هلندو رهي ٿو، هلندو رهندو - خاص طور هندو سماج ۾

وقت بدليو ته وقت سان گڏ ماڻهن جا من ۽ ذهن پڻ بدليا. پهرين گهر جي وڏرن موجب شاديون ٿينديون هيون. پوءِ چوڪرو چوڪري هڪ ٻئي کي ڏسڻ لڳا. ان ۾ چوڪري جي پسنديءَ جو ئي خيال رکيو ويندو هو، چوڪريءَ جي پسنديءَ کي ڪا گهڻي اهميت ڪانه هئي.

ان بعد زمانو آيو پريم وواه جو. ان ۾ ٻن دليين جو ميلاپ هو. ان جي وڪاس ۽ واڌاري ۾ ٽي. وي، سڻيما ۽ ساهت گهڻو ڀاڱ ادا ڪيو. ان ميڊيا ۾ پريم جي مهما ٻڌائي ويئي هئي. پريم جا گيت ڳايا ويا هئا جن جو اثر تڪڙو قبول ڪيو ويو. ان کان سواءِ شهري زندگيءَ ۾ ٽي ويسٽرن لائيف اسٽائيل جو به اثر پيو. جنهن موجب شاديءَ جو ٻنڌڻ غير ضروري سمجهيو ويو. هنن جي ويچار موجب استري پرش جو سنڀڌ نجني معاملو هو جنهن سان ٻئي ڪنهنجو واسطو نه هو. هنن جو عقيدو هو ته بڪ لڳڻ تي جيئن بريد بتر کائجي ٿو تيئن سيڪس جي چڪ ٿئي ته استريءَ جو سرير ماڻي سگهجي ٿو. ان بعد اگر سنتان جي اُتيتي ٿئي ته اها جائز هئي، جڏهن ته پارتي پرمپرا موجب اها ناجائز سنتان هئي، اهو جائز ونش نه هو. يورپ ۾، اسلام ۾، ان کي جائز قرار ڏنو ويو آهي، ملڪيت ۾ حق ۽ حميدار قبول ڪيو ويو آهي.

منهنجا پنهنجا ويچار پارتي پرمپرا طرف مائل رهيا آهن. ليڪن مان اهو پڻ قبول ڪريان ٿو ته منهنجي شاديءَ، منهنجي ان عقيدي کي ڌوڏي ڇڏيو آهي، وشواس جي شيشي ۾ چير وجهي ڇڏيا آهن.

منهنجي شادي مونکي ڪڏهن به اس نه آئي. مان پنهنجي پٽيءَ کي پريم ڪري ٿي نه سگهيس. منهنجي دل ۽ دماغ تي هميشه مڌو براجمان رهي. مان اها جاءِ ٻئي ڪنهنکي ڏيئي نه سگهيس، مالڪيءَ جي بنياد تي ته اصل نه، البت مساواڙ تي ضرور ڏنم جيئن جاءِ خالي نه رهي ۽

گهر گرهستي هلندي رهي. مون کي اُن جاء جي مساوڙ ملي - ڇهه ٻار
- ٽي پٽ، ٽي ڌيئرن جي سڀ شادي ڪري پنهنجي پنهنجي گهر خوش
آهن.

هينئر اها مساوڙي جاء خالي آهي، پر مون فيصلو ڪيو آهي ته اها
خالي جاء ٻئي ڪنهن کي سب لپٽ نه ڪندس، ليز تي به نه ڏيندس،
بلاشڪ نه اها خالي پيئي هجي ۽ آهستي آهستي ڏهندي وڃي!

شاديءَ جي ٻئي ڏينهن وڏي دعوت ڪئي ويئي. تيوڻ ۽ پوءِ جون
ديگيون لڳيون. دارونءَ جا شيشا کليا. تن ڏينهن دارون گلاس بجاءِ ڪٽ
جي تسرين ۾ پيئندا هئا. منهنجي ليکي دارون ڪا ڏاڪيدار چيز هئي.
رات جو اُٿي، آهستي آهستي ڪوليءَ اندر وڃي، هڪ تسريءَ ۾ دارون
وڃي، گيت ڏيئي پي ويس. اها منهن مان دانهن نڪري ويئي. شڪر
جو امان نه ٻڌي جيڪا ٻاهرين صفحي ۾ پنهنجي ننڍڙيءَ ڪنوار سان
گڏ سمهي پيئي هئي. اُن رات مونکي پهريون دفعو خبر پيئي ته دارون
ڪوڙو ٿيندو آهي. اهوئي سبب آهي جو مون پنجاه سالن جي عمر تائين
شراب نه ورتايو هو. اُن بعد، ڊاڪٽري صلاح تي، دوا طور پيئڻ شروع
ڪيم، ننڊ اچڻ لاءِ. هڪ پيگ هضم ٿي وڃي. ٻيو پيگ پيئڻ ته جهوٽا
اچن. ڪڏهن ڪنهن محفل ۾ ٽيون پيگ پيئاريو وڃي ته سمهي پوان.
نشي ۾ ڪڏهن نه اچان جو بڙ بڙ ڪريان.

ڪوليءَ مان وات ڪوڙو ڪري ٻاهرين صفحي ۾ آيس ته پنهنجي
نوورني ڪنوار تي نظر وڌم جيڪا منهن ڍڪي، امان جي پاسي کان ڪروندڙي
ٿي سمهي پيئي هئي.

تن ڏينهن گهڻن سنڌي هندو پائينندن جيان اسان ۾ به مڙس ۽
سهرڙي کان منهن ڍڪڻ جو رواج هو. ڪٿي ته اڃا تائين آهي. هندستان
۾ به ڪيترن هنڌ اهو رواج چالو آهي.

مان ٻاهر پڌر ۾ سمهيو هوس ٻين سان گڏ، پوءِ به صبح جو منهنجي
هٿان ناريل پڇايو ويو. ڇي اهو رواج آهي!

مان ۽ رام جڏهن پهريون ڀيرو ساهرين وياسين ته منهنجا انگل ڏسڻ
وٿان هئا. هڪ ته قمبر شهر نندو تنهن مٿان پيئڻ جو پاڻي ٻاڙو! پاڻي
پيئڻ ته اُلتيون ڪريان. ضد ڪري بيلس ته مونکي هينئر جو هينئر لاڙڪاڻي

موڪليو وڃي.

لاڙڪاڻي مان چوڻي لائين جي گاڏي هلندي هئي جيڪا قمبر ۽ شهداد ڪوٽ کان ٿيندي جيڪب آباد وڃي ختم ٿيندي هئي.

منهنجي وڏي سوٽ ۽ سنڌوءَ رام، سمجهاڻيندي چيو، 'ساهرن ۾ ڪل نه ڪراءِ. هڪ ٻه ڏينهن مات ڪري گذارا'

پر مان پنهنجي ضد تي اڙيو رهيس. آخر موٽي پرچائڻ جو هڪ رستو ڳولهيو ويو. پاڻي ۽ بجاءِ منهنجي لاءِ راڌي جي هوٽل تان لمبڙون گهرايون ويئون. جنهن مهل اُچ لڳي، ليمن کولي ڏين. تڏهن ليمن کي لمبڙيت چوندا هئا.

قمبر ۾ سئنيما صرف هڪ ئي هئي سا به ڪڇي، مانڊي جهڙي. هڪ ريل هلائي بتيون ٻارين جيستائين ٻيو ريل تيار ٿئي. بيزار ٿي پيس. اڌ ڪيل مان اُٿي آيس.

هڪ ڏينهن اسان جو سالو تولارام اسان کي ٻنين تي وٺي ويو. ڳوٺاڻي ماحول ۾ پهتس ته ڏاڍو خوش ٿيس. ڇهه سايون ٻنيون، ساوا انبن جا وڻ ۽ سادا سودا ڳوٺاڻا جن وٽ سڪ ٿي سڪ هئي. رستي ۾ جيڪي به واهيون ۽ موريون آيون، سڀ پاڻي ۽ سان ٽمٽار. مون کي بچپن کان ئي ڳوٺ وٺندا هئا. ڏامراه ۽ پارڳوٺ ۾ رهي، ڳوٺن جو لطف ماڻي چڪو هوس. ورهاڱي کان چاليهن سالن بعد جڏهن سنڌ ويس ته اُتي ڳوٺن کي نه وسارين. نواب بشير احمد خان لغاري ۽ نواب منظور حسين ٽالپر جي ڳوٺ تاجپور ۾ ڪيترا ڏينهن رهي، ڳوٺاڻيون ڪچهريون ڏن. ساڻن گڏ جيپ ۾ ويهي ٻنيون ۽ باغ ڏن. هنن سان گڏ واهن ۾ ڪلاڪن جا ڪلاڪ تڙگيس. اصل پيٽ ٿي نه ڀرو هو.

تاجپور ۾ ساليانو عرس جو ميلو لڳو ته بزاريون کلي ويئون. ڪڇرين جا نڪرا ۽ ناچ ڏن. مون وارا رئيس مون تان نوٽ گهوري کين ڏيندا وڃن. ڪڇريون ڏس ته مون سان اڇيو من مستي ڪن. ميدان ۾ پهلوان جون ملهون ڏسي دنگ رهجي ويس. هڪ پهلوان، جنهن ملهه کڻي هئي ۽ ماڻهو کيس سڏ ڪري نوٽ ڏيئي رهيا هئا، منهنجي سامهون اچي مون سان هٿ ملايو ۽ چيائين: آءُ اوهاڻ کي سڃاڻيندو آهيان. اوهاڻ جي ڪونج به پڙهي اٿم. مون کي ڏاڍي خوشي ٿي. مٿان وري پهلوانن کي منهنجي هٿان انعام ڏياريا ويا.

اِهي آهن سنڌي ڳوٺ ۽ ڳوٺاڻن جا قرب ...!

هڪ ڏينهن ادي گلشن مون کي پنهنجي ڳوٺ وٺي ويئي. مونر جڏهن حيدرآباد شهر کان ٻاهر نڪتي ته پاڻ وڃي ڊرائيور جي سيٽ تي ويٺي. چيائين ڪيترن سالن کان مونر ڪانه هلائي اٿم. اڄ تنهنجي صدقي هلايان پيئي. مون پليٽن سيٽ تي ويهي سندس فوٽو ڪڍيو هو جنهن ۾ هن جي گردن، وارن جو چوٽو ۽ اسٽيرنگ تي هٿ نظر اچن ٿا. اهو يادگار فوٽو مون سانڍي رکيو آهي.

اهڙيءَ طرح هڪ ڏينهن شوڪت شورو پنهنجي ڳوٺ سڄاول واري زمين تي وٺي ويو هو. وڏي پائس جي وڏي حويلي هئي جتي رات جو پڌر ۾ کٽولن تي ستا هئاسون. گهر ٻاهران هٿرادو واهي کولي هئائون جنهن ۾ هنس پئي ترپيا. سڄو وقت چئن جي تنوار پئي ٻڌيسون.

جهڄ ساوا چتون جن جون چهنبون ڳاڙهيون هيون. اهي جڻ هن گهر جا پاتي هئا. جيڏي مهل چاهيائون پئي، پڌر ۾ اچي داڻو پاڻي ڇڳي پئي ويا. مون ڏٺو گهر جي نياڻي، شوڪت جي پائڻي، انهن جو ڏاڍو خيال رکي رهي هئي. ۽ شوڪت جو پائڻيو، اهو وري هنسن پليان ديوانو. مطلب ته سڄي ڪٽنب موهي ڇڏيو. هنن به خدمت ۾ وسان ڪين گهڻايو. هڪ ٻئي جون دليون ڪنهي ورتيون سون. مطلب ته سنڌ جا ڳوٺ، سنڌ جا سرگه ڀري هئا ...

تولارام بڙهيل ڳڙهيل ۽ ريلوي ۾ نوڪري ڪندڙ هو. هو پنهنجي ننڍيءَ پيڻ جي شاديءَ خلاف هو. مجبورن کيس ها ڪرڻي پيئي هئي جو سامهون ٻه سليون ماڻهيون هيون.

اسين پهريون دفعو ساهرين آيا هئاسين ته رام کي الڳ ڪمرو مليو. مان صفحي اندر، ٻين جي هوٽدي، الڳ ڪٽ تي سمهاريو ويس. سياري جا ڏينهن هئا ۽ مان سوڙ پائي سمهيو پيو هوس. اوچتو منهنجي ڪنن تي پڻ پڻ جو پرلا پيو. ڪو زنانو آواز، ڪنهنڪي چئي رهيو هو: ننڍي کي به وڏي جيان الڳ ڪمري ۾ سمهاريو ها ... ۽ مرداني آواز مخالفت ڪندي چيو: هنن جي اڃا وهي ڪانهي، هو اڃا ٻار آهن!

اهو مردانو آواز پڪ ٿي پڪ تولارام جو هو ۽ زنانو آواز سندس پٽيءَ

ٽولارام برابر چئي رهيو هو. اسان جي وهي ڪانه هئي. اسين اڃا ٻار هئاسين. وڏي ڳالهه ته منهنجي پنهنجي به مرضي ڪانه هئي. مان ڪنهن به حالت ۾ الڳ ڪمري ۾ سمهڻ قبول نه ڪريان ها. پوءِ شايد هڪ ٻيو هنگامو ٿئي ها....

امان پنهنجي ننڍڙيءَ ڪنوار کي گڏين جيان سينگاريندي هئي. وارن ۾ ڦٽي ڏيئي، هڪ چوٽي ڪندي هئس. نوان نوان ريشمي وڳا پهرائيندي هئس. ليڪن مان جيئن ئي گهر ايندو هوس، هوءِ منهن ڍڪي ڇڏيندي هئي!

منهنجي سالي سشيل، رام جي ڪنوار، هوشيار هئي. هوءِ گهر جي ڪم هاڃ ۾ پرهيڻ هئي. سڄو گهر سنڀالي ورتو هئائين. منهنجي ڏاڍي خاطرڌاري ڪندي هئي. مون کان، مون ننڍڙي کان منهن ڍڪيندي هئي ۽ هر وقت پيٽويم - پيٽويم چئي سڏ ڪندي هئي. گهر هڪ ئي ماڙ تي هئا، پري ته هئاسين ڪين جو ڪهي وڃڻو پوي. مان وٽس ويندس ته پنهنجن هٿ سان رڌل کاڌو ٿاهي ۽ ۾ ڀروسو ڏيندي هئي. اڄ تائين اهو سلسلو جاري آهي جهڙوڪ ڪجهه سال اڳ منهنجو سوٽ رام گذاري ويو. پاڻ لڳاتار بيمار رهندي اچي.

۱۹۴۵ع ۾ ئي مان واپس هرڌوار هليو آيس. ليڪن هتي ته ڪڪ ڪانا وڃي بچيا هئا. مڌوءَ کانسواءِ ڪجهه ملو نه ٿي لڳو. من موڳو ۽ موڙهيل رهڻ لڳو. هڪ ڏينهن ناني جي موڪل سان، مامي سترام بچاءُ مان پاڻ خريداريءَ لاءِ دهليءَ ويس. من ۾ حورم ته خريداريءَ بهاني مڌوءَ وٽان ٿيندو ايندس. سندس گهر ويس به، پر اندر وڃڻ جي همٿ ڪانه ٿي. گهر ٻاهران بيهي بيهي ته مٿان هوءِ پاڻ ٻاهر نڪري ۽ مان کيس ڏسي ولان، واپس موٽي آيس. ان تان مون هڪ ڪهاڻي لکي آهي 'انديشو' جنهن ۾ پنهنجي من جا، اُن وقت جا، آڌما ظاهر ڪيا اٿم.

انديشو — مان چند ٺُڪرا : اوچتو، بنهه اوچتو، جنهنجو کيس بلڪل انديشو ڪونه هو ته ڪو اهو گمان به سندس من ۾ پيدا ٿي سگهي ٿو، جيڪو هيئنر پيدا ٿيو هو، هن جو ڪال بيل طرف وڌيل هٿ هيٺ جهڪجي آيو.

۽ اهو گمان ڪهڙو هو؟

— اگر هن کيس نه سڃاتو ته ؟

۽ اُن گمان کي آڌار ڪهڙو هو، اِهوئي نه ته سندن وچ ۾ ورهين جي وڇوٽي هئي، جنهنکي مٿان هوءَ پار ڪري، هن تائين پهچي نه سگهي؟
— ليڪن ڇا اِهو ممڪن هو؟ اُهو سنهنڌ جيڪو ڪجهه ورهيه اڳ سندن وچ ۾ هو، اُهو ڇا ايترو آڇاترو هو جو ڪنهن جي چاهڻ سان بلڪل سؤلائيءَ سان وسري سگهي؟

هو ڇا کيس وساري سگهيو هو؟

هن ڇا کيس وساري ڇڏيو هوندو؟

هڪ ٻيو به انديشو هو، جيڪو اُن گمان بعد پئدا ٿيو هو، ته اگر هن کيس سڃاتو به ته ڇا چئي يا ڪهڙو سنهنڌ ٻڌائي هوءَ سندس سڃاڻپ ڪرائيندي؟

هڪ پريٽيا ناريءَ لاءِ ڇا اِهو ممڪن هو ته هوءَ پنهنجي مڪر مان چئي سگهي ته ڪجهه ورهيه اڳ هوءَ هن پُرش کي پيار ڪندي هئي؟
اِهو بلڪل ناممڪن هو. هوءَ ائين هرگز چئي نه سگهندي. ڪا به اِستري نه چوندي. هن ئي ڏوه ڏيڻ اڃايو آهي.

اِن ولولڙ مان سواءِ پاڻيءَ جي ٻيو ڪجهه به نڪرڻو نه آهي. ۽ هن پاڻي ولولڙ ڇڏي ڏنو.

هڪ آڻو رکشا اُتان اچي لنگهي. گهڻي ايتري ڪشادي ڪانه هئي تنهن ڪري هو ٿورو هڻي، دروازي جي بلڪل ويجهو، ديوار سان لنگهي بيٺو.

اندران ڪنهن اِستريءَ جي کِل جو هلڪو پراڻ جهڻي، هو سڌو ٿي بيٺو.

— اِها ڪنهنجي ڪل هئي؟

حافظي تي زور ڏيئي، هن سندس ڪل کي ياد ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. هوءَ ڪڏهن ۽ ڪٿي ڪٿي ڪلي هئي، هو اُهي هنڌ ۽ ڀل ڳولڻ لڳو. کيس ياد آيو جڏهن هن پنهنجي مڱڻي جي ڳالهه ڪڍي هئي ته هن تيسي ۾ پرڃي چيو هو ته هو ائين هرگز ڦيڻ نه ڏيندو.

تڏهن هوءَ اُمالڪ ڪلي ويٺي هئي. جڏهن ڪلي بس ڪيائين ته چيائين، ’تون پاڻ ته اڳ ئي مڱجي ويٺو آهين. باقي مونکي ڇو ٿو منع ڪرين؟‘

۱. هن ڪنپير ٿي چيو، 'تو کي سڌ آهي ته مان ننڍپڻ ۾ ئي مڱيو ويو هوس.'

هڪ ڀيرو وري هوءَ کلي. چيائين، 'ته پوءِ ان ۾ روئڻ جي ڪهڙي ڳالهه آهي. تون پنهنجو مڱڻو ٺوڙي نٿو سگهين ۽ مان مڱجڻ کان رهي نٿي سگهان. حساب برابر'

۲. پوءِ هوءَ خوب کلي هئي.

هن جي شرارتي ڪل تي هُو نارمل بڻجي ويو هو ۽ پاڻ به کليل لڳو هو.

— ليڪن هيءَ اُها ڪل نه هئي. هن کي چڻ يقين ٿي ويو.

— ته ڇا اها سندس ڌيءُ جي ڪل هئي؟

— ليڪن ڪهڙيءَ ڌيءُ جي — وڏيءَ جي يا ننڍيءَ جي. کيس

سڌ هئي ته هنکي هڪ ٻئي پٺيان ٻه ڏيئر ڇايون هيون.

مون کي اُهي ڏينهن ياد آيا جڏهن منهنجي مڱجڻ جي سڌ پيئي هئس ۽ پوءِ سندس به مڱڻو ٿيو هو ته هوءَ مون کان پري پري رهڻ لڳي هئي. مون سان ملڻ کان ئي نٿائيندي هئي. ملندي هئي ته پورو ڳالهائيندي ڪانه هئي. هان - هون ۾ ورائيون ڏيندي هئي. مون گهڻيون ئي مرليون وڃايون ليڪن اُن جو هڪ به سُڙ مڌو جي ڪنن تي نه پيو. هوءَ چڻ گونگي ٻوڙي ٿي ويئي هئي. ڇٻَ ماري ويهي رهي هئي!

سياري جون راتيون ۽ سرد هوائون. هڪ رات ڪملا جي ڪمري ۾، سوڙ هيٺان پاڻ کي لڪائي ويٺا هئاسين. اُن رات مون جوڪر جو ڀارت پئي ادا ڪيو. ڪملا ۽ ٻارن ٿڌڪ پئي ڏنا ۽ مڌو صرف مشڪيو ويٺي. ڪملا کلندي چيو، 'ماريا، ڪيترو ٿو ڪلائين!'

ليڪن مون ته اندر ئي اندر رنو ويٺي. منهنجي سڃني مون کان رلڻ هئي جنهنکي پرڇاڻڻ جا حيلهَ ويٺي ڪيم.

چرچا گهڻا ڪندي، مون پنهنجو هڪ پير مڌو جي پير سان ڇهائڻ جو يٽن پئي ڪيو. اُن ڇاهءَ وسيلي مون مڌو کي پنهنجي من جي ڪٺافت ٻڌائڻ پئي چاهي. احساس ڪرائڻ پئي چاهيو. پر هن پنهنجا پير به پاڻ طرف سميتي ورتا هئا جيئن پاڻ کي مون کان پري ڪري ڇڏيو هئائين. مون اکين ۾ ڪيئي سوال پري هن ڏانهن نهاريو پر هن اکين معرفت پڇميل ڪنهن به سوال جو جواب نه ڏنو. هوءَ جواب ڏيڻ لاءِ تيار نه هئي.

اُن لاءِ هوءَ جوابدار به ڪانه هئي. اها به ڀارتي ناريءَ جي هڪ پرمپرا هئي.

مڌوءَ کي خبر هئي ته منهنجي شادي جلد ڦيڻ واري هئي. پوءِ هوءَ به مڱجي ويئي. اُن وقت هن جي من ۾ الائي ته ڪهڙا پاڻ هئا....؟ اهي صرف هوءَ ۽ ٻي گنگا جي ڌارا ڄاڻي ...! مان پاڻ ڪجهه به تصور ڪري نٿو سگهان

هڪ دفعي مڌوءَ چيو، 'تون ترڻ ڇو نٿو سگهين؟' شايد ڪملا ٻڌايو هوس ته مان به ٽي دفعا ٻڌندي بچيو آهيان. منهنجي ڇپن تي اُمالڪ مرڪ هلي آئي. مذاق ڪندي چيم، 'مونکي ٻڌڻ ۾ مزدو ايندو آهي. توهان گڏ ٻڌڻ ۾ ته وڌيڪ آندو ايندو.' ليڪن اها به سال اڳ جي ڳالهه هئي. هن وقت ته مڌو مون سان ڳالهائڻ لاءِ به تيار نه هئي.

هردوار ۾ مان بلڪل اڪيلو هوس. لائبرريءَ ۾ ويندو هوس پر ڪجهه به پڙهڻ تي دل نه ورندي هئي. ڪيترا ڪلاڪ ڇوٽري تي ويلو گنگا طرف نهاريندو رهندو هوس. ڏيئڻ ٻهڻ تي ماڻهن جون تاريل گلن جون ٻيڙيون جن مٿان ڪافور جون ڏياڻيون پيئون ٻرنديون هيون، منهنجي اکين اڳيان، گنگا ۾ ترنديون وينديون هيون. انهن ٻيڙين ۾ منهنجي ۽ مڌوءَ جي تاريل ٻيڙي ڪانه هئي. اسان جي ٻيڙي وچ ڌارا ۾ ٻڏي ويئي هئي!

۱۹۴۶ع ۾، ناني مونکي لاڙڪاڻي موڪليو ته مان ڪوشليا کي هردوار وٺي اچان.

اُن وقت سنڌ ۾ ٻن ڳالهين جي چرچا هئي. هڪ پاڪستان جي ۽ ٻي اليڪشن جي. ڪانگريسي ۽ مسلم ليگ چونڊن ۾ سوڀ حاصل ڪرڻ لاءِ پاڻ پتوڙي رهيو هو. سنڌ جي مسلم منورتيءَ ۾ ڦيرو اچي رهيو هو. هو پاڪستان جي فائدي ۾ ٿي ويا هئا. پاڪستان جو ٺهراءُ جي - ايمر سيد ٿي پاس ڪرايو هو جنهن تان پوءِ هٿ ڪنيو هڻائين. ليڪن نيسٽائين دير ٿي چڪي هئي. ميان جناح ڪانگريس سان ضم ٻڌڻجي ويو هو. سنڌ جي فضا مان تعصب جي بوءِ اچڻ لڳي هئي. هڪ ڏينهن مون شيرو حڪم کان وار پئي ڪٽايا ته اُتي ويلل مومن هندن تي چٽرون

ڪري رهيا هئا. خود شيروءَ ۾ به لپيرو اچي ويو هو. هن ۾ اڳ جهڙي
اها سڪ ۽ حب نه رهي هئي.

اُن سال اُسين چار چٽا - امان، مان، ڪوشليا ۽ پيڻ ائڊرا، هرڊوار
روانه ٿياسين. ۽ اهو اسان جو، سنڌ جو، آخري سفر ثابت ٿيو. امان،
ڪوشليا ۽ ائڊرا وري سنڌ جا وڻ نه ڏٺا. مان پاڳن وارو آهيان جو ٽي
دفا وطن وڃي سنڌو ڌرتيءَ تي سڀس نواڻي آيو آهيان.

امان کي هڪ ڳالهه جو ڏک رهجي ويو هو. هن جيئن ٽيئن پئسا
ميڙي، ڏهه گنيون وٺي، ڪوئيءَ جي ديوار ۾ پوري چڙيون هيون جي اُتي
ٽي رهجي ويئون.

مڌوءَ جي وڇوڙي منهنجو من گائون ماڻون ڪري ڇڏي هو. مان
گرهست آشرم ۾ پريش ڪرڻ لاءِ تيار ٿي نه هوس. دڪان بند ڪرڻ
بعد، رات جو دير تائين گنگا جي ڪنلي تي ويٺو رهندو هوس. اُن وقت
منهنجو ساٿي گنگا هوندي هئي. هن وقت تائين مان اُن سان ٿي پاڻ
اوريندو رهيو آهيان. دڪ سڪ وٺيندو رهيو آهيان. ابو ناول تي مدر
ٿيريسا هٿان هارمني اوارڊ مليو ته به ۽ جڏهن اجهو تي ساهتيه اڪاڊمي
جو نئشنل اوارڊ مليو تڏهن به، مان گنگا وٽ ويس، گيس سمورو احوال
ڏٺو ۽ ڪانٽس آشپرواد وٺي واپس بمبئي آيس. ۽ هرڊوار وڃي ڪملا پيڻ
سان نه ملا، اهو ممڪن ٿي نه آهي. هوءَ مون تي اڄ به اهوئي سنيهه
اوتيندي آهي. سندس شپاٽر اڄ به مونکي پنهنجو مامو سمجهندا آهن.

رات، سانت ۽ گونجار. گنگا ڪناري ويهي اهوئي رس-پان ڪٽندو
هوس. ليڪن منهنجي روش تي امان ناراض هئي. هوءَ مونکي سمجهائي
چوندي هئي ته مان ٻار نه هوس، مونکي پنهنجيون جوابداريون نپاڻڻ گهرجن.
امان ۽ ڪملا ملي هڪ منصوبو رٿيو. رات جو جڏهن مان دير سان
گهر موٽيس ته ڏٺو جنهن جاءِ تي مان سمهندو هوس اُتي منهنجو بسترو
وڇايل ڪونه هو. ڪوشليا، جيڪا هوءَ امان جي پاسي کان سمهندي هئي،
اها به اُتي ڪانه هئي. مان هيڏانهن هوڏانهن نهارڻ لڳس. پپل جا
پن هوا تي لڏي رهيا هئا جيئن هميشه لڏندا هئا.

مان سوچي ٿي رهيو هوس ته مان ڪٿي سمهندس ته ڪملا سامهون
اچي بيٺي. هن پنهنجو قسم ڏيئي چيو، 'اڄ تون منهنجو چيو مڃ، اندر

وڃي سمهه. تنهنجو بسترو اندر وڃايل آهي.^۱
 ڪملا، جنهن مونکي ننڍپڻ کان پالي وڌو ڪيو هو، ان جي قسم کي
 مان ڪيئن ريتيان؟ مان هن جي قسم کي اورانگهي نه سگهيس.
 آڪاش هر اڃ به چندرما کڙيل هو. اڄ به سندس چانڊوڪي پيل
 جي بتن تان ترڪي هيٺ پئي هاري. ليڪن اڄ ان چانڊاڻ هر هڪ
 ٻيو چهرو پئي نظر آيو، ڪوشليا جو چهرو...
 بيڪڙيل دروازو کولي مان ڪمري اندر داخل ٿيس. ڪملا چيو هو
 : هيءَ هينئر تنهنجي آهي. تنهنجي پناري آهي. توکي هن سان نباهڻو
 آهي!

ڪمري اندر پلنگ تي ڪوشليا پاسو ورائي سمهي پيئي هئي. ننڊ
 هر هئي يا جاڳ هر، مونکي خبر ڪانه هئي. پوءِ خبر پيئي، هوءَ ننڊ
 هر ڪانه هئي.

مون هميشه گهر جي ٿي ماني کاڌي آهي. ڪڏهن ڪڏهن سڌ ٿيندي
 هئي ته ڏاڻو بدلائڻ لاءِ ٻاهر جي ماني کائي ڏسان، ليڪن اها سڌ پوري
 ڪرڻ جي ڪڏهن ڪوشش ڪانه ڪيم. هڪ دفعي چڪڻ جو من ٿيو هو
 پر سوچڻ سان ٿي من ڪڇو ٿي ويو هو. ان بعد وري ڪڏهن من نه
 وريو. اهڙا سنسڪار ٿي ڪين پيل هئا. يا شايد مڌوءَ جو پيار ڍال بڻجي
 رکيا ڪندو رهيو هو...!

۱۹۲۷ع جي ورهاڱي وقت جيڪا خونريزي ٿي اها واسطيدار فرقن
 تي داغ هئي. آزاديءَ جي لڙائي لڙندي خون وهي ها ته اهو شهيدن
 جو خون هجي ها. هيءُ خون ڪنهن ٽياڪڙ جي چرچ تي، سياستدانن
 جي لڳالڳ تفرت ڪارڻ وهيو هو... هن قومن جي سڌانت تي ٿيل هيءُ
 ورهاڱو حقيقي ورهاڱو نه آهي ڇو ته ٻنهي طرفن جي باشندن جا ٻال هر
 باهمي لڳاپا آهن. ٻنهي هر ساڳيا سنسڪار پيل آهن. ٻنهي هڪ ئي ڌرتيءَ
 جو ان - جل ورتايو آهي. اگر ڪا نفرت آهي ته اها مفاد پرست لابيءَ
 هر آهي جنهن هر هنن جو پنهنجو شخصي لاپ پوشيده آهي...!

ورهاڱي وقت ٻنهي طرفن کان پاڇ ٿي، ماڻهن پنهنجا ماڳ ڇڏيا
 ؛ جتي به ڪين اجهو ؛ اٽو مليو، اتي ٿاڻيڪا ٿيندا ويا. ان سمي هرڊوار
 ٻڻ ڪيترن کي اجهو ڏنو هو. پنجاب، سرحد ۽ سنڌ صوبي جا ڪيترا

هندو ڪٽنب اُتي اچي پهتا. منهنجو پيءُ، وڏو سؤت ڪشن ۽ ننڍا سؤت بڳوانو ۽ ارجن به هردوار اچي سهڙيا. وڏو چاچو لاڙڪاڻي ۾ بابا جو دڪان سنڀالڻ لڳو ڇو جو بابا خالصو هو تنهن ڪري هو پهرين اُتان نڪتو هو. وڃڻ چاچو ۽ رام اجمير وڃي رهيا هئا. پر پوءِ نيٺ ٿئي ڀائر هڪ هنڌ گڏ ٿيا، ڪلياڻ ڪئمپ، بمبئي ۽ ۾.

۱۹۳۸ع ۾، هردوار ۾ رهندڙ منهنجو پريوار - امان، بابا، ڀاءُ، پيٽ، ڪوشليا ۽ منهنجا سؤت وغيره بمبئيءَ هليا ويا. تولا رام کي ويسٽرن ريلوي ۾ نوڪري ملي هئي جنهن سان گڏ کيس ماڻوڻگا ۾ ڪوارٽر به مليو هو. هن جي مرضي هئي ته سندس ننڍي پيٽ ڪجهه ڏينهن وٺڻ رهي وڃي. هن جي ماءُ ننڍيءَ ڌيءَ کي ڏاڍو ياد ڪري رهي هئي. ان ڪري امان ڪوشليا کي به پاڻ سان گڏ وٺي ويئي هئي.

مان وري اڪيلو ٿي پيس. پرنل پرنل گهر خالي ٿي ويو. مان وري مڌوءَ جي يادن ۾ ڪوهجي ويس. مڌوءَ جي ياد منهنجو ساٿي بڻجي ويئي.

سچ پچ انسان جي پنڊار ۾ جيڪڏهن يادن ۽ سمرتين جي اها پونجِي نه هجي ته جيڪر هو پاڻولو بڻجي پوي. انهن يادن ۽ سمرتين جي سهاري هو ٻيو گهڻو ڪجهه برداشت ڪريو وٺي، برداشت ڪندو اچي. هيءُ جيونين، هيءُ ڊائريون، اهي يادگيريون ۽ سمرتيون ئي ته آهن جي لکي ڪيترن ليکڪن ۽ سياستدانن پاڻ کي هميشه لاءِ زنده رکيو آهي. دراصل اُنياس ۽ ڪهاڻيون به داخلي چيزون آهن؛ ڪنهن حد تائين سچين گھٽڻائن تي آڌار رکندڙ آهن؛ ليڪه جي جيون سان لاڳاپو رکندڙ آهن؛ انهن جون مڻي جيونين آهن. منهنجا ناول ۽ ڪهاڻيون، منهنجون مڻي آپ بيتيون آهن، انهن ۾ مان آهيان ئي آهيان

دهليءَ وڃڻ جي ڏاڍي مرضي هئي. ليڪن هميشه انديشن جي پينور ۾ لاٿل رهيس، وڃڻ جو ويچار هوندي به وڃي نه سگهيس.

سياري جي موسوم شروع ٿي ويئي هئي. ڪجهه ڏينهن کان سرون گهاٽ واري هال ۾ هڪ ودوان جو پروچن هلي رهيو هو. اُن جي ڏاڍي واکاڻ ٿي رهي هئي. هڪ شام مان به اُن ودوان جو پروچن بڌڻ هليو ويس. سيارو هوندي به هال پريل هو. مان سوڙهو سڪوڙو وٺو هوس.

ڪٽواڇڪ وڊوان نهايت قابليت سان ڪٽا ٻڌائي رهيو هو. وچ وچ ۾ تر درشتانت پيل ٻڌائيندو پئي ويو.

گنگا جو ڪنٺ، سرد هو، سيءُ وڌندو ويو، منهنجا هٿ سرد ٿي ويا. سويٽر پائڻ به وسري ويو هو. اوچتو هڪ هٿ منهنجي هٿ مٿان اچي پيو. اهو گرم هٿ هو. اُن مٿان گرم شال جو هڪ پلؤ به اچي پيو. مان حيرت وچان اُن مهربان جي چهري طرف ٺهاري لڳس. اها هڪ چوڪري هئي جا منهنجي لڳو ويٺي هئي. کيس گرم شال اوڍيل هئي جنهنجو هڪ پلؤ منهنجي سرد هٿ مٿان پيل هو جنهن مٿان پهرين هن پنهنجو گرم هٿ رکيو هو. منهنجي من ۾ سوال اُٿيو ته هن پنهنجو هٿ ڇاڻي وائي منهنجي هٿ مٿان رکيو هو يا اهو محض هڪ اتفاق هو؟ مان پنهنجي اُن سوال جو جواب ڳولهي ٿي رهيو هوس ته ڏيمو آواز ٻڌم: ’توهان جا هٿ سرد ٿي ويا آهن، گرم شال هيٺان ڍڪي ڇڏيو‘ هن پنهنجي گرم شال جي پلؤ کي اڇا به هيٺ ڪيو.

منهنجي من ۾ چڻ ناد وڳو :

’ہاء ناری، تنہجی عجب کھاٹی‘

تڏهن ئي ته وار وار چونڊو رهيو آهيان ته مون تي استري جاتي
سڏائين مهربان رهي آهي ڪرپالو رهي آهي سنيهه اوتيندي رهي
آهي!

هنن جي انهن احساسن بدولت مان هميشه هنن جو آپاري پئي رهيو آهيان، رهندو ايندس، ياعمر

مان ڪيئن ٿو هن کي اسپاڻل ڪري سگهان، مندو سوچي سگهان
.....؟ ناممڪن ڪڍاڇت نه!

ڪٿا ٻڌندي، سخت سردِيءَ ۾، هن اُڀرڇت چوڪريءَ مون تي جيڪا مهرباني ڪئي، سردِيءَ کان بچاءُ ڏيندي پنهنجو گرم هٿ منهنجي سرد هٿ مٿان رکيو، گرم شال هيٺ پناه ڏني، ڪنهن وقت اگر هوءَ مون سان بعلغير ٿئي ته مان جيڪر ئس کان هس نه ٿيان. اڏول رهان — ٻهراڙ جيان!

۴ ائین قیو به

منهنجو هڪ شرٽارٽي دوست هو — تلڪراج. مڙجي جوان هو. چوگرين جي باري ۾ ڏاڍو لبرل هو. انهن جون اهڙيون اهڙيون ڳالهيون ٻڌائيندو

هو جو موتڪي اعتبار ٿي نه ايندو هو. پنجابي جوڪرين جي سونهن ۽
 جويي جي تعريف ڪندي لکيو ٿي نه هو. اُن ٻالھ ۾ مان ساڻس سهمت
 هوس. لاهور ۽ امرتسر جي سفر دؤران مون پنهنجي اکين سان پنجابي
 سونهن ۽ جويينوتيون ڏٺيون هيون. پنجابي سونهن ۽ سادگي، پنجاب جي
 ڪيٽن ۽ ندين جيان ڀرپور ۽ شاداب هئي....!
 منهنجي لاءِ اهي انگور ڪٿا هئا، ليڪن منهنجو اهو پنجابي دوست
 تڪ، انهن ڪن انگورن کي منهنجي لاءِ، مٺا انگور بنائڻ جي چڪر ۾
 هو.

هڪ ڏينهن مون کي ملول ڏسي چيائين، 'زال کي بمبئيءَ موڪلي
 اهاڻڪو ٿيو آهين نه؟'

مون ڪلندي ورائيو، 'نه ته....!'

'نه ته، ڪيئن؟ تنهنجي شڪل مان ٿي ظاهر آهي.'

'منهنجي شڪل مان ڇا ظاهر آهي؟' مون مرڪندي تڪ کان پڇيو.

'تنهنجيءَ شڪل مان ظاهر آهي ته تون زال کان سواءِ ويڳاڻو آهين

۽ هينئر مونکي ئي تنهنجي ڪوهيءَ لاءِ ڪجهه ڪرڻو پوندو.'

'ڇا ٿو ڪرڻ گهرين منهنجي لاءِ؟'

'ڪجهه ته ڪندس. تون رڳو ڏهه ويٺو.'

مون سمجهيو هو چرچو ٿو ڪري. ڀر هو ته ساڀيا ۾ منهنجي ملاوڻي

دور ڪرڻ جو انتظام ڪري آيو. موڪل واري ڏينهن هو مون کي پاڻ

سان گڏ وٺي ويو.

چترا ٽاڪيز واري گهٽيءَ ۾ گهڙي ڀاڱي شرٽارٽين جا گهر هئا جي

پوءِ ٺهيا هئا. تڪ راج هڪ گهر باهريان بيهي ڪڙو ڪڙڪايو.

ڏيئڻ ٻرڻ جي مهل هئي. چترا ٽاڪيز جي باهريان درڪن جي

پيڙ هئي. هن هفتي نئي فلم لڳي هئي. گهٽيءَ ۾ ايڪڙ بيڪڙ ماڻهو

آيو ويو پئي.

هڪ ٿلهي متاري هائيءَ دروازو کولي ٻاهر ليٽو پاتو. تڪ کي ڏسي

مرڪي چيائين، 'آڻو پتر (اڄ پٽ)!'!

تڪ راج گهر اندر داخل ٿيو ته مان به هن جي پٺيان ويس. پٽر

۾ مائيءَ جهڙي ٿي هڪ ٿلهي متاري هيٺين ٻڌل هئي. اُتي هڪ ڪٽ

به پيئي هئي جهنڀي فراسي وڇايل هئي. تڪراج مونکي اُن ڪٽ تي

ويھاري، پاڻ اُن ٿلھي ماڻيءَ سان گڏ ٻئي ڪمري ۾ ھليو ويو. پنجن منٽن بعد ٻاھر اچي، مونکي اندر وٺي ويو. اندرين ڪمري جي سجاوٽ چڱي ھئي. ھڪ پلنگ، ٻہ ڪرسيون ۽ ديوار تي گرونانڪ ديو جي وڏي تصوير ٽنگيل ھئي.

تلڪراج مشڪندي چيو، ’تون ھتي ويھ، تنھنجي لاءِ تازي کير جو گلاس اچي ٿو. گھٻرائڻ نہ، اُھو کير پيئندي تہ تنھنجي ملوائي دور ٿي ويندي. تيستائين مان ٻاھر ويلو آھيان‘ مون کي ھڪ ڪرسي تي ويھاري، تلڪ ٻاھر نڪري ويو. تلڪراج ويو تہ مون ھڪ دفعو وري ڪمري جو جائزو ورتو. صاف سترو ڪمرو ھو. گرونانڪ ديو جي تصوير ڏسي سمجھيم تہ ضرور خالصن جو گھر ھو. ڪير ھئا، ڪٿان آيا ھئا، مون کي ڪا خبر ڪانہ ھئي. شرٽارٽي ھئا، اِھا خاطري ھئي. ليڪن مون اُن ٿلھي ماڻيءَ کي پھريون دفعو ڏٺو ھو. ھرڊوار ۾ ڪيئي ياتري آيا ۽ ھليا ويا. ليڪن ھيءُ ياتري نہ ھئا، شرٽارٽي ھئا....! سوچيم تلڪ راج جا شايد واقفڪار ھئا تڏھن ئي تہ ھو مون کي ھتي وٺي آيو ھو، مينھن جو تازو کير پيئارڻ!

مان اڃا سوچ ۾ ئي ھوس تہ پٺيان ھڪ سريلو آواز ٻڌم: ’توھان لاءِ کير آندو اٿم‘.

’کير!‘ ياد آيم، تلڪراج مونکي ھت تازو کير پيئارڻ وٺي آيو ھو جيڪو منھنجي ملوائي دور ڪندو. ڪنڌ ورائي ڏنم تہ چرڪ نڪري ويو. اکين تي اعتبار ئي نہ آيو. ايترو پگھر تہ اونھاري ۾ بہ نہ نڪتو ھوندو جيترو ھينئر نڪري آيو ھو. سڄو جسم پگھرجي ويو. دل ۾ آيو، زمين لائي تہ اُن ۾ پيھي وڃان! پوءِ بہ منھنجو پشچاتاپ گھٽ نہ ٿئي ھا ... مون ڀاري گناہ ڪيو ھو، اپراڌ ڪيو ھو. مون کي شرم ۽ لڄ کان لڪڻ جي ڪا جاءِ نظر ڪانہ پئي آئي چوڪريءَ کان اڪيون چورائي، سندس پاسي کان ڊوڙندو، اندريون ۽ ٻاھريون دروازو کولي، ٻاھر پڇي ويس. پڇندو ئي ويس سروڻ گھات ٿي پھچي، گنگا جل جا بک ڀري پيٽير پيئندو ئي رھيس ... دل ۾ آيو، ٻڏي مران ... مڪتي پاڻان ...!

ھيءُ اُھاڻي چوڪري ھئي جنھن مون کي سروڻ گھات جي ھال ۾ سيءَ کان پٺاڌ ڏني ھئي، منھنجي سرد ھٿ کي پنھنجي گرم ھٿ جو چُھاءُ بخشيو ھو، گرم شال ھيٺ اڄھو ڏٺو ھو ...!

۱۱ اڄ مان ان ئي پناه بخشيندڙ وٽ ملوڻي دور ڪرڻ آيو هوس ... تازو کير پيئڻ آيو هوس ... واسنا جي اڳتي پهچائڻ آيو هوس ...!

حيث آهي مونتي ... ڏڪار هو مونتي ... درياڳه هو منهنجو ...! هيءُ مان ڇا ڪرڻ وارو هوس؟ ورهاڱي جي پيڙتن جي دلجوئي ڪرڻ بجاءِ، مان هنن جي مجبوريءَ جو فائدو وٺي رهيو هوس؟ تلڪ راج جي ڳالهين ۾ ڪيئن اچي ويس - مان؟

مان ڇا پاڻ کي ڪڏهن معاف ڪري سگهندس ...؟

تون ئي مون کي معاف ڪر اي مقدس نياڻي تون مونکي ڪميا ڪر، منهنجي خطا بخش، مون کي معاف ڪر ديوي! مونکي معافي ڏي، هن بعد مان وري اهڙي خطا نه ڪندس، ڪڏهن به اهڙي غلطي نه ڪندس، مون تي وشواس ڪر ...!

مون تلڪراج سان ڪيترا ڏينهن هڪ به حرف نه ڳالهايو. اُتان پڇي اچڻ جو کيس ڪو به سبب نه ٻڌايم. هو پڇي پڇي آخر ماڻ ٿي ويو. ۽ پوءِ هن کان اها ڳالهه ئي وسري ويئي. ليڪن مون کان، منهنجي ڳالهي اڄ تائين نه وسري آهي ...!

۱۹۴۸ ۾ ئي، ناني جي موڪل سان مان بمبئي روانو ٿيس، ڪوشليا کي وٺي اچڻ لاءِ.

بمبئي منهنجي لاءِ بلڪل نئين نگري هئي. اُها منهنجي لاءِ وچتر وستو هئي. سئنيما جي پردي تي ڪجهه جهلڪون ڏسڻ هڪ ڳالهه هئي، ساڻيان ۾ ڏسڻ بلڪل ٻئي ڳالهه هئي. ننڍي هوندي ڪاڪو هزاريمل، رام جو پيءُ، پنهنجي هڪ سنگتيءَ ويڙهيمل سان گڏجي بمبئيءَ ويو هو. شام جو چٽڪا ڪرائي، کئون وجهائي، هڪ جيڏا سنگتي جڏهن ويهي ڪچهريون ڪندا هئا ته بمبئيءَ جون ڳالهيون ضرور نڪرنديون هيون. ڪاڪو بمبئيءَ جون ڳالهيون ائين ٻڌائيندو هو جڻ اُها ڪا چٽپٽي چهري ڇيز هئي جيڪا هن کاڌي هئي ۽ هينئر جيئن اڳيان ان جي سواد جي واڪاڻ ڪري رهيو هو!

ان وقت مان اٺن نون سالن جو مس هوس. هو ڪا شيءِ آڻڻ لاءِ چوندا هئا ته مان ڊوڙ ٻائي اُها شيءِ کڻي ايندو هوس. مونکي بمبئيءَ جون ڳالهيون ٻڌي مڙو ايندو هو.

بمبئيءَ وڃڻ لاءِ سامونڊي سفر ڪرڻو پوندو هو. ڪاڪو اهو سمند جو سفر ڪري آيو هو ڪيترا سال اڳ....

مان اهو سفر ريل رستي طئه ڪري بمبئيءَ پهتس. ماڻوڱا جي هڪ ريلوي ڪوارٽر ۾ تولارام ۽ سندس ڪٽنب رهندو هو. ڪوشليا به پيڪن ۾ ئي هئي. مون کي به اُتي رهائي ڇڏيائون.

صبح جو تولارام ويو آفيس ۽ ٻار اسڪول. مان اڪيلو پور ٿي پيس. ٻاهر وڃڻ لاءِ تيار ٿيڻ لڳس ته آديش مليو مان ٻاهر نه وڃان. بمبئي تمام وڏو شهر هو، ڪٿي مان وڃائجي نه وڃان!

پهريون ڏينهن جيئن ٽيئن ڪڍي ويس ليڪن ٻئي ڏينهن ڪنهنجي نه ٻڌم. ٻاهر نڪري پيس. ريلوي لائڪ ڪراس ڪري، سڌوئي سڌو هلندو ويس. اها هڪ ننڍي بزار هئي. ڪي نشانپون نوٽ ڪندو ويس. روولي سئنيما آئي ته اُتي بيهي پوسٽر ڏسڻ لڳس. اُن عمر ۾ مونکي به فلمن ڏسڻ جو شوق هو. اتان اڳتي وڌي، شاهي رستي جي چوسول وٽ پهتس. رستي جي هن پاسي، بلڪل سامهون، سٺي لائيت هئي. اوڏانهن نه وڃي، ڪاٻي هٿ تي، فٽ پاٽ تان اڳتي هلندو ويس.

اُن سمي موٽرن، بسين ۽ ٻين واھڻن جي ايتري آمدرفت ڪانه هئي. سگنل به ڪونه هئا. چؤنگن تي آمدرفت کي ڪنٽرول ڪرڻ لاءِ پوليس هئي جن جي ڊريس اڇي هئي. ڪوهنور ميل واري چؤنگ تي پهچي مان بيهي رهيس....

ٿو اٿن! چؤواڻن تي هميشه بيهجي. سوچي سمجهي پوءِ اڳتي وڌ ڪڍجي. تڪڙ اصل نه ڪجي. تڪڙ ڪرڻ سان غلط راه تي وڃڻ جو خطرو رهي ٿو. غلط راه جو ڪم جو باعث بڻجي سگهي ٿي. ليڪن، اها صحيح راه نه آهي، غلط راه آهي، اُنجو فيصلو ڪيئن ڪجي؟ ڪنهن کان پڇجي، ڪنهن کان صلاح وٺجي ته هيءُ راه صحيح آهي يا غلط؟ اسين پاڻ انٽريامي يا نجومِي ته آهيون ڪين جو اڳواٽ خبر پئجي وڃي ته هيءُ راه غلط آهي، هيءُ راه صحيح آهي! بنا سوچي سمجهي اسين اڳتي وڌون ٿا ۽ سوچون ٿا جيڪي پراڻا ۾ هوندو، اهو اوس ٿيندو، جنهنجو جهڙو ڪرم هوندو، اُن مطابق ٿل ملندو! - ته پوءِ هيءُ هلڻ پٺڻ جو آهي، پڇڻ پڇان ڇا جي لاءِ آهي؟ جيڪي ٿيڻو هوندو، ٿيندو. پوءِ چننا ڇو ڪريون، ننڍون ڇو لڏايون؛ مسترام بڻجي ننڍون ڇو نه ڪريون....؟

پارتي فيلسوفي عجيب آهي. سڀ ڪجهه تياڳي ڇڏيو. ڪنهن به موه نه رکيو. ڪنهن به چيز جي تمنا نه ڪريو. ڪرم انوسار توهان جو کائو ڇالو آهي. جيئرو توهان جو بئنگ بئلينس هوندو، اهو توهان کي ضرور ملندو وڏو جما ڪرايو ڇاهي نه ڪرايو
 ان فيلسوفيءَ تي عمل ڪندي اسان نقصان نه پاتو آهي؟

صبح جون نڪتل، ٻنپهرن جي مانيءَ تائين ڪوارٽر ۾ موٽي آيس. سسُ جو ساه هيٺ مٿي هو. هر هر ڳرائڙيون پئي پاتائين. ڏنر، دريءَ پٺيان ڪوشليا ڊنل هرڻيءَ جيان بيلي هئي. جڏهن هڪ منهن ڏوٽل لاءِ اندر ويس ته ڏيمي آواز ۾ چيائين، 'گم ٿي وڃو ها ته؟'
 گلندي چيم، 'ٻار ٿوروئي آهيان جو گم ٿي وڃان ها؟'
 ڪوشليا جي طبيعت ليڪ ڪانه هئي. شام جو ڊاڪٽر وٽ وٺي ويس. ڊاڪٽر کيس تپاسي ڇيو ته هوءَ گرم پوئي هئي. سسُ ڏاڍو خوش ٿي.
 چيائين، 'واڏايون هجنو. توهان پيءُ بڻجڻ وارا آهيو؟'
 گهڻي ۾ گهڻي خوشي آمان ٿي ٿي. مون جڏهن ڪلياڻ ڪئمپ وڃي کيس ٻڌايو ته هوءَ ڏاڏي بڻجڻ واري هئي ته جهمر پائل لڳي. منهنجو ننڍو ڀاءُ آسو ۽ اندرا به ڏاڍو خوش ٿيا. رات جو جڏهن بابا گهر آيو ته اها خوشخبري ٻڌي دارونءَ ڇڪڙي وڌيڪ پيتائين.
 اهڙيءَ طرح منهنجو وٺس پرمپرا جو سلسلو شروع ٿيو جيڪو ڇهن جي انگ تي پهچي بند ٿيو.

ڪلياڻ ڪئمپ بابت ايترو گهڻو لکيو ويو آهي جو هيٺ وڌيڪ ڪجهه لکڻ دهرائ ٿيندو. پر سوچيان ٿو منهنجي هن آتم ڪٿا ۾ اُنجو ٿورو ذڪر هجي جيئن رڪارڊ تي هجي ته ورهاڱي بعد اسان سنڌين کي ڪهڙي نموني ڪئمپن ۾ رهايو ويو هو.

هن وقت جو اُلهاسنگر جنهن کي لگواسي سنڌونگر چون ٿا آهن، اوائلي ڪئمپ کان بلڪل مختلف آهي. هيٺئر اُن جو روپ رنگ ڪنهن وڏي شهر جهڙو آهي. هتان جي واپاري مرڪز کي ننڍڙو جاپان ڪوٺيو ويندو آهي. هتي ڪهڙي بزار آهي، فرنيچر بزار آهي، اُلاچ منڊي آهي، جويري بزار آهي، پريس بزار آهي، انڊسٽري زون آهي ۽ گهرو هنر آهن جتي

پاڙ وڙيون، ڀرت سلائي ۽ ٻيون ڪيتريون چيزون تيار ٿين ٿيون. اهڙيءَ طرح هرڪو سنڌي روزگار سان لڳل آهي.

شروعات ۾ سنڌين پاڻ پورهيو ڪيو. هيٺ ڪارخانا ۽ انڊسٽريون وجهي غير سنڌين کي روزگار ڏيئي رهيا آهن. انهن غير سنڌين ۾ هو جاتي پيد نه رکن.

ڪيترا ماڻهو آلهاسنگر جي مال کي نقلي ڄاڻائي بدنام ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا آهن. ليڪن آلهاسنگر ۾ واپارين ۽ مئنيوفيڪچرن جون اسوسيئيشنون آهن جي وقت به وقت ميٽنگون ڪري، مال جي ڪوالٽي سڌارڻ جا يٽن ڪنديون آهن. آلهاسنگر جو لھيل صابن ٽافيون، بسڪيٽ، ملايون، فرنيچر، ريڊيميڊ ڪپڙو ۽ پاڙ وڙيون وائٽ تائين مشهور آهن.

بمبئيءَ جي وي. ٽي. اسٽيشن تان لوڪل ٽرين ۾ چڙهڻو پوندو آهي. ڪلياڻ جنڪشن تي پهچي، شروع ۾، اتان بس ۾ ڪلياڻ ڪئمپ جي پنجن نمبرن ۾ وڃڻو پوندو هو. هڪ طرف ۱، ۲، ۽ ۳ نمبر ۽ ٻئي طرف ۴ ۽ ۵ نمبر ڪئمپ؛ جيڪي ٽرينون امرناٽ يا ڪرچت تائين وينديون هيون انهن رستي وٺڻ واري اسٽيشن تي لهي، ڪئمپن ۾ وڃڻو پوندو هو - ڪڏهن خانگي بسين رستي تي ڪڏهن پيادل!

جيڪي سنڌي بمبئيءَ ۾ نوڪريون ڪندا هئا يا ڪاليجن ۾ پڙهندا هئا، اُهي وٺڻ واري اسٽيشن تان لوڪل ۾ چڙهندا ۽ لهندا هئا. بيحد ٿڌ زندگي پئي گذاري تنهن وقت سنڌين. بئريڪن کي پورا در ۽ دروازا به نه هئا. دروازن تي ڳوٺين جا پرڏا هنيا ويا هئا. ڪاڪوس ڪامن هئا - زالن لاءِ به ته مردن لاءِ به. پوءِ سنڌين انهن جي ٻاهران لڪي ڇڏيو؛ زالن لاءِ مردن لاءِ بزار جي نالي ۾ ڪاٺ جو ڪئبنون هيون جتي روز مره جون چيزون وڪامجنديون هيون.

بک بچڙو ٿولا چوڻيءَ مطابق سنڌي ڪٽنبن جي هر هڪ ڀاتي ۽ - مرد، زال ۽ ٻار ڪو نه ڪو روزگار ڳولهي ڪڍيو هو. مردن ڪپڙو نه ته گنجيون ۽ ڪچا پئي وڪيا. زالن پاڙ وڙيون ۽ ڀرت پئي ڀريو. ٻارن لوڪل ٽرين ۾ ڪملڙا بسڪيٽ ۽ لٽيون لٽوٽا پئي وڪيا. وٺڻ واري اسٽيشن تي هڪ ٻڙو ڏنم جيڪو ريلوي پاسون ۽ تاسون مساواڙ تي ڏيئي رهيو هو جنهن مان در مهني ڪجهه اُپراسو پئي ٿيس. ڪم برابر کوٽو هو ليڪن پنڌ يا چوريءَ کان خراب نه هئو.

ڪئمپ ۾ نه ڪو باغ، نه ڪو باغيچو هو، ايڪڙ ٻيڪڙ وڻ هئا جي ساوا گهٽ سڪل وڌيڪ هئا. هريالي ڪٿي به نظر ڪانه پئي آئي. جابلو ڌرتيءَ تي پنڌ ڪندي لفون پئجي ٿي ويئون. نانگن، ڪوئن ۽ گسن جو آزار ايترو جو رات جو اونداهه ۾ گهر موت نه ڪنهن وقت به نانگ پيرن مٿان لنگهي ويندو. رات جو ٻارن کي ننڊ هڃي ته گسون سندن نرم ماس ڪوري وڃن. ڪوئا وري اهڙا بکيا ۽ چتا جو وڏن وڏن جا هٿ پير رتور ڪيو ڇڏين. پاڻيءَ جي ناف، روشنيءَ جي ناف، آمدرفت لاءِ واهڻن جي ناف. آفت ۽ ناف، ٻنهي سان منهن مقابل ٿيڻو ٿي پيو انهن حالتن تي ڪئمپ واسي شاعر پرسرام ضيا الائي ڪيتريون ڪويتائون لکيون آهن جي اڄ به پڙهجن ٿيون ته ان وقت جون حالتون اکين آڏو اچي وڃن ٿيون. اهڙين حالتن هوندي به سنڌين همت نه هاري ۽ اهڙي ماحول ۾ زندهه رهي ڏيکاريو، پنهنجو آئينده اڏي ڏيکاريو ...!

منهنجو نصيب اڳتي هلي هن ئي ڪئمپ سان ۽ پوءِ بمبئيءَ سان جڙڻو هو، ان وقت اها سڌ ڪانه هئي. سڌ پوي به ته ڪيئن؟ مان هندستان ۾ شرٽارٽي پئجي ته آيو ئي ڪين هوس. جيڪڏهن هردوار ۾ ڪي تمبئي منهنجي پيءُ جو حلوائو ڊڪان نه ٽوڙين ها ته هو ڪڏهن بمبئيءَ نه وڃي ها. پوءِ مان به هميشه لاءِ هردوار ۾ ئي هجان ها. اسانجو ڪٽنب اتي سڪيو ستابو هجي ها! پر وڏاڻا جي وڏان کي ڪير مٽائي؟ ان جو وڏان ته پٿر تي ليڪ جيان آهي! ان منهنجي لالت ۾ ٻيو ڪجهه لکي ڇڏيو هو ته اهو مونکي هردوار ۾ رهڻ ڪيئن ڏئي ها؟ منهنجي نصيب ۾ ته بمبئي گرم ڪيتر لکيل هو جتي مونکي ادبي ڪيتر ۾ داخل ٿيڻو هو، سنڌي ساهت کي پاڻ اڀڻ ڪرڻو هو ...!

جوڻشي جتي ڪٿي آهن. سوچيم ڪنهن جوڻشيءَ کان پڇان ته منهنجي نصيب جون ريڪائون ڇا ٿيون چون؟ پر پڇيم ڪونه. سوچيم هو ڇا سمورو سچ ٻڌائيندو؟ ٻڌائي سگهندو؟ نه، هو مڪمل سچ ٻڌائي نه سگهندو، ڪي انش ئي ٻڌائيندو، صرف ڪي هنٽس ئي ڏئي سگهندو!

مونکي ٽن پٽن بعد چوٿون پٽ ڄائو هو. ان جي چلي لکندي جوڻشيءَ چيو: هيءُ ٻالڪ وڏي آرجا ماڻيندو. اهو ٻالڪ ڏهين ڏينهن گذاري ويو!

مون بمبئيءَ ۾ بہ فلمون ڏٺيون. ٻنهي جو هيرو دليپ ڪمار هو. هڪ ميلا جنهنجي هيروئن نرگس هئي، ٻي شهيد جنهنجي هيروئن ڪامي ڪوشل هئي. ميلا منروا ۾ لڳل هئي ۽ شهيد راڪسيءَ ۾. فلمن جي ڳالهه نڪتي آهي ته مان ٻڌايان ته منهنجا فيورٽ هيرو ۽ هيروئن ڪهڙا آهن. هيرو راجڪپور ۽ نسردين شاهه. هيروئنون نرگس ۽ سمنا پاتل. هاليوڊ جي الزابيت ٽيلر ۽ آواڱار ڊنر تي مان تن ڏينهن مفتون هوندو هوس. ٻئي تمام سهڻيون هونديون هيون. الزابيت بيحد معصوم لڳندي هئي.

سچ چوندي وقتي نقصان سهڻو پوندو آهي. ليڪن سچ چيونيءَ ۾ نه لکبو ته ٻيو ڪٿي لکبو؟ مان بہ هتي هڪ سچ سڀيان ٿو. جنهن ڏينهن مونکي ڪوشليا سان گڏ هرڊوار وڃڻو هو، مان ٽپتائين جي ور چڙهي ويس. ڪلياڻ کان ماڻوڻا لهي، ٻل تان ويس پئي ته اتي ويل ٽپتائين جي هڪ چاڙهي اهو هڪڙو ڪريو جو کيسي مان ڏهين جو نوٽ ڪڍي راڻيءَ تي داڻ لڳايم. اُهي هارايم ته ٻيا ڏهه لڳايم. جڏهن سڀ پئسا هاراڻي ويس ته منهن پيلوڙو ڪري ساهرن ۾ پهتس. منهنجو لڻل منهن ڏسي تولارام وڻ وڻ پڇڻ لڳو ته مان ڪهڙيءَ ڳالهه تي ايترو آداس هوس؟ مون ساڻس ڪوڙ ڳالهائي چيو، ’ٽرين مان لهڻ وقت ڪنهن منهنجو پاڪيت ماري ورتو. رستي جي خرچ لاءِ جيڪي پئسا مليا هئا، اُها سڀ اُن پاڪيت ۾ هئا‘

’گهڻا پئسا هئا؟‘ تولارام کي چنٽا ٿي پئي.

’گهڻا ڪونه هئا، سٺ ستر رپيا هئا.‘ مون ساڳئي لهجي ۾ چيو.

’بس، ايتراڻي هئا نه؟‘ تولارام اطمينان جو ساهه کنيو. هن جي ليکي وڌيڪ رپيا هوندا. ليڪن اُن زماني ۾ اِها رقم به گهٽ نه هئي. ۽ مون وٽ ته موڙي ئي ايتري هئي ...

اُن دفعي ڪوڙ ڳالهائي ڳالهه ته ٺاهي ويس ليڪن اُن بعد مان انهن ٽپتائين جو جنسي دشمن بڻجي پيس. جتي بہ کين ڏسان، پوليس کي وڃي دانهن ڏيان. هڪ ڏينهن هڪ پوليس واري چئي ڏنو، ’ڏسو، توهان پاڻ کي انهن لڙن ۾ نه اٽڪايو. هو گندا آهن، خبر پوندي ته توهان کي نقصان پهچائڻ ۾ دير نه ڪندا!‘

اهڙي هئي بمبئيءَ جي پوليس!

چوندا آهن بمبئيءَ جي پوليس پنهنجيءَ تي اچي ته هڪ ڪلاڪ اندر چور ۽ چوريءَ جو مال هٿ ڪري سگهي ٿي پر جڏهن پنهنجيءَ تي اچي، تڏهن! سندن پنهنجيءَ تي اچڻ جو هڪ شپ سماچار مان ٿو ٻڌايان. هڪ دفعي گهر جي ويجهو، بس مان لهندي، ڪنهن شاهينگ منهنجو پاڪيت ماري ورتو. اُن ۾ يارهن سؤ روڪ ۽ سنڌ مان آيل هڪ خط پيل هو. مون پلتن روڊ پوليس اسٽيشن تي وڃي رپورٽ لکائي. اُن ڳالهه کي هڪ سال گذري ويو. هڪ ڏينهن هڪ پوليس وارو منهنجي انڊريس ڳولهيندو گهر اچي پهتو. اُن سؤ روڪ ڏيئي ڇيائين، اُهو پاڪيت مار پڪڙيو ويو جنهن توهان واري چوري به باسي. مون اُن سؤ روپين وارو لفافو پرس ۾ رکي ڇيو، ليڪن منهنجا ته يارهن سؤ رپيا هئا! ڇيائين، صاحب، غنيمت سمجهو جو اُن سؤ رپيا به توهان تائين پهتا آهن. ها، هن برابر ڇيو هو. نه ته اڄ ڪالهه چوريءَ جو مال ڪٿي ٿو ملي. مون هن کي خرچي ڏيئي روانو ڪيو.

مارچ ۱۹۴۹ع ۾ مون کي پهريون ڀيرو ڄاڻو، هردوار ۾. امان ٻڌو ته بمبئيءَ مان پڇندي آئي پوئي جو منهن ڏسڻ

منهنجا گهر پنهنجو اثر ڏيکارڻ لڳا هئا. مونکي ڀرون پئجي ويا ته هردوار ۾ منهنجو داڻو پاڻي ختم ٿي رهيو هو. ٿوريءَ گهڻيءَ ڳالهه تي ناني سان ڪٽ پٽ ٿيل لڳي هئي. اُن جو هڪ ڪارڻ اِهو هو ته ناني راڌا ٻيو دفعو گهر ٿي ويئي هئي ۽ نانو چڙچڙو ٿي پيو هو. دڪان تي ڪجهه پڙهندو هوس ته ٽوڪيندو هو. ڪو گراهڪ اگهه تي نه لهندو هو ۽ واپس ويندو هو ته اِها ڳالهه به نه وڻندي هئس.

ڪجهه مهينا ٽڪي امان بمبئيءَ ويئي ته ڪوشليا ۽ پوٽي کي به ساڻ وٺي ويئي. مان هڪ دفعو وري اڪيلو ٿي پيس. اڪيلائي سبب پڙهندو وڌيڪ حوس. نانو ٽوڪي چوندو هو: دڪان تي ويهي ڪتاب پڙهڻ سان برقت هلي ويندي آهي! عجيب منطق هو. ڪتابن پڙهڻ سان گيان وڌندو آهي ۽ گيان اُهو ڌن آهي جيڪو ڏينهن ڏينهن وڌندو ٿي ويندو آهي. ليڪن ناني لکي اِها منڪوصيت هئي. پر مان ناني جي ٻڌان ڇو ٿو.

جيئن ٿڌ ٿيڻ وڌ. منهنجي پڙهائي جاري رهي.

آگسٽ ۱۹۵۰ع ۾ مون کي ٻيو پٽ ڄائو، بمبئيءَ ۾. مون ناني کان بمبئيءَ وڃڻ جي موڪل گهري پر هن نه ڏني. چيائين دسهياري واري سيزن پوري ڪري پوءِ بلاشڪ وڃان. دسهياري تي بينگالي بابو هردوار ۾ ڄام ايندا آهن جو کين پوڄا جون موڪلون هونديون آهن. هو گرم ڪپڙي جي خريداري ڪندا آهن خاص طور شالون ۽ سويٽر ...

منهنجو من وڌيڪ آداس ٿي پيو. دڪان تي به من نه لڳندو هو. ويٺو هوندو هوس پر گراهڪن طرف پورو ڌيان نه ڏيندو هوس. هڪ دفعي ڪن گراهڪن سان وڙهي پيس جو هنن بارگين پئي ڪئي. هو اتي هليا ويا. ٻنپهرن جو وقت هو. مون سمجهيو نانو سمهيو پيو آهي، پر هو جاڳيو پئي. جيئن ئي گراهڪ واپس ويا، هو اتي ويٺو.

ڌمال ڪيندي چيائين، 'گراهڪ واپس ڇو ويا؟'

مون بي رڪيءَ مان ورائيو، 'اسان وٽ بارگين نه ٿيندي آهي!'

'ٿورو گهٽ وٺين ها ته ڪهڙو فرق پوي ها؟'

'توهان پاڻ چوندا آهيو ته هڪ اڱهه ڇڻجي! ...'

ناني کي برو لڳو. ٿورو اڳيان جهڪي، مونکي ٿڌڻ هڻي ڪڍيائين.

خارن مان چيائين، 'منهن تي ورندي ٿو ڏين'

ناني جي ان ٿڌڻ مونکي پوري، ڏاهي، پٽ ڪري ڇڏيو. ڄڻ شيشو هو جيڪو چوٽ سهي نه سگهيو ۽ ٽٽي پيو. اهو سڄو ڏينهن الاڻي ڪيئن گذريو. رات ٿي ته مون سانباها شروع ڪيا. هڪ ننڍي پٽ ۾ به ٽي وڳا، هڪ گرم سٿيٽر، هڪ چادر ۽ هڪ ڪمبل ساڻ ڪنيم. ٽڄوڙيءَ مان سؤ جو نوٽ کڻي کيسي ۾ وڌم. هڪ پوسٽ ڪارڊ به لکي ساڻ ڪنيم جيڪو رستي تي ڪنهن هنڌ پوسٽ جي دٻي ۾ وجهڻو هو جئن کين خبر نه پوي ته مان ڪٿي هوس.

رات واري گاڏيءَ ۾ لکنئو روانو ٿي ويس.

اتهاس پاڻ دهرائيندو آهي. هڪ زمانو هو جڏهن منهنجو ڏاڏو پيءُ

سان وڙهي لقمان مان پڳو هو. هن لاڙڪاڻي جي ساراه ٻڌي هئي، اُتي وڃي نڪتو. مان ناني مان ناراض ٿيس ته هردوار مان پڳس. مون لکنئو جي حاڪم ٻڌي هئي، اوڏانهن روانو ٿيس. منهنجو ڏاڏو گهر مان پڳو

ته شادي ڪيل هو ۽ ٻارن وارو هو. مان هرڊوار مان ڀڳس ته شادي شده
۽ ٻن پٽن جو پيءُ هوس. اهو اتفاق هو يا منهنجي نصيب ۾ ائين لکيل
هو؟

ٽرين صبح جو لکنئو پهچايو. ڏرمشالا جو ڏس پتو پڇي، اتي وڃي
پهتس. چيائون صرف تي ڏينهن رهي سگهين ٿو. اُن بعد هڪ ڇچ
اچي هئي جنهن سڄي ڏرمشالا بوڪ ڪرائي هئي.

اهو اسٽيشن جو علائقو هو جنهن کي چار باغ ٿي ڪوليائون. رهائشي
۽ کاڌي جون هونلون جام هيون. هڪ سنڌيءَ جي هونل به هئي. اها
ڇوويهه ٿي ڪلاڪ کليل هوندي هئي. مان پنهنجن جي ۽ رات جي ماني
اتي ئي کائيندو هوس. مون هر ڳالهه ۾ ڪفايت ٿي ڪئي جو مون وٽ
پونجي محدود هئي.

هونل جو سنڌي مالڪ ڀلو ماڻهو هو. مون تي مهربان هو. وٽن
جيڪو نانواڻي هو اهو ڪنن کان ٻوڙو هو ليڪن مون کي پٽن جيان پائيندو
هو. منهنجي عمر تنهن وقت ويهه ورهيه هئي ليڪن هاڻيءَ ڪاٺيءَ سبب
ننڍو لڳندو هوس. هو مون کي رات جو رسوئي پاڻ سان گڏ ويهاري ڪارائيندو
هو. اهڙيءَ طرح هڪ ويلى جا پئسا بچي پوندا هئا.

ڏرمشالا وارا تي ڏينهن پورا ٿيا ته سامان کڻي هڪ سستي هونل
۾ وڃي رهيس. پر اها سستي هونل به منهنجي لاءِ مهانگي هئي جو مون
وٽ سَمڙ کڻندو پئي ويو. ٻوڙي نانواڻيءَ سان پنهنجو هال اوريڙ ته هن
سيٺ کي چئي منهنجو سامان هونل جي ٽڙي تي رکايو جتي هونل جي
نوڪرن جو سامان رکيو هو. سامان ٿانليڪو ٿيو ته منهنجي چنٽا گهٽ
ٿي. پوءِ مون نوڪري ڳولڻ شروع ڪئي. جنهن وٽ به نوڪري گهرڻ
وڃس، تنهن ناڪاري جواب ڏنو. هڪ سنڌي ڪپڙي واري ڊلاسو ڏنو ته
جيئن ئي ماڻهوءَ جي ضرورت پيئي، مون کي گهرائي وٺندو.

پئسا خلاص ٿيندا پئي ويا ۽ منهنجو فڪر وڌندو پئي ويو. رات
جو سيءُ به ٻوڙ شروع ٿيو هو. پهرين ڏينهن مان هڪ مندر جي ٻاهران
سمهيو هوس پر هتي ڏينهن، ٻين نوڪرن جيان، اتي بيلل بسين مان ڪنهن
به هڪ بس ۾ وڃي سمهندو هوس. پوئين پهر سڙي پوندي هئي ته
گرم ڪمبل ۾ ويڙهجي سيڙهجي، ڪروندڙو ٿي سمهندو هوس.

مون لکنئو ۾ جيترو وقت گذاريو، جيڪي ڪجهه ڏنر ۽ پوڳيس، ان

تي هڪ ڪهاڻي لکيم 'ڌرتي' عنوان سان. اها ڪهاڻي هڻيو هتي، هن آتم ڪٿا ۾ شامل ڪري رهيو آهيان جيئن لکنٿو وارو اهو عرصو، منهنجي هيءَ آتم ڪٿا پڙهندڙن جي سامهون هجي، ڇو ته اها ڪهاڻي منهنجي حياتيءَ جو هڪ گذريل ورق آهي.

‘ڌرتي’ :

مون هڪ دفعو وري پئسا ڪڍي ڳڻيا. اوتراڻي هئا - ڇهه رپيا ٻارهان آنا. ڇهه رپيا ٻارهن آنا يعني وڌ ۾ وڌ ٻه ڏينهن پيا. ٻه ڏينهن پيا ۽ پوءِ؟ پوءِ بابت سوچيندي منهنجو مٿو ڇڪرائجڻ لڳو. آخر هيڏي وڏي لکنٿو شهر ۾ ڪنهن کي پيئي آهي جو ويهي چنتا ڪندو ته هتي هڪ ماڻهوءَ وٽ اڄ هوند آهي.

پر مونکي به سؤ رپيا سنڀالي خرچ ڪرڻ گهربا هئا. آخر سؤ رپيا قارون جو خزانو نه ڪونه هئا جو ڪٿائڻي ڪين هئا. ڪهڙو ضرور هئو هونل ۾ رهڻ جو؟ پر پوءِ ٻيو چارو به ڪهڙو هئو؟ ڌرمشالا ۾ ٽن ڏينهن کان وڌيڪ رهڻ نه ڏنائون. ڪيتريون منتون ڪيم ته هڪ ٻه ڏينهن وڌيڪ رهڻ ڏيو. پر ڪو مڃيائون؟ اصل سر تي چڙهي آيا. چوڪيدار ته ماڳهين ٽپڙ ڪڍي ٿي ٻاهر ڪيا. سالو حرامخورا غلطي ڪيم. مٽيڇر کي ڪجهه ڏکڻا ڏيان ها ته شايد رهڻ ڏئي ها. پر مان به آڪڙجي نڪري آيس ۽ سامهون واريءَ هونل ۾ هليو ويس جتي پنج رپيا روز ڀرڻا پيا. البت صبح جي چانهه مفت. روٽي مون ٻاهر سنڌيءَ جي هونل ۾ پئي کاڌي، جنهن وٽ هيتريون ڏينهن کان کائي رهيو هوس.

وڏي غلطي مونکان منڍ ۾ ٿي ويئي. نوابن وانگر لکنٿو جو ستر ڪيم. ٻه ٻه ڏينهن روز پڪڙيون ڏنم. آخر سؤ رپيا گهڻو ڏک جهليندا؟ پر مون ڪٿي سمجهيو هو ته هيڏي وڏي نوابي شهر لکنٿو ۾ مونکي ڪابه نوڪري نه ملندي ۽ هڪ ڏينهن فاقن ڪڍڻ جي نوبت اچي پهچندي.

گذريل ٻن ڏينهن کان مان ڪيترو نه پئڪيو آهيان نوڪريءَ لاءِ ڪهڙي به نوڪري ملي، ان لاءِ مان ڪٿي ڪٿي نه ويس! ڪنهن ڪنهن کي نه ليلامير همت ڪري، اميناباد پارڪ ۾ هڪ وڏي اسٽور ۾ لنگهي ويس. ان ڏينهن ڪپڙا به اڃا اُجرا پهريا هئم. وڃي سيٺ سان گڏيس. کيس

نوڪري ڏيڻ لاءِ عرض ڪيم. صفا جواب ڏنائين. ٻيهر چيو مانس ته اڪيون
ڦوٽارڻ لڳو. ڇپ ڇاپ ٻاهر نڪري آيس.

سامهون ئي ڪراچي سلڪ اسٽور هو. من ۾ ٿوري خوشي ٿيم ته
سنڌي ڀاءُ ڪانه ڪا نوڪري ضرور ڏيندو. ڪاٺونتر تان پڇا ڪري، مالڪ
سان وڃي رام رام ڪيم. کيس ٻڌايم ته مان هن ڪم مان ٿورو واقف
آهيان. جڳهه خالي هجي ته ڏيو، ضرور تمند آهيان. نوڪري ته ڪانه
ڏنائين البت سھانپوتيءَ طور ڪيتريون ئي ڳالهيون پڇيائين. جيئن ته
سنڌ ۾ اصل ڪٿان جو آهيان، منهنجا وڏا ڪير هئا وغيره وغيره ...
مون به نهايت نيازمنديءَ وڃان کيس سموري معلوميت ڏني. پڇاڙيءَ
۾ چيائين ته مان وقت به وقت ساڻس ملندو رهان. جيئن ضرورت پون
تي کيس رکي سگهجي. مان کيس رام رام ڪري ٻاهر نڪري آيس.

ٻاهر اچي مون حضرت گنج طرف هلڻ شروع ڪيو. لکنؤ جو حضرت
گنج ائين آهي جيئن جهوپڙين وچ ۾ محلا نهايت فشنبل ايراضي آهي.
وڏا وڏا عاليشان دڪان. ماڊرن هوٽلون، سٽيمائون ۽ قيمتي ڪپڙن ۾
ملبوس خلق؛ هر هنڌ خلق. فٽ پاڻن تي خلق، دڪانن تي خلق، هوٽلن
۾ خلق. جيترا وڏا دڪان اوترا وڏا اگهر. گراهڪ به اوھڙا ئي وڏا.
نواب ۽ نوابزاديون، رئيس ۽ رئيسائون، ڪامورا ۽ انهن جون خرچاڻو زالون.
اسان پارا ٻاهر بيهي رڳو رونشو ڏسن ۽ دل کي خوش ڪن.

نه بابا! اهڙن دڪانن تي ڪير وڃي نوڪري گهرندو؟ خوامخاه پنهنجي
بيعرتي ڪرائڻي!

حضرت گنج جا چڪر ڏئي ٽڪس ته ميفيئر سٽيما ٻاهران بيهي
پوسٽر ڏسڻ لڳس. ايندڙ هفتي کان 'سٽمسن انٽر ڊيليله' فلم لڳي هئي،
جنهن جا وڏا وڏا پوسٽر لڳايا ويا هئا. سٽمسن جو هڪ آدم قد ڪٽ-آئوٽ
لڳايو ويو هئو، جنهن ۾ هُو زنجيرون ٽوڙيندو ڏيکاريو ويو هو.

ڇاننگ بوھيمگه وٺي، کيسي ۾ وجهي، هڪ هڪ چلي، کائيندو، ڪئپيٽال
وٽان مڙي، سامهون واري باغ ۾ وڃي ويلس. ننڍن ننڍن ٻارن کينهونءَ
راند پئي ڪئي. ڪڏهن ڪڏهن سندن بال مون طرف آيو پئي ته مون
کڻي ڏانهن اڇلايو پئي.

اهڙيءَ طرح چڱو ئي وقت ڪڍجي ويو. هيٺئر شام اچي ٿي هئي.
بتين ٻهڻ ۾ اڃا ٿوري دير هئي. ان ڊپ وڃان ته ڪٿي بڪه ۾ حضرت

گنج جي مهانگي هوٽل ۾ ناشتي پائيءَ تي ڳپل پئسا نه کڻي وڃن، مان
پنڌ ٿي پنڌ چار باغ طرف هلڻ لڳس.

چار باغ اسٽيشن روڊ تي، جنهن سنڌيءَ جي هوٽل تي مان ماني
کائيندو هوس، تنهن جي مالڪ سان منهنجي چڱي واقفيت ٿي ويئي هئي.
مون جڏهن کيس پنهنجين مشڪلاتن بابت ٻڌايو ته هن ايتري مهرباني
ڪئي جو مونکي پنهنجي هوٽل ۾ رهڻ جي اجازت ڏنائين. هوٽل جي
مٿان هڪ ڪمرو هو جنهن ۾ سندس نوڪرن جو سامان پيو هوندو هو ۽
رات پاليءَ وارا ڏينهن جو ننڊ ڪندا هئا. ڪمرو ايترو ته ننڍو هو ۽
سمهڻ وارا ايترا ته گهڻا هئا جو ان ڪمري ۾ منهنجي سمهڻ جو ته سوال
ٿي ڪونه ٿي آيو. صرف سامان سلامت هئو. اهاڻي دلچسپ هئي. رات
جو سمهڻ لا، پليان جيڪو شوالو هو، ان جو وڙاندو هو، جنهن لاءِ پڻ مهراج
کي مڃاڻو پيو هو.

آڪٽوبر جو مهينو هو ۽ رات جو ٿورو سيءُ پيو ٿي. مون وٽ صرف
هڪ ڪمبل هو، جنهن مان پوئين صبح جو سيءُ جهليو نٿي ويو. مان
ڪرنبڙو ٿيو سمهيو پيو هوندو هوس ته اسر جو مهراج اچي ننڊ مان ڏونڊاڙي
اُٿاريندو هو. مان جڪ نه ڏاڍا کائيندو هوس پر ڪري ڪجهه نٿي سگهيس
جو جو صبح جو سويل ٿي پڙهوان جي پگتن جو اچڻ شروع ٿيندو هو.
ان بعد سڄو ڏينهن پٽڪندي گذرندو هو.

اها سڄي رات مون پاسا ورائيندي ڪاٽي. اڄ سڄي ڏينهن ۾ مون
صرف ڏيڍ رپيو خرچ ڪيو هو ۽ ڌري گهٽ بکيو رهيو هوس. سڄي رات
مون سهائي تي پئي سوچيو ته ڪٿي ڪٿي ويندس. اوچتو منهنجي ذهن
۾ ڪجهه تري آيو. ٿوري خوشي ۽ ٿوري اُميد ڄاڻي. چار باغ ۾ ٿي
سدرهن سڻيما جو نؤ-نرماڻ ٿي رهيو هو ۽ هفتي کن ۾ ٿي ’ري اوپن‘
ٿيڻ واري هئي. مون سوچيو، چونه مان اُتي ٿراءُ ڪريان. پوءِ ڀل ته
گيت ڪيپري ٿي ڇو نه ملي. مونکي ڄڻ خاطري ٿي ويئي ته اها نوڪري
پڪ ٿي پڪ ملي ويندي. ان خوشيءَ ۾ به مونکي ننڊ ڪانه آئي.

مان نهايت بي صبريءَ سان صبح ٿيڻ جو انتظار ڪرڻ لڳس. اسر
جو جنهن وقت مهراج مونکي اُٿارڻ آيو ته مان اڳيئي اُٿيو ويٺو هوس.
ان ڏينهن مون سنان پائي ڪري، ڏاڍي شرڏا سان شولنگ تي چل

چار ٿيو ۽ هٿ جوڙي نمسڪار ڪيو.

سدرهن سٽنڀما جو نئون سردار مالڪ يارهين بجي کان به ٿورو دير سان آيو. هيءَ سٽنڀما کيس لاهور واري سٽنڀما جي بدلي ۾ الات ٿي ملي هئي، جنهن تي هُو پنهنجي نظرداريءَ هيٺ نئون رنگ-روپ ڏياري رهيو هو. هن سان گڏ هڪ ٻيو به قدآور ۽ وڏين مڇن وارو شخص آيو هو جنهن لاءِ سڌ پيم نه هُو سٽنڀما جو نئون مئنيجر مسٽر گپتا هو. ان کان اڳ هڪ چوڪري آئي هئي جا ٽائيسٽ هئي.

مان ڏڙڪندڙ دل سان آفيس جي سامهون وڃي بيلس ۽ هٻڪندي
چير، 'ايڪسڪيوز مي سر، مان اندر اچي سگهان ٿو؟'

سامهون هڪ وڏي ميز پيئي هئي جنهن تي آفيس جون ضروري چيزون ۽ فون رکيو هو. پٺيان اسپرنڊار ڪرسيءَ تي سردارجي ويٺو هو ۽ سندس سامهون واريءَ ڪرسيءَ تي مٽيڇر. هُو ڪنهن ڳالهه تي بحث ڪري رهيا هئا. هڪ طرف ٽائيپسٽ ويٺي ڪجهه ٽائپ ڪري رهي هئي. منهنجو آواز ٻڌي، مٽيڇر ڳالهه جي سلسلي کي روڪي، پٺيان مڙي ڏٺو ۽ چيو، 'ڪم ان'.

مان وڃي سندن سامهون بيلس۔ وري به مٽينجر ٿي چيو، 'بيس' مون سڌو سردارجيءَ طرف ٺهاري، نهايت حلیمائيءَ سان چيو، 'سر، مونکي پاڻ وٽ ڪا نوڪري ڏيئي سگهو ته وڏي مهرباني. مان' مونکي اڌ ۾ ٿي ڪٽي، مٽينجر چيو، 'ساري، اسان وٽ سڀ ويڪنسيون فل ٿي چڪيون آهن.' ايترو چئي هن منهن ٽپري مالڪ طرف ڪري ڇڏيو.

مون وري به سردار جيءَ طرف نھاري، بيحد عاجزيءَ وچان چيو، ’مان نوڪريءَ جو ڏاڍو گھرجائو آھيان، مونتي مھرباني ڪريو۔‘

سردار جيءَ ڪرسيءَ ۾ لڏندي چيو، 'ان معاملي ۾ مان ڪجهه نٿو ڪري سگهان. مٿيڄمڀينت جي سڄي ذميواري مسٽر گپتا جي آهي. بي ڳالهه ته هن سٺيما جا ڪجهه اڳيان ملازم هئا ۽ جي ٻيا گهربا هئا، اُهي ايمپلائمينٽ ايڪسچينج معرفت کنيا ويا آهن.' هن مونکي ٻڌو ايمپلائمينٽ ايڪسچينج ۾ وڃي پنهنجو نالو درج ڪرائڻ جي صلاح ڏني. اُهو سمورو وقت شايد هوءَ ٽائيپسٽ چوڪري اسانکي ڏسندي ۽ ٻڌندي رهي هئي، ڇو جو ٽائيپ جي ٿڪ ٿڪ بند هئي. جنهن وقت مان آفيس

کان باهر نڪري رهيو هوس تنهن وقت وري ٿڪ ٿڪ شروع ٿي ويئي.

ته اها گيت ڪيپريءَ واري نوڪري به چئي!

هينئر مون شهر جا چرڪ لڳائڻ شروع ڪيا. مون وڏن وڏن روڊن، چونڪن ۽ بازارين بجاءِ ننڍن ننڍن پاڙن ۾ گهٽين ۾ پاڻ کي کوهي ڇڏيو. منهنجي حيرت جي حد نه رهي آهي ۽ هيترا ڏينهن مان ڪهڙو لکنؤ ڏسي رهيو هوس؟ اصل لکنؤ ته مان هينئر ڏسي رهيو آهيان. ته ڇا هيترا ڏينهن مان صرف لکنؤ جو ٻاهريون ۽ ميڪ اپ ٿيل چهرو ڏسي رهيو هوس؟ ٻاهريو ريشمي برقعو ڏسي خوش ٿي رهيو هوس ته اندر بي پناه حسن هوندو!

نه، مان غلط هوس، پليل هوس، اصل لکنؤ ته هيءُ هو. هتي ماڻهو هئا. سندن مسئلا هئا. مونجهارا هئا. ٽهڪڙا هئا. روڊن هو. جهڳڙا هئا. قرب هو.

شايد ڪنهن به وڏي نگر جون به آتمائون ٿينديون آهن. هڪ ٻاهرين آتما جا بي حس هوندي آهي ۽ ٻي اندرين، جا حساس ۽ ڏڙڪندڙ ٿيندي آهي، جيئن لکنؤ، جنهن جي ٻاهرين ۽ ظاهري آتما اها آهي جا درهڪن لاءِ، سيلانين لاءِ آهي ۽ جا بيحد موهيندڙ آهي. ان جي برعڪس اصل لکنؤ جي آتما هنن تهن در تهن گهٽين ۽ پاڙن ۾ آهي جتي ئي پرواهڪ جن - جيون آهي، ڏکڻ ۽ سڪن ۾ گهيريل جن - جيون!

مون ڏينهن جو ڳپل وقت لکنؤ جي اندرئين آتما جو درشن ڪندي ڪاٺيو. شام مون گومتيءَ ڪناري پसार ڪندي گذاري.

ان شام، مون ڏٺو، حشام ماڻهو ميدان طرف وڃي رهيا هئا. معلوم ٿيو اڄ دسڙو هو ۽ ميدان ۾ راوڻ جو داه سنسڪار ٿيڻو هو.

راوڻ جي بوتي کي ان لاءِ جلايو ٿو وڃي ڇاڪاڻ ته هن سيتا جو اڀرڻ ڪيو هوا ۽ هيءُ جو ورهائي وقت هزارين سيتائين جو اڀرڻ ڪيو ويو تنهن لاءِ ڪنهن کي جلايو ويندو؟ انهناس ۾ اهڙين سيتائن جو ڪهڙو رتبو رهندو؟

ليڪن مان ڇو وڃي ان پراڻڪ ۽ راجنيتڪ بهر ۾ پيو آهيان؟ هتي مونکي پنهنجي چنتا ڪرڻ گهرجي ۽ ڪيئن به ڪري، ڪونه ڪو روزگار ڳولهي لهڻ گهرجي.

لکنؤ جي هڪ ٽين آتما پڻ آهي. اها آهي رات جي آتما. عيش ۽ عشرت جي آتما.

جڏهن ڏينهن واري آتما سمهي ته رات واري آتما جاڳي!
 لکنؤ جي هن آتما جو شان ئي ڪجهه اڏر آهي. حضرت گنج ۽
 اميناباد پارڪ جون برقي روشنيون گل ٿين ته ڪولن جا فانوس ٻري اٿن.
 موٽرن ۽ گاڏين جا شور بند ٿين ته گھنگهرو ۽ طبلي سارنگي جا سر فضا
 ۾ پکڙجي وڃن. هڪڙا قدم آسائش پائين ته ٻيا قدم ٽڙڪي اٿن. غزلن
 جي پلٽ پلٽان ۽ واہ واہ پيئي پوي. نوٽن مٿان نوٽ پيا گهورجن ۽ اداٿن
 جي اداڻي ۽ ۾ وڌيڪ گھرائي ۽ ويجهائپ ايندي وڃي.
 هڪ ڏينهن سٺننن جي هڪ شو ۾ منهنجي واقفيت يوسف سان ٿي
 هئي. مون هن کي قطار ۾ گھسڻ ڏٺو ۽ هو منهنجو دوست ٿي ويو.
 لکنؤ جو ئي هو ۽ ليٽ لکنوي انداز ۾، ٻالھ ٻالھ ۾، 'امان يار'
 پئي چيائين.

انٽرويل ۾ چانهه گڏجي پيتيسون ۽ هڪٻئي کي واقفيت به ڏنيسون.
 مونکي اهو ڄاڻي عجب لڳو ته جتي هن جو سڄو ڪٽنب پاڪستان هليو
 ويو هو، اُتي هُو ۽ سندس ڏاڏي وڃڻ کان نابري واري ويٺا هئا. کين
 گھڻو ئي سمجهايو ويو، ڏيکاريو ويو، ليڪن يوسف کين صاف صاف چيو
 ته هُو لکنؤ ڇڏي قيام ڪين ويندو ۽ يوسف جي ڏاڏي پنهنجي پوٽي کي
 اڪيلو ڇڏڻ لاءِ تيار نه هئي. انڪري هن جو سڄو ڪٽنب کين ڇڏي
 هليو ويو.

يوسف جذباتي ٿيندي چيو، 'امان يار، پنهنجي ڌرتي، پنهنجو وطن
 ڇڏي وڃبو ته ڇا ڌاري ڌرتي، ڌاريو وطن اهو قرب ۽ پنهنجائي ڏيئي
 سگهندو؟ اُتلندو اسان ٻين تي بار ٿي پونداسين ۽'
 مونکي لڳي رهيو هو، يوسف مونکي متريڪا هڻي رهيو هو. اسان
 به ته پنهنجي ڌرتي، پنهنجو وطن ڇڏي آيا آهيون. ته ڇا اسين هتي
 ٻين تي بار آهيون؟ ڇا هتي اسانکي قرب ۽ پنهنجائي نه ملندي؟
 پر يوسف جي ان ڪٿن پليان صرف انديشو آهي يا سندس پنهنجي
 ڌرتي ۽ سان محبت آهي، جنهن کيس هتان وڃڻ نه ڏنو؟
 يوسف چوندو ئي رهيو هو، ڏامان يار، هتي مان روز صبح جو گومتِيءَ
 ۾ وڃي تڙگندو آهيان. ڀلا اُتي ڪٿان ايندي گومتِي؟

هتي منهنجي سنڌو ڪٿي آهي؟ منهنجي من ۾ هاڪار مڇي
 رهيو هو. ڪٿي آهي منهنجي سنڌو، منهنجي ڦليلي، منهنجي راڻيس

ڪٿنال، جنهن ۾ مان ٻڌندي ٻڌندي ٻڄي ويو هوس!
 فلم پوري ٿي ته يوسف چيو، 'امان يار، اڄ ته اڄ مان توکي لکنؤ
 جو سٽر ڪرايان. تون به ڇا ياد ڪندين ته ڪو لکنوي مليو هو.'
 مون ٽائيم ڏسندي چيو، 'رات جا سوا نو پيا لڳن، هن وقت تون
 مونکي ڪٿي سٽر ڪرائيندين؟'

'پهرين هلي ماني کائينداسين. ان بعد هجري تي هلنداسين.
 لکنؤ ۾ اچي اها محفل نه مائين ته ڪجهه نه ڏٺو، سمجهيائو ايترو چئي
 هو مونکي هٿ کان وٺي، هڪ رکشا ۾ چاڙهي، نه ڄاڻي ڪيڏانهن وٺي
 هليو.

اها سڄي رات مون يوسف سان گڏ هجرو ڏسندي ڪاتي.
 اها سڄي رات مون چنتائن ۾ سوچيندي سوچيندي ڪاتي. مونکي
 ڪيئن به ڪري، ڪو بلو ڪرڻو ٿي هو. نه ته شايد هوٺل ۾ مانيءَ جا
 پئسا نه پرڻ سبب، ڪنهن به وقت ٽپڙ ڪٿي وڃڻ جو آديش ملي وڃي.
 پوءِ مان ڪيڏانهن ويندس؟ بنگ بستر و ڪٿي رکندس؟ ڪير رکڻ ڏيندو؟
 شوالي جي مهراج کي هٿ جوڙ ڪريان؟ جي هو نه مڃي ته؟ پوءِ ته
 رات جو سمهڻ به نه ڏيندو، ڪجهه نه ڪجهه ڪرڻو ٿي پوندو. ڪو
 رستو ڳولهڻو ٿي پوندو.

صبح جو مان اسٽيشن تي هليو ويس. سوچيم، گهڻائي مسافر اچن
 وڃن پيا. سندن سامان ٽانگي ۽ رکشا ۾ رکندي لاهيندي، سڄي ڏينهن
 ۾ پيو نه ته مانيءَ جيترا پئسا ته ڪمائي ٿي وٺندس. آخر مزوري ڪرڻ
 ۾ اهر ٿي ڪهڙو آهي؟

مان سامهون نهارڻ لڳس. هڪ ڌوٽي بند هٿ ۾ لوهي ٽرنڪ ۽ بفل
 ۾ بسترو کڻي اسٽيشن کان ٻاهر اچي رهيو هو. مون ڊوڙي وڃي سندس
 اڳ جهليو. 'سائين، مونکي ڏيو سامان ته مان ٿو ڪٿائي هلائو. جيڪا مزوري
 ڪپيو، ڏجو' مان يڪساڻيءَ چئي ويس.

'اڙي بابا، نه کپي مزور. مان پاڻيهي رکشا ڪندس.' هو اڳتي

وڌي ويو.

هڪ رئيس پنهنجي برقي بند بيگم سان ڪلو، ڪوليءَ کان سامان
 ڪٿائي ٻاهر آيو. مون ويجهو وڃي چيس، 'جناب، توهانجو سامان ٽانگي
 تائين کڻي هلاو؟' هو مونکي گهورڻ لڳو. ڪوليءَ رنپ ڪندي چيو، 'اڙي،

پڇ هتان.

۽ مون پڇي پاسو ڪيو. ڪنهن ٻڌايو ته رئيس کي پنهنجي بگي هئي.

مان اتان هتي رکشا اسٽنڊ تي وڃي بيلس. اتي ٻيا پڻ به ٿي مزور بيٺا هئا. هڪ رکشا ۾ ٻه چوڪريون آيون. انٿڇي ۽ بسترا بند ساڻ هون. پڪ ٿي پڪ اسٽيشن تي وڃڻيون هيون. ٻه مزور هن طرف ڊوڙيا، مان به پڳس. چوڪريون جيستائين هيٺ لهن ٿي لهن تيستائين اسان ٽنهي جا هٿ هن ننگن کي جهلي ويا.

هڪ چوڪريءَ چيو، 'توهان مان ڪير به هڪ کڻي هلي.' هوءَ رکشا جو پاڙو چڪاڻل لڳي.

مون نيزاري ڪندي چيو، 'سستر، مونکي کڻي هلڻ ڏيو. پليز، آءٌ نيڊ مٺي. مان ڏاڍو گهرجائو آهيان.' ۽ مون سامان ۾ هٿ ٽپائي ڇڏيا. هنن مزورن مان هڪ، جو ڪافي جابلو هو، مونکي پري ڏکو ڏيندي بڪڻ لڳو، 'سالو انگريزي ڳالهائي اسانجي پيٽ تي لت ڏو هڻڻ چاهين. پري هتي وڃ ته ڪٿي مٿو نه لاڙي وجهانءِ!'

مان شايد پلهرو - پٽ تي وڃي ڪران ها، ليڪن ڪنهن مونکي پليان ٻانهن ۾ جهلي، ڪرڻ کان بچائي ورتو. لهج، ڪروڊ ۽ نفرت وچان منهنجو سڄو وجود ڪنبي اٿيو. منهنجي منهن مان ڪا اُگري ٽار نڪرڻ واري هئي، ليڪن ان کان اڳ جيئن ئي مون پليان مڙي، سهاري ڏيڻ واري کي ڏٺو ته عجب ۾ پئجي ويس. اُهو يوسف هو.

يوسف ڪلندي چيو، 'امان يار، ڇڏين. اڄ، منهنجي رکشا ۾ ويهه ته هلون.' هن نهايت اطمينان سان رکشا هلائيندي چيو، 'ڏٺم نه پنهنجي ۱ ڌاري ڌرتيءَ جو فرق! ۱ مان سوچي رهيو هوس ته يوسف ڪيڏو نه وڏو سچ چيو هو.

وڌيڪ ٻولين جي ڄاڻ ڪيئن ڪڏهن ڪم ٿي اچي، ان جي خبر تنهن ڏينهن پيئي جڏهن سينڪ جو هڪ دوست کيس چوڻ لڳو ته کيس هٿائي اکر ڄاڻندڙ هڪ ڪا ٻريءَ جي ضرورت هئي جيڪو سندس اڪائونٽ بوڪ لکي سگهي.

مون جو اِهو ٻڌو ته اُمالڪ چئي ڏنم، 'سائين، مونکي هٿائي ايندي

آهي. مان اڪائونٽ بوڪ به لکي سگهان ٿو. وياج به ٺهلائڻ ايندو آٿير.
اها نوڪري مونکي ڏيو ...۱

سيٽ جي دوست به ئي ڳالهائون پڇيون ۽ پوءِ پنهنجي انڊريس ڏئي
چئي ويو ته مان ٻئي ڏينهن سندس ڪوٺي تي اچان. هو ويو ته سيٽ
پاڻو وڃان پڇيو، پٽ، توکي نوڪريءَ جي ضرورت هئي ڇا؟
مون شرمايندي چيو، مون وٽ پئسا ئي خلاص ٿي ويا هئا. اوهان
ڪيترا ڏينهن اوڏر تي ڪارايو ها ...۱

هو منهنجو منهن تڪڙ لڳو. سندس اکين ۾ مون لاءِ سنيهه اُڙي
آيو. چيائين، توکي ڪٿي نوڪري ڪرڻ جي ضرورت ڪانهي. سڀاڻي کان
منهنجو بس ڏيهو جو ڪاروبار وڃي سنڀالڻ. تنهنجي ٻئي وقت رسوئي
گهران ايندي.

منهنجي منهن مان اکر به نه نڪتو. مان هن جي مهربانين جي
زير ٿي ويس. من ۾ سوچيم انساني فطرت ڪيتري نه وڃتر آهي. ڪيئن
اُمالڪ رشتا نانا جڙي ٿا وڃن. ڪالهه تائين جنهن هونل ۾ پناهگيرن
جيان رهيو پيو هوس، اوڏر تي ماني پئي ڪاڌم، اڄ اُن جو مالڪ پٽن
جهڙو ورتاءُ ڪري، ماني به پنهنجي گهر جي ڪارائي رهيو هو ...۱
ڪجهه ڏينهن کان پوءِ خبر پيئي ته سيٽ مونکي شريف گهر جو
چوڪرو سمجهي پنهنجي ڌيءُ لاءِ پسند ڪيو هو! اهو به پروڙي ويو هو
ته مان ماڻهن کان رسي، گهر مان پڇي، لکنؤ آيو هوس ...

مان جو هر دوار مان پڳس ته ناني سمجهيو مان بمبئيءَ ماءُ پيءُ
وٽ ويو هوس. مون جيڪو پوست ڪارڊ پوست ڪيو هو اُن جو لپو پڙهائي،
مامو سترام مون کي اُتي ڳولھڻ ويو هو پر مان اُتي ڪونه هوس. ناني
ڏک وڃان اُمان کي لکيو: توهان جي اُمانت، توهان کي واپس پهتي ...
اُمان جو مون ۾ ساهه هو. خط پڙهي مورشا ٿي ويئي. هوش ۾
اچڻ تي ناني مٿان ڏاڍو ڏمڙي. لکيائينس: تون بي اولاد، تو کي اولاد
جو ڪهڙو قدر! مون توکي پنهنجي جگر جو ٽڪرو ڪڍي ڏنو پر تو اُن
جو قدر نه ڪيو! پڇاڙيءَ ۾ چيائينس: مهرباني ڪري مونکي منهنجو
پٽ موٽائي ڏي، ڪٿان به ڳولهي هٿ ڪري ڏي ...۱

مان سيٽ جو بس ڏيپوءِ وارو ڪاروبار سنڀالڻ لڳس. بس ڏيپو تمام وڏو هو. آتان الڳ الڳ شهرن ۾ ڳولڻ ڏانهن بيسيون روانيون ٿينديون هيون ۽ اينديون هيون. چوڪرا ڪميشن تي ڪاڏي جون شيون بسين اندر وڃي وڪڻندا هئا. انهن ۾ ريوڙيون ۽ مڱهه ٿريون گهڻيون وڪامجنديون هيون. مان انهن هاڪرن تي نظر رکندو هوس ۽ ڪانگن حساب ڪتاب وٺندو هوس. سيٽ خوش هو جو مون مان کيس ڪافي فائدو پيو هو. اڳ چوريون ٿينديون هئس. چوڪرا پئسا کڻي پڇي ويندا هئا. هينئر اُپٽ وڌيس ته مون تي سندس مهربانيون به وڌي ويئون. هينئر هفتي ۾ ٻه ئي دفعا تيوڻ به اچڻ لڳو. گهڻن ڏينهن کان پوءِ گهر جو رڌل مٿن ڪاٿي پرسن ٿيو هوس.

اهڙيءَ طرح لکنؤ ۾ منهنجو وقت گذري رهيو هو ... هڪ ڏينهن پنهنجي پليان، پنهنجو اصلوڪو نالو ٻڌي چرڪ نڪري ويو. مون لکنؤ ۾ پنهنجو نالو بدلائي ڇڏيو هو. پنهنجو نالو ٻڌي عجب ۾ پئجي ويس! ڏسان ته پليان بابا بيلو آهي ...! بابا هتي ڪٿان اچي پهتو؟ سوچيم گهٽ، بابا سان گلي ملي رنر وڌيڪ ...

اسان جي ڳوٺ لاڙڪاڻي جو، اسان جو پاڙيسري، بابا جو دوست ۽ هر - نام، نارائڻ داس، لکنؤ ۾ پوليس کاتي ۾ هو. هڪ ڏينهن هن مونکي آميناباد ۾ ڏسي ورتو هو. پڇڻ تي ٻڌايو مانس ته هتي گهمڻ آيو هوس. ليڪن شايد هن کي وشواس نه آيو هو. پوليس جو ڪم ئي آهي شڪ ڪرڻ ۽ تحقيقات ڪري سچ تائين پهچڻ. هن بابا کي خط لکي ٻڌايو ته تنهنجو وڏو پٽ هتي لکنؤ ۾ گهمي ٿري رهيو آهي.

ڏياريءَ جا ڏينهن هئا. حلوئين جي خاص سيزن هئي. کين مٿي ڪنهن جي به فرست نه هوندي آهي. اهڙي وقت بابا کي مون بابت خط مليو. خط پڙهي امان پليان پئجي ويس ته هينئر جو هينئر روانو ٿي وڃ. بابا سمجهائيندي چيس: ٻه ئي ڏينهن ترس، ڏياري گذري ته وڃي وٺي ايندوسانس.

امان پڙڪي اُٿي. ڪاوڙ مان چيائينس: منهنجو پٽ پرديس ۾ ڏڪا ڪاٿي رهيو آهي ۽ تون چوين ٿو ته ڏياري گذاري پوءِ وٺي ايندوسانس! ۽ ان وچ ۾ ڪنهن ٻئي پاسي هليو وڃي. ته؟ توکي ڏياري ڪمائڻي آهي ته بلاشڪ ڪماءُ، مون کي ڏي ائڊريس ته مان پاڻ وڃي پنهنجي پٽ کي

ولي ٿي اڃان ...!

اهڙيءَ طرح بابا لکنؤ اچي پهتو هو. هتي، بس ڊيپوءِ تي به نارائنداس
ٿي کيس ولي آيو هو. هو پريان بيلو مشڪي رهيو هو.
مون وارو سيٺ بابا سان پاڪر پائي گڏيو. هن بابا کي هڪ شاندار
دعوت پڻ ڏني. اُتي بابا مان کيس خبر پيئي ته مان برٽيل ۽ ٻن ٻين
جو پيءُ هوس ...!

لکنؤ جون اهي يادگيريون اڄ به من جي پٺيءَ تي خاص اکرڻ ۾
لکيل آهن. چار باغ ۾ اڃا تائين اُها هونل آهي. به دفعا پوءِ به ويو
آهيان - هڪ دفعو لکنؤ سميلن وقت جڏهن موهن ڪلپنا، گنو سامتاڻي،
لعل پشپ ۽ وشنو پاٽيا گڏ هئا ۽ ٻيو دفعو جڏهن زال ۽ ڌيئرن سان گڏجي
نئينيٽال مان موٽيو هوس ...

منهنجو سفر لڃا جاري آهي - لاڙڪاڻي کان هردوار واپس سکر، روهڙي،
لاهور ۽ امرتسر ... هردوار کان بمبئي واپس لکنؤ، ڪانپور، جهانسي ۽ ڪلياڻ
ڪئمپ ... منزل طئه آهي. اُتي واپس ڪيئن پهچبو، اڳواٽ پتو نه آهي.
ڪير اڳواٽ ٻڌائي به نٿو سگهي ...

مون پنهنجي هيءَ آتم ڪٿا ٽن شهرن کي ارپڻ ڪئي آهي جن
جو منهنجيءَ زندگيءَ سان گهڻو لاڳاپو رهيو آهي. پهريون شهر لاڙڪاڻو
جتي مون جنم ورتو. ٻيو شهر هردوار جتي مان وڏو ٿيس ۽ زندگيءَ ۾
پهريون ۽ پويون پريم ڪيم. ٽيون شهر آهي بمبئي جيڪو منهنجو ڪرم
ڪيتر رهيو آهي — روزگار چاهي ادب جي ڏس ۾ ... انهن ٽن شهرن
کان سواءِ جن ٽن درياهن يا ندين سان ناتو رهيو اٿم، اُهي آهن: سنڌو،
گنگا ۽ عرب مهاساگر ...

شيخ اياز هڪ هنڌ لکيو آهي :

سنڌو! تون به اُتي چوڙ ڪرين ٿي جتي جمنا ۽ گنگا ڪن ٿيون —
سڀ نديون ساگر ۾ چوڙ ڪن ٿيون. اسان کي به هڪ ڏينهن ان
ساگر ۾ ئي چوڙ ڪرڻو آهي — مهاساگر ۾، جنهن جو انت ڪنهن نه پاتو
آهي ...!

باب ٻيون

ڪرم ڪيتر

اسان جو ڪٽنب وڏو هو. امان ۽ بابا ۽ پيءُ ۽ پيڻ. مان ۽ ڪوشليا ۽ ٻه ٻار. آمدني محدود هئي. هڪ ڏينهن بابا چيو: 'پٽ، ڪو ننڍو وڏو ڏنڌو ڳولھ جنهن مان ٻه پئسا اُپٽ ٿئي ۽ گهر جو ٿاڏو هلي.' مان ڏنڌو يا نوڪري، ڳولھڻ لڳس. هڪ واقفڪار بسڪيٽن جي ايجنسي ڪنئي هئي. چيائين: هڪ دٻي جيترا بسڪيٽ وڪڻي ايندي ته خالي دٻي جا ساڍا چار رپيا ملندو. جيترا دٻا خالي ڪري ايندين اوترا وڌيڪ پئسا ڪمائيندين.

پهرين ڏينهن ٻن دٻن جا بسڪيٽ وڪير جن مان نو رپيا بچيا. پر اهو ڏنڌو بند ڪرڻو پيو جو اوڌر پئي رکڻي پيئي ۽ اوڌر واري رقم ٻڏي پئي ويئي. پوءِ جليبيون وٺي، ڊومبيليءَ کان ٿاڻي تائين، هوٽل وارن کي وڪڻڻ لڳس. ان ۾ ٿاڏو وڌيڪ هو پر ان ۾ به اوڌر جو مرض هو. پئسا ڏيڻ وقت ڪو نه ڪو بهانو ڏيئي نٿاڻي ويندا هئا. اهو ڪم به بند ڪرڻو پيو. منهنجو سوٽ ۽ سنڌو رام، ماٿونگا ڪئمپ ۾ رهندو هو جتي رام جيئرملاڻي به رهي چڪو آهي. رام پاڻ ميونسپل ۾ نوڪري ڪندو هو. مونکي نياپو موڪليائين ته بيسٽ ڪمپنيءَ ۾ ڪنڊڪٽرن جي ڀرتي ٿي رهي آهي، مان به اتي درخواست ڪريان. جڏهن درخواست منظور ٿي ته مان ڪولابا جي اليڪٽرڪ هائوس ۾ انٽرويو ڏيئي آيس. ٻيو انٽرويو شام جو چئين بجي هو جيڪو بامبي سينٽرل واري بس ڊيپوءِ ۾ ڏيڻو هو. پر مان اتي ڏه منٽ دير سان پهتس ۽ انٽرويو ۾ وهڻ نه ڏنو ويو. اهڙيءَ طرح اها بس ڪنڊڪٽري به ڪانه ملي.

اڄ سوچيان ٿو مون کي اها بس ڪنڊڪٽري ڪرڻي پوي ها ته مان زندگيءَ جي ڪهڙي موڙ تي بهلو هجان ها...؟ منهنجي حياتي ڪهڙي محور لاري ها...؟ تڏهن ئي ته چون ٿا وڌاتاجو وڌان ئي نوالو آهي، قانون ئي پنهنجو آهي...

منهنجو وڏو سؤت ڪشڻ ملاين جا ٽوڪرا پرائي، بمبئيءَ وڪڻي ايندو هو. هن جي پرسنل تي به سٺي هئي ۽ ڳالهائڻ جو به بيحد ملڙو هو. اوڏر رکندو هو پر وصول ڪري ايندو هو. هن جا گراهڪ گرانٽ روڊ تي هئا جي سڀ وڏا ۽ مشهور حلواڻي هئا. ٽوڪرا خالي ڪري هو گرانٽ روڊ تي ئي رام ڀروسي هوٽل ۾ آسل پاءَ (ڊپل پاڙ) کائي پيٽ ڀريندو هو. اُن کاڌي سبب سندس پيٽ خراب ٿي پيو هو.

ڪشڻ مونکي به پاڻ سان گڏ وٺي وڃڻ لڳو. ليڪن مان هن ڏينهن ۾ ئي ٿڪجي پيس. اِهي اڻکا پنڌ هئا جي مونکان زور هئا. مون کان ملاين جا ٽوڪرا کڻڻ نه ٿي پڳا ...!

اوچتو اسان جي قسمت پلٽو کاڌو. اسانکي فورٽ ايراضيءَ ۾ هڪ دڪان مساواڙ تي ملي ويو جيڪو ڪنهن سنڌي ڪاموري کي آلات ٿي مليو هو. هن پنهنجي وڪيل دوست ارجنداس موٽواڻيءَ معرفت اُهو دڪان اسان کي ڏنو. ان دڪان ۾ اسين چار ڀاڻپوار ٿياسين. چاچو هزارِي مل، بابا، ڪشڻ ۽ مان. چئني هڪ جيترا پئسا ڪڍيا. دڪان جو نالو رکيوسون ۽ ڪراچي سويت مارٽ.

مئي ۱۹۵۱ع ۾ اُهو دڪان چالو ٿيو ته وري پٺ نه ورائيسين. روز بروز ترقي ڪندا وياسين ۽ نوان نوان دڪان کوليندا وياسين. دڪانن سان گڏ ڀاڻپوار به وڌيا ته پنهنجا گهر به وٺندا وياسين. ليڪن هڪ ڏينهن نديءَ جي اُن وهڪري ۾ وڻهن پيو ۽ هڪ هڪ ٿي سڀ ڀاڻپوار — جي چاچا، سؤت ۽ ڀائر هئاسين، اڳهه ٿيندا وياسين. ليڪن اُهو پهريون بنيادي دڪان، ۵۷، اڱياري لين، فورٽ، بمبئي - ۱ مون پنهنجي حصي ۾ رکيو جيڪو منهنجي رٽائر ڪرڻ بعد، منهنجو ننڍو پٽ پرڪاش سنڀاليندو آهي. ۱۹۶۰ تائين، جيستائين مان ۽ منهنجو ڀاءُ ڪلياڻ ڪئمپ مان لڏي بمبئي نه آياسين، تيستائين هفتي ۾ هڪ دفعو گهر ويندا هئاسين ۽ بمبئي جي ڦٽ ڀاڱ تي سمهي گذارو ڪندا هئاسين.

اهڙيءَ طرح مون لوئر مڊل ڪلاس لوڪن جي جيون کي ويجهڙائي تان ڏٺو، سندن اٽسلا ۽ ارمان جاتر جي مون کي ساهت سرجڻ ۾ ڪم آيا. اُهو زندگيءَ جو مڪتب بند ڪمرن ۾ ويهي ڪتابن پڙهڻ کان وڌيڪ ڪارگر سڏ ٿيو. اِهو مشاهدو هر ليکڪ لاءِ بيحد ضروري آهي، اِهو منهنجو عقيدو آهي.

فورت ايراضيءَ ۾ سنڌين جا ٿورا گهر هئا. اسانجو دڪان کليو ته انهن کي خوشي ٿي. ملائيءَ يا چهري مال لاءِ کين پري وڃڻو نه ٿي پيو. فورت ۾ ڪيتريون سرڪاري چاهي خانگي آفيسون آهن، بئنڪون ۽ ڪسٽمر آفيس آهي، پوسٽ آفيسون ۽ ريلوي آفيس آهي جن ۾ ڪيترا سنڌي نوڪريون ڪندا آهن. مارڪيٽ ويجهو هئڻ سبب سنڌي گهر ڏيائون پاڇيون پٽيون وٺڻ وڃن ته اسان وٽان به ڪجهه نه ڪجهه ٽول وٺنديون وڃن. ان سبب اسانجو دڪان لوڪپريه ٿيندو ويو. اسان اڳهه بلڪل واجبي پئي ورتا. ٿورو کٽيو، گهڻي برقت تي عمل پئي ڪيو. ان سبب مڪاني گراهڪي پڻ وڌيل هئي. شام جو آفيسون بند ٿينديون هيون ته اسان وٽ گراهڪن جي رش هوندي هئي. اسانجي وڌيل گراهڪي ڏسي ٻيا حلوائي حسد ڪرڻ لڳا ۽ پاڻ ۾ پٺ ٿي، اسانجي خلاف ٿي بيٺا. هنن به اسان جيان پنهنجي مال جا اڳهه گهٽائي ڇڏيا. ڪيترو عرصو ڪاميٽيشن هلي پر آخر هو ٿڪجي پيا ۽ هڪ هڪ ٿي، پنهنجا دڪان وڪڻندا، فورت ايراضي ڇڏيندا ويا. انهن مان ڪي دڪان اسان خريد ڪيو، هڪ بيڪريءَ واري ورتو ۽ هڪ گيسٽ هائوس ٿي ويو.

بابا تمام سلو ڪاريگر هو. سندس هٿ ۾ جس هو. ملاين جا ڪيئي قسم ٺاهيندو هو. پڪوڙا به تمام سلا ۽ سواڊي ٺاهيندو هو، خاص طور سنڌي سنها پڪوڙا. انهن پڪوڙن ۾ ٿوڌي جي چٽيءَ سبب ٻنپهرن جو لنچ وقت ڪيترائي سنڌي اسان وٽ اچي بريد ۽ پڪوڙا چٽي کائي پيٽ پريندا هئا. اهڙيءَ طرح منهنجي ڪيترن ئي سنڌين سان واقفيت ٿي جنهن مان ڪيترن سان دوستي ٿي ويئي.

ڀڳوان امر منت ۾ آفيسر هو. چني آسراڻي امپائر لائيف انشورنس ڪمپنيءَ ۾ سينيئر ڪلارڪ هو. لعل پايه مليٽريءَ ۾ انجنيئر هو. قيمتراءُ ۽ منومل بزنيس ڪندا هئا. جن جا گهر ويجهو هئا، انهن جا ٻار ايندا هئا، ۽ اُهي مون سان گهاٽل مائل ٿي ويا هئا.

اسانجي ويجهو سنڌين جون ٻه پريسون هيون. هڪ پريس بلديو گاجرا جي ۽ ٻي مينگهراج ريجهوڙيءَ جي. گاجرا هفتيوار اخبار ڪڍندو هو. ڀارتواسي. ريجهوڙيءَ جي پريس مان، انهن ڏينهن سهڻي ڇپبي هئي، جنهن جو ايڊيٽر ٺاڪر چاولا هو. هندستان اخبار جي پريس ۽ آفيس به گهڻو پري ڪانه هئي. ان جو اسٽاف وي. ٽي. اسٽيشن تي لهي، اسان

وٽان پڪوڙن جا ٻڙا ٻڙا ٻڙا وٺي ويندو هو، جيڪو سلسلو ڪيترا سال هليو. اسانجا بوندي مرمرا به مشهور هئا. دادِي چيلي سياهيملاڻي مونڙ ۾ منگهارا ۾ سان گڏجي ايندي هئي ۽ بوندي مرمرا ٻڙا وٺي ويندي هئي. هڪ دفعي گهر به گهرايو هئائين. مونکي پکن جيان ڀانڱيندي هئي. جن ڏينهن بامبي سينٽرل واري نوجيون ڪالوني پئي لهي مونکي ڪيترا دفعا چيائين ته مان اُن ڪالونيءَ ۾ گهر نه ته دڪان بوڪ ڪرايان. مون پئسن کان لاچارِي ڏيکاري هئي ته سنيهه وچان چيو هئائين: تون دڪان بوڪ ڪرا، پئسا آهستي آهستي ڏج. ليڪن اسان پاڻ ۾ ايتري همٿ نه ساري هئي. اُهو دڪان پوءِ گيتا پون وارن ورتو هو. ليڪن دادِي چيلي سياهيملاڻيءَ جون اُهي مهربانيون دل تي اُڪريل اٿس.

بيعد سسٽائيءَ جو زمانو هو اُهو. اسين هڪ آني جا پڪوڙا چاهي گانليا پاڙي ڏيندا هئاسين جنهن ۾ چٽي ۽ تريل مرچ به وجهي ڏيندا هئاسون. انٻڙين جي مند ۾ انٻڙين جو ڪچومر به ڏيندا هئاسين. چني آسراڻي پڪوڙن ۽ چٽيءَ جي واڱڻا ٻڙي آيو هو. بي آني جا پڪوڙا ورتا هئائين. پر کائي نه سگهيو هو. اُن بعد هميشه آني جا ئي پڪوڙا نه ته بوندي مرمرا وٺندو هو.

جڏهن ٿوري مهانگائي ٿي ته اسان آني بجاءِ ڏهن پئسن جو مال ڏيڻ شروع ڪيو. انهن ئي ڏينهن ڏهن پئسن وارو سڪو به نڪتو هو. ليڪن ڪيترن گراهڪن وروڌ ڪيو ۽ چيو ته کين آني جو مال ڏئي، چار پايون موٽائي ڏنيون وڃن. هڪ ۽ پوءِ ٻن پايڻ وارا سڪا به نڪتا هئا. اُن بعد پنجن پايڻ وارا چورس سڪا به نڪتا.

بابا وري اهڙو رحمدل جو چوي ته گراهڪن کي ناراض نه ڪريو. غريب گريبي کي ته ٽڪي جا پڪوڙا به ڏياريندو هو. مٿان گلاس پري پاڻي به پيئاريندن، اگر ڪو گهرندو هو ته.....!

منت ۾ نوڪري ڪندڙ ڀڳوان امر سان دوستي ٿي ويئي هئي. هنجو گهر ڪلياڻ ڪئمپ ۾، چوٿين نمبر پوليس اسٽيشن جي سامهون هو. مان پنهنجي واري تي جڏهن چنڇر ڏينهن گهر ويندو هوس ته ٻئي ڏينهن سندس گهر ضرور ويندو هوس. آرتوار سبب هو گهر ۾ ئي هوندو هو. منهنجو اڌ ڏينهن اُتي ڪٽبو هو.

ڀڳوان سهڻو قدآور جوان هو. هن ڏيتي لپتي وٺي شادي ڪرڻ بجاءِ،

پنهنجي پسند جي، دهليءَ جي هڪ سنڌي چوڪريءَ سان شادي ڪئي. اسين ٻئي سگهرا، ڪجهه عرصو سيان - ڪوليوادا سنڌي ڪالونيءَ ۾، هڪ ئي جاءِ ۾ گڏ رهياسين، مساواڙي بلچي. جڏهن کيس پنهنجو سرڪاري ڪوارٽر مليو، هو اُن ۾ شفٽ ٿي ويو ۽ مان به ڪجهه عرصي بعد ٽريٽ ويسٽرن بلڊنگ ۾ هليو آيس، ماءُ پيءُ ۽ ڀاءُ ڀاڻيءَ سميت.

چئي آسراڻيءَ سان ڀل دوستي ٿي ويئي هئي جا اڄ تائين هلندي ٿي اچي. هو ساهتيه پريمي هو. سنڌيءَ کان الاوا هندي، گجراتي ۽ انگريزي ساهت جا پستڪ به پڙهندو هو. اسين هڪٻئي کي ڪتاب ڏيندا وٺندا هئاسين. هو اصل شڪارپور جو آهي ليڪن پڙهيو لکيو ۽ ٻليو ڪراچيءَ ۾ آهي. سندس جيون سنگهرش ڀريو رهيو آهي. ننڍيءَ عمر ۾ ئي مٿس گهر جون جوابداريون پيئون ۽ پيءُ جي هوندي کيس نوي رهين جي نوڪري ڪرڻي پئي. ورهاڱي بعد بمبئيءَ ۾ ساڳي ڪمپنيءَ ۾ نوڪري ڪيائين ۽ رٽائرڊ ٿيڻ بعد ئي ڇڏيائين. جڏهن بنارس ۾ رهندڙ چوڪريءَ سان لاڻون لڌائين ته پنهنجي نورنيءَ نرملا سان منهنجي واقفيت ڪرائيندي چيائين، 'هيءُ منهنجو سڳو مائٽ نه هوندي به، مائٽن کان وڌيڪ آهي، ڀاءُ کان ويجهو عزيز آهي، دڪ سڪ ۾ هميشه شريڪ رهيو آهي.'

ڪنهن زماني ۾، گهرج وقت، سندس مائٽ ڪم نه آيا هئا ۽ مون سندس ٿوري آرٽڪ مدد ڪئي هئي، جنهن لاءِ هو اڄ تائين منهنجا ٿورا مڃيندو آهي ۽ مونکي شرمسار ڪندو آهي. مان چوندو آهيانس ته ضرورت وقت جيڪو ڪم اچي، اهو ئي سڄو دوست آهي

لعل پايه جو جيون ادب ۾ هو. هو پڙهيل ڳڙهيل خوبرو جوان هو. سندس پيءُ دهليءَ ۾ سرڪاري ڊاڪٽر هو - راڌا ڪشن باڪرو. اصل ۾ هو ڪيسواڻي هئا، رهڙيءَ جا هئا پر ڪراچيءَ ۾ ڊاڪٽر پال کي باڪرو ڪوٺايو جا سندس نڪ هئي، ته سندس وڏي پٽ لعل پال کي پايه سڏايو. سندس ماءُ ڀاڻياڻي هئي ۽ سپاءَ جي سخت هئي. سندس ننڍو ڀاءُ شياڻ پوءِ دهليءَ مان بمبئيءَ اچي رهيو جنهن سان دوستي ٿي ويئي هئي.

لعل پريم رواه ڪيو هو. چوڪري بيهڪ سندر هئي. هوءَ مڪسڊ بلڊ هئي. سندس ماءُ گجراتي ۽ پيءُ حيدرآبادي عامل هو. چوڪريءَ جو نالو آشا هو. سندس پتا سرڳواس ٿي ويو ته ماڻس پالي، پڙهائي وڏو ڪيو. هن جي لعل سان ڪيئن ۽ ڪٿي ملاقات ٿي، مونکي ڄاڻ ڪانهي،

ليڪن اها سڌ هئڻ ته هنن لڙ مٽريچ ڪئي هئي. لعل جي ماءُ ان شاديءَ جي خلاف هئي. تنهن ڪري هن آشا کي سڪن بچاءُ لک ٿي لک ڏنا. ڪنهن وقت اگر هوءِ دريءَ کان بيهندي هئي ته مٿس شامت اچي ويندي هئي. ان بعد دريءَ جي ٻردي ته لڏڻ به ڇڏي ڏنو هو. شام جو لعل کيس سمنڊ ڪناري گهمائڻ وٺي ويندو هو. پر هن آشا جي ٻانهن مان پنهنجو هٿ ڪڍڻ نه ڪڍيو. هوءِ جڻ جهرڪي هئي جيڪا ڪڏهن به اڏامي وڃڻي هئي - سوني پڇري ۾ قيد جهرڪي! بيحد ٺاهوڪي جوڙي هئي - ليڪن آشا هيسيل هئي ۽ لعل مدر ڪامپليڪس جو شڪار هو دڪان بند ڪرڻ کانپوءِ مون کي رات جو پڙهڻ جي عادت هئي. سنڌي، هندي يا اردو ڪتاب پڙهڻ نيمر بلجي ويو هو. هڪ ڏينهن لعل جي گهر ڪم ڪندڙ سنڌي مائيءَ چيو، 'تو وٽ ڪو هندي ڪتاب هجي ته ڏي، آشا کي پڙهڻو آهي.'

'آشا کي ڪيئن خبر پيئي ته مون وٽ هندي ڪتاب آهن؟' مون هن کان پڇيو.

'تون روز رات جو پڙهندو آهين، هن توکي ڪتاب پڙهندو ڏنو آهي.' مون هن کي هندي ناول ڏنو جيڪو بينگاليءَ جو ترجمو هو. مون اهو ناول مايا راهيءَ کان ترجمو ڪرائي ڇپايو هو - ڌرڻ اهو ناول هن ٻن ڏينهن ۾ پڙهي پورو ڪيو. پوءِ مون کيس ٻيو ناول موڪليو. اهڙيءَ طرح هوءِ مون وٽان ڪتاب گهرائي پڙهندي رهي، جيون گذاريندي رهي.

لعل ڏٺو ويئي ته آشا دڪي هئي، سندس ماءُ کيس ستائي رهي هئي. پر هو ماءُ کي ڪجهه چئي نه پئي سگهيو. هو آندر ٿي آندر دڪي هو. پوءِ هن آمريڪا وڃڻ جو فيصلو ڪيو. سٺي ۽ پڪي نوڪري ڇڏي، آشا کي سال کن صبر جو آڻت ڏيئي، هو آمريڪا هليو ويو. اهو هڪ سال آشا جو ڏاڍو ڏکيو گذريو. سسٽس ايترو آزاريس جو هڪ دفعي سوسائٽي ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويئي پر پوءِ پاڻ کي سنڀالي ورتائين ۽ اهو لڪ لنگهي ٻار پيئي. مون کي ساڻس ڏاڍي همدردي هئي. شڪر جو هڪ سال بعد لعل کيس پاڻ وٽ گهرائي ورتو جتي هن سٺي ۽ نارمل زندگي گذاريندي اولاد کي جنم ڏنو. کيس پهرين ڌيءَ ڄائي جنهنجو نالو ڪوشليا رکيائون

منهنجي ڏسندي ڏسندي ڪيترن سنڌي گهرن جا ٻار وڏا ٿيا، نوڪرين ۽ ڏنڌن سان لڳا ۽ شاديون مراديون به ڪيائون. چوڌري ڪٽنب موڊي اِستريت ۾ رهندو هو. انهن جي ٻارن سان مترتا ٿي ويئي. انهن جا پٽ ۽ ڌيئَر ڏُڪان تي ايندا رهندا هئا. هڪ ڏي سونو، منهنجي پٽ چندر سان گڏ، موتي پرڪاش وٽ پڙهي چڪي آهي. ماکيجا ڪٽنب جي وڏي نينگر راجيش سان گڏ منهنجو وڏو پٽ پرسو پڙهندو هو جنهن سان سندس دوستي قائم آهي. قيمتراو چندناڻيءَ جو گهر گاجرا جي پريس مٿان هو. کيس به ڌيئَر ۽ هڪ پٽ هو. ڀڳوان، جيڪو منهنجي عزت ڪندو هو، ڪندو آهي ۽ جڏهن ڪونج جاري ڪئي هئس ته هو ان جو مٽيڇر هو. ان ئي ساڳيءَ بلڊنگ ۾ جپان رٿرن منومل رهندو هو جنهن جون ٻه شاديون ڪيل هيون ۽ ٻارن جي لانڍ هئس. سندس اُهي ٻار منهنجي سامهون وڏا ٿيا ۽ شاديون ڪندا ويا ...

هڪ ٻيو ڪٽنب هو ونواڙي جيڪو گنبو اِستريت ۾، هڪ بلڊنگ جي ٽئين ماڙي تي رهندو هو. انهن وٽ ڪجهه عرصو ڪيرت ٻاٻائي ۽ سويتا پيلي مسواڙي ٿي رهي چڪا آهن. ان ڪٽنب جي مرد کي اِستيت ايجنسي هئي، زال هئي جيڪا گهر سنڀاليندي هئي ۽ ٻه پٽ هئا جيڪي پڙهي رهيا هئا. زال ساهت پريمڻ ته هئي پر ڏاڍي پڪي به هئي. هن ڪڏهن به هڪ آني کان وڌيڪ پڪوڙا يا بوندي مرمر نه ورتا. مان چوانس ۽ پيڻ، مهنڱائي ڏس، گهٽ ۾ گهٽ ڏهن پئسن جي شيءِ ته وٺ. ته چوندي: پاڻ ٿيو آهين، پيڻ کي آني جي شيءِ به نٿو ڏين! سندس هڪ پٽ گهر ڇڏي ڀڄي ويو. کيس ڏاڍو ڳولهيائين پر هو ڪجهه سالن بعد پاڻ مرادو موٽي آيو ۽ هڪ پارسي چوڪريءَ سان لو مٽريچ ڪيائين.

هڪ شوداساڻي ڪٽنب هو. زال مڙس ۽ ڏيءَ پٽ. عامل هئا. شوداساڻي پاڻ بلڪل نيڪ پرش هو. زال فٽشبل هئي. ڏيءَ رتنا سهڻي ۽ فلم ائڪٽريس بڻجڻ جي خواهان هئي. پٽ چرپٽ ۽ اڌ مغزي هو.

رتنا قد جي بندري ليڪن سندس وار سنهري ۽ ڊگها هئا. مهاندا سٺا هئس. هوءَ ڪڏهن ماءُ سان گڏ ته ڪڏهن پاڻ سان گڏجي ايندي هئي ته مان کيس چونڌو هوس: 'رتنا، تون تمام سهڻي آهين. توکي هيروئن ضرور بڻجڻ گهرجي!' هوءَ خوش ٿيندي هئي. اڏا ڏيکاري چوندي هئي، 'ڪوشش ڪريان پيئي، نصيب ۾ هوندو ته هڪ نه هڪ ڏينهن ضرور

هيروئن بئجنديس ...!

‘ضرور ڪوشش ڪجي، ڪوشش ڪرڻ سان ئي سڦلتا ملندي آهي’ مون کيس همٿ ڏياري هئي.

هڪ ڏينهن رتنا جو چريال پاڻ مون وٽ هڪ چلي کڻي آيو. رتنا لکيو هو: هڪ پروڊيوسر مون کان الڳ الڳ پوز ۾ ڪلوز اپ جا فوٽا گهريا آهن. تون منهنجي ٿوري مدد ڪر، مونکي به ٽي سؤ رپيا اڏارا ڏي ته جيئن مان فوٽا ڪڍائي سگهان. پئسن جو بندوبست ٿئي ته تون پاڻ شام جو گهر ڏئي وڃ.

پئسا گهڻا هئا ليڪن ايترو پئسن سان اگر رتنا جو ڪم ٿي وڃي ته مان ايترا پئسا کيس ضرور ڏيندس. آخر اوڏر ڏيڻ ۾ هرج ٿي ڪهڙو آهي؟ ڪڏهن نه ڪڏهن ته واپس ڪندي ئي ...

شام جو ٽي سؤ رپيا کيسي ۾ وجهي مان رتنا جي گهر ويس. هوءَ گهڻو پري نه رهندي هئي. دروازو هن پاڻ کوليو. مان اندر داخل ٿيس ته هن دروازو بند ڪري ڇڏيو. مان صوفا تي وڃي ويس. هيڏانهن هوڏانهن نهاريس. مونکي سندس ماءُ پيءُ ۽ پاڻ نظر نه آيا. مون رتنا کان پڇيو، ‘ممي، ڏنڊي ۽ تنهنجو پاڻ نظر نه پيا اچن؟’

رتنا ويجهو اچي چيو، ‘ممي ڏنڊي هواخوريءَ لاءِ مڙين ڊرائيو ويا آهن. پاڻ به انهن سان گڏجي ويو آهي.’
‘تون ڪانه ويٺين؟’

‘مونکي تنهنجو انتظار هو. مون کي خاطري هئي تون مونکي پئسا ڏيڻ ايندين.’

‘ڪڏهن واپس ڪنديئن؟’

‘جيئن ئي فلم جو ڪالٽريڪٽ صحي ڪيم، سائننگ اماونٽ مان توکي پئسا واپس ڪنديس ...!’
‘۽ جي فلم ڪانه ملي ته؟’

‘ائين نه چٽو. مون کي فلم ضرور ملندي. هن ٽن پروڊيوسرن خاطري ڏني آهي. هنن مون کان ڪلوز اپ گهريا آهن ...’

انهيءَ وقت رتنا هڪ اهڙي حرڪت ڪري ويئي جنهن لاءِ مان بلڪل تيار نه هوس. هوءَ منهنجي ويجهو بيٺي هئي. اُمالڪ منهنجو ڪٽ جهلي پنهنجي سيني تائين کڻي ويئي. منهنجي دل جي ڌڙڪڻ وڌي ويئي.

مان صوفا تان آئي بيلس ۽ رتنا جي منهن ۾ گهوري نهارڻ لڳس.
 اهو ئي هڪ هٿيار آهي عورت وٽ جنهن سان هوءَ هميشه مرد کي
 نواڻيندي آئي آهي، زير ڪندي آهي - وشوامتر کان وٺي ڪيترا رشي
 مني ۽ يوگي پنهنجو ٿپ پنگ ڪندا آيا آهن، مينڪائن جي سونهن -
 چار ۾ لاسندا آيا آهن...

ليڪن مان وشوامتر نه آهيان جو گهڙيءَ پل جي سک خاطر پنهنجي
 تهسپا پنگ ڪريان ...؟ پوءِ ته منهنجو الاڻي گهڻا دفعا چير هرڻ ٿيو هجي
 ها ...! مان اگر چاهيان ها ته پنهنجي پريميڪا مڌوءَ جو رس - پان ڪري
 سگهيس ٿي ... ڪير جو گرم گلاس ٿيڻي پي سگهيس ٿي ... پر
 مون ائين نه ڪيو ۽ پاڻ کي سنجڻ ۾ رکيو هوم ...! هينئر به مان پاڻ
 تي ظابطو رکندس ۽ ڏڏ جي ڪٿوريءَ کي لين سان نه لڳائيندس ...

منهنجون نگاهون شوخ ٿي ويئون. رتنا جي هٿن مان پنهنجو هٿ
 آزاد ڪرائي ورتم ۽ کيسي مان پئسا ڪڍي، سندس هٿ ۾ ڏيئي ڇڏي،
 'رتنا، تون پليل آهين ... مان اهو سوڌاگر نه آهيان جيڪو مؤر کان اڳ
 وياچ وصول ڪندو آهي ...'

مون پوئتي مڙي نهارڻ کان سواءِ دروازو کوليو ۽ هيٺ لهي آيس.
 رتنا کي هڪ وڏي بجيت واري فلم ۾ هيروئن جو رول مليو ليڪن سندس
 ڪمنصبي جو اها فلم مڪمل نه ٿي سگهي. اها فلم ڪمپليٽ ٿئي ها
 ته هوءَ ٽاپ ڪلاس جي هيروئن هجي ها. ان فلم جو هيرو هاليوڊ جو
 هندستاني صابو هو ...! ان بعد ڪيتراڻي پروڊيوسر، رتنا جي گهر جا
 ليرا ٻائيندا رهيا ليڪن هنجي دل ٺٽي پيئي ۽ هوءَ هميشه لاءِ آمريڪا
 هلي ويئي جتي هڪ آئمرڪن جوان سان شادي ڪيائين.

ڪي آدرش آهن جي ننڍپڻ کان منهنجي من ۽ ذهن ۾ آسڻ ڄمائي
 ويٺا آهن. اهي سنسڪار شايد تمام گهرو ويل آهن. انهن کان چوڻڪاري
 جون، مڪتيءَ جون، ٿوريون گهڻيون ڪوششون ڪيم پر ڪامياب نه ٿيس.
 استرين طرف پنهنجي نظر کي بدلائي نه سگهيس.

ليڪن ان جو اهو مطلب نه هو ته مان ڪو ساڌو سنت هوس، رڪو
 روح هوس. سونهن جي ڪشش ٿيندي هئي، ٿيندي آهي، ليڪن سونهن
 ماڻڻ جو منهنجو پنهنجو انداز آهي، پنهنجي پسندگي آهي، ائين جيئن
 ڪنهن آرٽ گئلريءَ ۾ ڪا سٺي پينٽنگ ڏسجي ته ڏسندو ئي رهجي،

ڪا سٺي رچنا پڙهجي، ڪنهن معصوم ٻار جي مُرڪ پسجي، ڪو سڳندي
 ٿول ٽڙيل ڏسجي يا مندر ۾ آرتي ٻڌي اکيون ٻونجي وڃن...
 مون ناري ديهيءَ کي الڳ الڳ ڪندن کان ڏٺو آهي. اُن کي ڏسي
 قادر جي قدرت جي ساراه ڪئي اٿم. اُهي ڏسي منهنجي من ۾ واسنا
 بجاءِ انوراڳ پيدا ٿيو آهي، اهو انوراڳ جيڪو راڳ ۽ راڳليون ٻڌي
 من ۾ پندا ٿيندو آهي.

گنگا اشنان ڪندي مون ناري ديهه جي سڌولتا ڏٺي آهي. هڪ دفعي
 جو هو بيمچ تي هڪ ٻوٽيءَ کي ڪاسٽيوم لباس ۾، سمنڊ جي چولين سان
 گڏ چوليون ماريندو ڏٺو ته ڏسندو ئي رهجي ويس. منهنجون نگاهون هن
 جي ديهه تي ائين جمبي ويئون هيون جڻ اُهي فيويگول سان چنڀريل هيون.
 اُها ديهه جسماني سونهن جو بي مثال مجسمو هو. هڪ دفعي بس ۾ سفر
 پئي ڪيم ته منهنجي نظر، منهنجي اڳيان ويل هڪ وينگس تي وڃي
 پئي. اچي ريشمي ساڙهي پهريل هئس. مان هن کي روبرو ڏسڻ لاءِ
 بي تاب ٿي پيس. انڪري پنهنجي اسٽاپ تي نه لهي هن واري اسٽاپ
 تي وڃي لٿس. سندس شبهه ڏسي ڪرتار ٿي ويس. هن جي سانوري
 صورت اکين ۾ سمائي پنهنجي ماڳ موٽي آيس.

هو جمالو جي شونگه لاءِ راجستان ويا هئاسين. اُتي هڪ ڳولڙيءَ ۾
 شونگه پئي ڪٽيسون. ڪيترا ڳولڻا شونگه ڏسي رهيا هئا. ڪي راجستاني
 زالون ننڍڙن گهرن جي ڪولن تان بيبي شونگه ڏسي رهيون هيون. اوچتو
 منهنجي نظر هڪ راجستاني ڳوٺر تي وڃي پئي. اُها جڻ ڳوٺان ڪپور
 جي پٺننگه هئي. مان ورو ورو اوڏانهن نهاري لڳس. اُها ڳوٺر شڪجي،
 اتان هلي ويئي. ليڪن مان رهي نه سگهيس، هنجي ڪڍ، اُن ڪڏ تي
 وڃ پهتس. اُتي ڪير ڪونه هو. اُتي هڪ مور جو ڪنڀ پيو هو. مون
 من ٿي من مريو ۽ اُن مورنيءَ جو اهو ميور پنڪ ڪٿي يونٽ ۾ موٽي
 آيس.

هڪ ڏينهن دڪان تي هڪ بينگالڻ چوڪري آئي. غذب جون اکيون
 هئس. مرڪ به دلفريب هئس. مان کيس ڏسي موڳو متر بڻجي ويس.
 پڇيائين، 'شڪر پارا اڻو؟'

اسين شڪر پارا نه ٺاهيندا هئاسين.

'نمڪ پارا آهن.' مون کيس ٻڌايو.

مرڪندي چيائين، 'شڪر پارا ڇو ڪين ٿا ٺاهيون؟'
 مون وراڻي ڏنس، 'آرڊر تي ٺاهي ڏيندا آهيون.'
 'مونکي گهڻا ٿوروئي گهرجن، پاڻ کن گهرجن،'
 'ليڪ آهي، توکي سڀاڻي شڪر پارا ملي ويندا.'

ٻئي ڏينهن هوءَ آئي ته مون شڪر پارا ٺهرائي رکيا هئا. پوءِ هوءَ
 روز اچڻ لڳي. فورت مارڪيٽ مان ڀاڄيون وٺي، هوءَ اسان وٽان ڪجهه
 نه ڪجهه وٺي ويندي هئي. سندس وڏي ڀيڻ ۽ اُن جي ننڍي ڌيءُ پڻ
 ڪڏهن ڪڏهن ساڻس گڏ هوندي هئي. پوءِ خبر پيئي ته هوءَ بنگلا پاشي
 ڪرسچن هئي. ڪيترن مهينن تائين اسان وٽ ايندي رهي. سندس نالو
 ٿي شڪر پارا رکي ڇڏيوسون. پريان ڏسبي هئي ته نوڪر ڇيڙائي چوندا
 هئا، اچيؤ پيئي شڪر پارا!

اُن شڪر پارا جي اکين ۽ مرڪ جي هاڪ ليور بردرس وارن وٽ
 به پهچي ويئي. هڪ ڏينهن هوءَ ٻالڏا گيهه جي دهن تي ليبل جي روپ
 ۾، ماڊل بلجي ڇپجي آئي.

اهو ته ٿيو اکين جو ڍڙو. دل جي تسڪين. ليڪن خيرو پٺاڻيءَ
 ته اصل حد ڪري ڇڏي. منهنجي سندس پاڻ سان ٿوري گهڻي دوستي
 هئي. سندن گهر مودي اسٽريٽ ۾ هو. اسين هڪٻئي کي اُردو ڪتاب
 پڙهائيندا هئاسين. هن جي ڀيڻ خيرو اُردو مخزنون پڙهندي هئي جي
 مان سندس پاڻ کان وٺي پڙهندو هوس. هڪ دفعي هن هڪ مخزن ۾
 منهنجي نالي چلي لکي وڌي. لکيائين ته اڄ شام مان ساڻس فلاڻي هنڌ
 گڏجان. الاڻي ڪهڙو ڪم هوس مون ۾؟

پهرين سوچيم ڪونه ٿو وڃان. پر پوءِ ساڻس ملڻ ويس. ليڪن
 هوءَ آئي ٿي ڪانه! مون ڪلاڪ کن راه ڏئي، پوءِ موٽي آيس. ڏاڍو خفي
 ٿيس. ٻه ڏينهن دڪان تي به ڪانه آئي. مونکي ٿورو فڪر ٿي پيو.
 ڪٿي بيمار ته نه ٿي پيئي هئي؟

هڪ ڏينهن مان سندس گهر ڇي سامهون وڃي بيلس. سوچيم هوءَ
 دريءَ وٽ ايندي ۽ اشاري سان سندس خيريت پڇندس. پر هوءَ دريءَ
 تائين ڪانه آئي. چؤماسي جا ڏينهن هئا، برسات اچي پيئي. مان مينهن
 ۾ پسي ويس. ٻه ڏينهن سردي زڪام سبب گهر پيو رهيس. جڏهن
 ليڪ ٿي دڪان تي آيس ته خبر پيئي هو اُها جاءِ ڇڏي هليا ويا هئا.

گهڻا سال پوءِ هڪ ڏينهن ڊي - اين روڊ ڪراس ڪري رهيو هوس
 ته هڪ چوڪري سامهون اچي، هٿ وارو دٻو کڙڪائڻ لڳي. مون ڏيان
 نه ڏٺو ته هن وري کڙڪايو، اڳ کان زور سان بدمر ! اڄ جهنڊا دوس
 آهي، ڊي ۾ ڪجهه نه ڪجهه ضرور وجهو.

مون کيسي مان رڻي وارو نوٽ ڪڍي، ڊي ۾ وجهڻ لاءِ هٿ وڌايو
 ته چوڪريءَ جي چهر تي نظر پئجي ويئي. اها ڇيرو پلاڻي هئي.
 منهنجي منهن مان اُمالڪ نڪري ويو، 'اڙي ڇيرو تون!'
 'ها جناب، مان! شڪر، سڃاڻي ته ويس ...'

'پر تون هيترا سال هليئين ڪٿي؟'

'اتي ئي تنهنجي بمبئيءَ ۾!'

'تون ته ڪافي ٿلهي ٿي ويئي آهين.'

'ايتري ٿلهي ته ڪانه آهيان.' هوءُ مرڪڻ لڳي.

'کاڌيءَ جا ڪپڙا پاتا اٿيئي. ڪانگريس ۾ شامل ٿي آهين ڇا؟'

'سڀ ڪجهه بيلي بيلي پنهنجين يا ڪٿي ويهي هلي پنهنجين؟'

اسين هڪ ويجهي ريسٽارنٽ ۾ وڃي ويٺاسين.

خبرون چارون پڇڻ تي بنا حجاب چيائين، 'منهنجو توسان عشق
 ٿي ويو هو. اُن شام توکي اهو ٻڌائڻ پئي چاهيم پر ڳالهه پڌري ٿي
 پيئي. ادا ! ابوءَ ڏاڍي ڪاوڙ ڪئي. پوءِ اهو گهر ٿي ڇڏي ڏنائون.
 انڌيريءَ پاسي وڃي رهياسون. پهرين مونکي خبردار ڪيائون ته متان ڪا
 حرڪت ڪريان. پوءِ شاديءَ لاءِ زور ڀريائون ليڪن مون شاديءَ کان صاف
 انڪار ڪيو. آخر تائين مون سندن ڳالهه نه مڃي. ڇو مڃيان سندن
 ڳالهه؟ ڇا اسانجي پنهنجي ڪا خواهش ڪانهي.....؟'

'ليڪن ٻهيلي، مان ته شادي شده هوس!'

'سو ڇا ٿي پيو؟ پيار ۾ اهو ڏسجي ته باقي پيار ڇاڄو ٿيو؟'

'هڪ طرفي پيار جو مطلب ئي ڪهڙو؟'

'مون ته توکي پنهنجي عشق جي باري ۾ ٻڌائڻ پئي چاهيو. بس،

ايترو ئي پئي چاهيم ته توکي ٻڌائي ڇڏيان ...!'

'اهو عشق نه، ديوانگي آهي!'

'عشق جو ٻيو نالو ديوانگي آهي ...!'

مون کلندي چيو، 'سچ پچ تو جهڙين چوڪرين کي رومانوي ناول

پڙهڻ نه گهرجن. توهين چوڪريون جذبات ۾ لڙهي ٿيون وڃو.
 'واهه جناب، واه! اهڙا ناول پڙهايا به اوهان ۽ هينئر اُهي نه پڙهڻ
 جي هدايت به توهان ئي ڪري رهيا آهيو!'
 'مونکي ڪهڙي خبر ته تنهنجي دل اهڙي آهي ڳالهه اڌ ۾
 ڪٽي پڇيومانس، 'پر ٻڌاء ته هينئر ڪندي ڇا آهين؟'
 'سوشل ورڪ ڪندي آهيان. غريبن ۽ گهرجائن جي مدد ڪندي آهيان.'
 'اها ته فراريت آهي. زندگيءَ کان منهن موڙڻ آهي. ائين سڄي
 زندگي ڪيئن گذرندي؟'

'زندگيءَ ۾ باقي بچيو ئي ڇا جنهن جو فڪر ڪجي!'
 'ايتري نراشا ليڪ نه آهي. اسان کي حقيقت شناس ٿيڻ گهرجي.'
 'جڏهن ڪا آس ئي نه رهي ته باقي ڪنهنجي لاءِ حقيقت شناس
 ٿجي؟'

'اها لغت آهي، بغاوت آهي، پر ڪنهن کان، اهو ٿون نٿي ڄاڻين!'
 'توسان ملڻ ۾ مون ڪو گناهه ته ڪونه ٿي ڪيو. ليڪن مونکي اُن
 جي سزا ڏني ويئي. مونکي ماريو ويو. ۽ مون قسم کاڌو ته مان ڪنهن
 به مرد جي غلامي قبول ڪانه ڪنديس! هن جو اهڙو محڪم ارادو
 ڏسي منهنجي دل ۾ هن لاءِ عزت ۽ احترام وڌي ويو. مون خيرو پلائيءَ
 جهڙيون بهادر چوڪريون تمام گهٽ ڏٺيون آهن. اُن جي پيٽ ۾ ڪمزور
 ۽ هيٺيون چوڪريون گهڻيون ئي ڏٺيون اٿم جيئن رتنا هئي جيڪا فلم
 ائڪٽريس بلجڻ لاءِ پنهنجو قيمتي سرمايو لڏائڻ لاءِ تيار هئي ...!

باب ٽيون

ادب جي راهه ۾

۱۹۵۱ع تائين مان بلڪل ڪورو ڪاغذ هوس. اُن ڪاغذ تي ساهت ٻو هڪ به حرف لکيو نه ويو هو. ننڍي هوندي ٿورا ڪي رونڊا روڙيا هئم پر انهن کي ڪا معنيٰ ڪانه هئي. هڪ دوست پنڄوءَ سان گڏجي هڪ جاسوسي ناول لکيو هوم جهنگو نالو 'خوني ٽارچ' رکيو هئوسون. اُن ۾ بلٽڪ جاسوس ۽ رائمرڪيو بدمعاش هو. اهو ناول اسان شاگردن هڪٻئي کي پڙهايو هو.

پوءِ مان شرت چندر جي پٺاري پيس. مون اُن جي ڪڍ نه ڇڏي. اهو مون سان هميشه گڏ رهيو - لاڙڪاڻي ۾ به ته هردوار ۾ پڻ. منهنجي بمبئيءَ واري شخصي لائبرريءَ ۾ شرت بابوءَ جو سمورو ساهت موجود هو، جيڪو مون ڪئمپ ۾، ۽ بمبئيءَ جي ساهت پريمين کي پڙهائي، وڃائي ڇڏيو. ڪاش اُن وقت مان نارايڻ ڀارتيءَ جيان ڪتابن ڏيڻ جي معاملي ۾ پڪو ۽ ڪنجوس هجان ها!

مينگهراج ريجهوڙيءَ جي پريس ۾ ڇپجندڙ ناڪر چاولا جي سهڻيءَ جي سنوار سنڀال سندس ننڍي ڀاءُ جيوت چاول مٿان هئي. جيوت چاولا سان منهنجي سڃاڻپ دوستي ۾ بدلجي ويئي. هن سان ڪچهريون ڪندي سنڌي ساهت، خاص طور ترقي پسند ساهت ۽ ساهتڪارن سان ڏيڻ وٺڻ تي جن مان سڳن آهوجا ۽ ديوداس موٽواڻيءَ سان به دوستي ٻڌجي ويئي. اُن زماني ۾ يعني ۵۶ - ۵۷ ۾، سڳن آهوجا ۽ ڪي ٻيا ليکڪ دوست آلهاسنگر مان نوڪريءَ لاءِ ايندا هئا. مان لوڪل ٿرين پهچڻ وقت وي. ٽي. اسٽيشن تي ويندو هوس. اسين سڀ گڏجي ريلوي جي ڪئفيٽيريا ۾ ويهي چانهه پيئندا هئاسين ۽ ادبي ڪچهريون پڻ ڪندا هئاسين. اُن بعد هرڪو پنهنجي پنهنجي دفتر روانو ٿي ويندو هو. انهن گڏجاڻين مان اهو فائدو هو ته تازا ترين احوال ملندو هو ته فلاڻي اديب ڇا لکيو، فلاڻي شاعر ڪهڙو شعر چيو آهي. انهن ڏينهن، جڏهن اڃان آلهاسنگر ڪلياڻ

ڪئمپ سڏبو هو، اُتي اديبن جو وڏو لڏو هو جيئن بمبئي ۾ هو ۽ مجهن رابطو نه هو ئي، مٿ محبت پڻ هئي.

بمبئي ۾ هفتيوار سنڌي ساهت منڊل جو ڪلاس لهندو هو. مون سڳن آهوجا جي چوڻ تي اُن ادبي ڪلاس ۾ وڃڻ شروع ڪيو. سڳن آهوجا به اُن ڪلاس ۾ ايندو هو ليڪن جيوت چاولا ۽ ديوداس ڪونه ايندا هئا. صرف هڪ دفعو ديوداس مونسان گڏجي پيدل روڊ واري ڪلاس ۾ هليو هو.

اُن سمي ترقي پسند ليکڪن ۾ به ڌڙا ٿي ويا هئا. هڪ ڌڙو استالوادي هو ۽ ٻيو ڌڙو ڪميونسٽ پارٽيءَ جي بدلجندڙ نيتين تي هلندو هو. پهرين ڌڙي ۾ جيوت چاولا ۽ سندس ساٿي هئا ۽ ٻئي ڌڙي ۾ ترقي پسند ترمورتي ڪيرت، اُتم ۽ مالوي هئا. انهن ٻنهي گروپن جي وچ ۾ سرد جنگ جاري هئي. مونکي ان جنگ جي ڪا ڄاڻ ڪانه هئي. پوءِ ڄاڻ پيئي جڏهن مون ۽ جيوت گڏجي منٿو جو 'بدنام ليکڪ' ڇپايو. اُن ڪتاب ۾ جيوت چاولا جو هڪ مضمون ڇپيو جيڪو ترقي پسند ترمورتيءَ خلاف هو. ديوداس جي ڪهاڻي 'شرم جو اظهار' به ڇپي جيڪا اُتم خلاف هئي. اُن وقت انهن ترقي پسند ليکڪن جي جهيڙي جو شڪار مان ٿيس، ٿيندو رهيس ۽ اڃا تائين ٿيندو رهان ٿو جيئن اڳتي هلي منهنجي هن اُتم ڪٿا مان ظاهر ٿيندو.

ادبي منڊل جو پريزيڊنٽ پروفيسر منگهارام ملڪاڻي هو ليڪن ڪلاس ۾ ترقي پسند اديبن جو غلبو هو. ليکڪ ۽ شاعر پنهنجون رچنائون پڙهندا هئا، جن تي ٿيڪا ٿيڻي ٿيندي هئي.

بمبئيءَ واري ادبي ڪلاس کانپوءِ مون ڪئمپ واري هفتيوار اديبن جي گڏجاڻيءَ ۾ به وڃڻ شروع ڪيو. بمبئيءَ ۾ ڇنڇر ڏينهن ۽ ڪلياڻ ڪئمپ ۾ آرتوار ڏينهن گڏجاڻي ٿيندي هئي. اُن جو پريزيڊنٽ پرسرام ضيا هو.

مان جڏهن پهريون دفعو اُن ميڙ ۾ ويو هوس ته دروازي ٻاهران ارجن شاد گڏيو هو جيڪو تن ڏينهن ڪئمپ ۾ ئي رهندو هو. هو ايترو نفاست پسند هو جو اُس جي بچاؤ کان ڇڻي کولي بيلو هو. مون سان نهايت قرب سان ڳالهائين ۽ پڇيائين ته ڇا مان پهريون دفعو هن ڪلاس ۾ آيو هوس؟ مون مرڪندي هاڻو ڪئي هئي ۽ اهڙيءَ طرح اسان جو سنهنت جڙيو

هو جيڪو ڏيري ڏيري پڪو پختو ٿيندو ويو هو — ادبي ڪلاس کان ڄڻ هند ڪاليج تائين، جتي هو سنڌيءَ جو پروفيسر هو؛ اتان کان يونيورسٽي ڪئمپس تائين، جتي هو سنڌي ڊپارٽمينٽ جو ريڊر مقرر ٿيل هو؛ ۽ اڄ هو ڪونج ۾ منهنجو هانهه پيلي آهي. هو برڪ تعليمدان ته آهي ئي، مشهور شاعر ته آهي ئي، سندس تخلص شاد ته آهي ئي، هو دل جو به شاه ۽ شاد آهي. منهنجون لکڻيون پڙهي انهن جي ساراه ڪندو آهي. اهڙيءَ طرح منهنجو اُتساه وڌائيندو رهندو آهي.

ڪئمپ واري ڪلاس ۾ مان لعل پشپ لاءِ ديوداس موٽائيءَ جي هڪ چلي کڻي ويو هوس. بدنام ليکڪ ڪتاب ۾ ڇپيل ديوداس جي 'شرم جو اظهار' ڪهاڻيءَ تي ڪافي واد وواد ٿيو هو. لعل پشپ به ان تي راڙني ڪئي هئي. ديوداس ان جو جواب لکي کيس موڪليو هو. ان گڏجاڻيءَ ۾ ڪئمپ جي ٻين ڪيترن اديبن سان واقفيت ٿي هئي جن مان اڳتي هلي ڪي منهنجا متر ته ڪي شترو بڻيا هئا.

بمبئيءَ واري ساهت منڊل جو سيڪريٽري اُتر هو جنهن جي هٿ ۾ نئي دنيا مخزن هئي. ڪيترا ليکڪ اُتر جي خوشنودي حاصل ڪرڻ چاهيندا هئا جيئن سندن رچنائون نئي دنيا مخزن ۾ ڇپجي سگهن. ان لاءِ هو هر طرح جو ڪامپروماٽيز ڪندا هئا. جيئن اُتر چونڊن تيئن رچنا جي وڌ ڪٽ، لير لار ڪندا هئا. ائين چوڻ ۾ وڌيڪ نه ٿيندو ته ترقي پسند اُتر، نئي دنيا جو ايڊيٽر اُتر، ڏوليءَ ۾ ويهي لڏندو هو ۽ نول اديب سندن ڏوليءَ کي لوڏي سرخرو ٿيندا هئا، لقب وٺندا هئا، جنهن موجب هو سٺا ۽ بهترين ليکڪ چورائيندا هئا !

ليکڪن جو پڪنگون ۽ ايسڪريپشنون ٿينديون هيون جن ۾ هر خيال ۽ ويچار جو اديب شامل ٿيندو هو. ليکڪن جي پاڻ ۾ نوڪ جهوڪ ٿيندي هئي جا ماڻڻ جهڙي هوندي هئي. مشاعري بجاءِ مشاعري ٿيندي هئي، جنهن ۾ بيت بازي ٿيندي هئي.

مان اهڙين ٻن پڪنگن ۾ شامل ٿيو هوس — هڪ ڪنڊالا واري ۽ ٻي هميرا واري ايسڪريپشن ۾. ٻئي يادگار هيون. ڪنڊالا واري پڪنگ هڪ بنگلي ۾ هئي ۽ هميرا واري ٻيڙين ۾، چانڊوڪي رات ۾
هميرا واري ايسڪريپشن جا ستارا هئا پروفيسر منگهارام ملڪاڻي، سڳن آهوجا، موهن ڪلپنا ۽ سُنڌري اُتمچنداڻي

تنهن وقت تائين مان گهڻن ليکڪن جي صحبت ۾ نه آيو هوس. سڳن آهوجا جي چوڻ تي انهن ٻنهي شغلن ۾ شامل ٿيو هوس. ڪنڊالا واري پڪنگ تائين 'بدنام ليکڪ' ظاهر ٿي چڪو هو جنهن سبب اُتر جو رويو مون طرف غيردوستاڻو هو، هلندو رهيو، هلندو اچي پيو.....

مان صبح جو ڇهين بجي اٿڻ جو آدي آهيان، ڪنڊالا ۾ پڻ صبح جو سويل جاڳ ٿي هئي. برش ڪري، رنڌڻي ۾ وڃي چانهه ٺاهڻ لڳس. لکميچند 'چارمس' وارو پڻ جاڳيو هو. چيائين، منهنجي لاءِ به هڪ ڪوپ ٺاهين ته وڏي مهرباني. مون، اسان ٻنهي لاءِ چانهه ٺاهي. پوءِ ٻيا ٻه پنج ست ڪوپ ٺاهي ورتس جو ڏنر ته ٻاهر لان ۾ ڪلا پرڪاش ويٺي ڪجهه لکيو. مان چانهه جو هڪ ڪوپ کڻي وٽس ويس ته صبح جي تازي هير جيان هرڪي، مهرباني مڃيائين. کيمچند هڪ ڪوپ پيو به گهريو. ٻه ڀيلا ڪٺي هال ۾ اُتر ۽ سندريءَ کي ڏيئي موٽيس پئي ته سندريءَ جو جهيٽو آواز ڪن تي پي. منهنجا ڪن بيحد سرلا آهن. سندريءَ اُتر کي چيو: توهان جي هڪ سئڻ ۽ خميص هن کي ڏيان.

اِهو مون طرف اشارو هو جو مون ڪپڙا ٿورا آندا هئا ۽ اُن وقت مونکي ٻت تي گنجي ۽ هيلتي ٿوال پڌل هو.

اُتر چينپيندي چيس: ماڻ ڪر، هر ڪنهن سان پيئي همدردي ڏيکارين. خبر ڪانه اٿئي ته هيءُ اسانجي دشمن جو دوست آهي....! اِهو چيو تڏها ڇوڻ طرف اشارو هو.

ڪنڊالا واري پڪنگ ۾ گهڻي ۾ گهڻو وندرايو سڳن آهوجا، ڪرشن راهي ۽ موهن ڪلپنا. هن ترمورتيءَ ادبي چرچن ۽ بيت باريءَ سان خوب ڪلايو ۽ وندرايو رات جو دير تائين....

اهڙي ئي يادگار ايسڪريشن هئي اُها ممبرا واري. اُها ممبرا جي کاڙيءَ کان شروع ٿي، پريات وقت، ڪلياڻ وٽ، کاڙيءَ جي ڪپڙ تي پوري ٿي هئي. سڄي رات، ٻيڙين ۽ ڪل ڪل، ٽهڪڙا ۽ چرچا گهبا هلندا رهيا هئا. سڀ مؤڊ ۾ ۽ ٻڏ ۾ هئا — پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ سميت

....

اُن ايسڪريشن جي رپورتاڄ موهن ڪلپنا لکي هئي جيڪا ڪونج جي ٻن پرچن ۾ شايع ٿيل آهي. موهن ڪلپنا کي رپورتاڄ لکڻ جو انوکو ڏانءُ هو. هن گڻا آندولن تي هڪ رپورتاڄ لکي هئي جنهنکي سرو ڏنو هئائين

۱ اڃان رات باقي آهي. اها رپورتاڇ پڙهي مان موهن ڪلپنا جو مداح بڻيو هوس.

مون تي جو شرت چنڊر جو اثر هو ته بنگ پومي ڏسڻ لاءِ ڪلڪتي وڃي پهتس. اُتي مون شرت جي پاترن کي ڳولڻ شروع ڪيو. ۲ ڏينهن سوت بوت پائي ڪلڪتي شهر جا چڪر ڏنر. چورنگي، شيڪسپيئر سارني، بوٽانيڪل گارڊن، بڙا بزار، بهو بزار، چائنا بزار ۽ نيو مارڪيٽ ڏنر. ڪالي گهاٽ به ويس. پر مونکي من مطابق ڪردار نه مليا. پوءِ ويس بدلائي، ڏوتي ڪرتو ۽ پيرن ۾ ڇمپل پائي، ڪلڪتي جون گهٽيون، ڪوچا، محلا ۽ گامڙا ڏنر جتي البت ڪي پاتر نظر آيا. بينگالي جن جيون آهي ئي انهن گهٽين ۽ گامڙن ۾ جتي شهري بابو گهٽ ايندا ويندا آهن. اُتي لوڪن جو پاڻ ۾ وڙهڻ هو، پرڇڻ هو. روئڻ هو، ڪلڻ هو. مردن جا بت اُگهڙا. ڪين صرف ڏوتيون پيل. عورتن جا ساڙهين سان اڌ سرير ڍڪيل. سانوريون صورتون جن جي نراڙ تي وڏا ڳاڙها تڪ ڏنل. جوان نينگرين درين مان ليٽا پئيون پائڻ. ٻار شور غل پيا ڪن. مرد هٿن ۾ سُلفي جهلي سونڀا پيا هڻن. پڙهيل لکيل بابو بحث مباحثو پيا ڪن. اُهي سڀ ڄڻ سرت بابوءَ جا پاتر هئا — بابو موشايرا ڪاليجهاٽ وڃڻ لاءِ چورنگيءَ جي چؤنڪ تي وڃي بيلو هوس. بسين وارا رڙيون ڪندا ٿالي گنج، بالي گنج ڇلائيندا، بيهندا، سواريون ڪٽندا، اڳتي هلندا پئي ويا. ڪاليجهاٽ واري بس اُتي ته مان اُن ۾ چڙهي پيس.

جيئن ٻين تيروٽ آستان تي سرڌالن جي پيهه هوندي آهي، ڪالي گهاٽ تي به گردِي هئي. مان ڪاليءَ جو درشن ڪري، ٿورو پريان، هڪ چبوتري تي وڃي ويهي رهيس. اهڙن آستانن تي پارتي سمودايم کي ويجهڙائيءَ تان ڏسي سگهجي ٿو. انهن جي رسمن ۽ رواجن کان واقف ٿي سگهجي ٿو. مون اُن چبوتري تان بينگالي سماج کي ويجهڙائيءَ تان ڏٺو ۽ پرکيو. ڪلڪتو جيترو وڏو شهر آهي، اوترو ئي گدلو پڻ آهي

ڪن مجبورين سبب لاڪر ڇاولا کي سهڻي مخزن بند ڪرڻي پيئي. اهو شايد انڪري جو سندس واچن جي دڪان تان چوري ٿي هئي جنهن

۾ وڏو نقصان سهڻو پيو هوس. سهڻيءَ جو آخري پرچو 'پرسرام ضيا' تي نڪتو جنهن ۾ ڪيترن برڪ اديبن مضمون لکيا هئا، جن ۾ نارائڻ شيام پڻ هو.

اُن وقت تائين ڀارتي ساهت ۾ نيون نيون ڌاراڻون داخل ٿي رهيون هيون جن ۾ پالڪن جو ڌيان ڇڪايو هو. نئي ڪهاڻي، نئي ڪويتا، نئون ناول ۽ نئي تنقيد لکجي رهي هئي. ليڪن سنڌيءَ ۾ اُهاڻي پراڻي چال هلندي پئي آئي. ترقي پسند ليکڪ پاڻ کي بدلائڻ لاءِ تيار نه هئا. نئي دنيا ۾ به اهو ئي چپچي رهيو هو جيڪو ترقي پسند لکي رهيا هئا. ڪيترن اديبن نئون ساهت لکڻ چاهيو پئي، وقت جي ڌارا سان گڏ هلڻ چاهيو پئي، ليڪن اهڙي ڪا مڪزن ڪانه هئي جيڪا اهو نئون ساهت چپي ۽ نئون ساهت لکندڙن کي همٿائي.

هڪ دفعي سڳن آهوجا جو هڪ غزل ڪٿي سٽي نئي دنيا ۾ چپيو ويو. سڳن آهوجا اُتر مٿان سخت ناراض ٿيو. اُتر بچاءُ ڏنو ته غزل انتها پسند هو تنهنڪري اُن جون چند پٿراڻون ڪٿيون ويئون آهن. اهو غزل سڳن آهوجا جو بيحد مشهور غزل آهي، جنهنجي مصرح آهي 'زندگي تنهنجي اداڻن کان ٿيون بر آهيان / غم جا پهلو ته بدل نيڪ به شاعر آهيان'

سڳن آهوجا جي ادبي قدبت کان هرڪو ليکڪ شاعر واقف هو. هو نهايت ذهين شاعر ۽ نثر نويس هو. زندگيءَ هن سان وفا نه ڪئي نه ته تخليقي سطح تي هو اياز ۽ شيام کان به وڏو شاعر هو.

بمبئيءَ واري هفيٽوار ساهت منڊل ۾ نر شاعر ليڪراج عزيز سان هڪ شام ملهائي ويئي جنهن ۾ عزيز جي موجودگيءَ ۾، سندس شعرو شاعريءَ جو جائزو ورتو ويو. انهن سخت تنقيد ڪئي. اها تنقيد ٻڌي عزيز جهڙو مڙس شاعر پاڻيءَ مان نڪري ويو ۽ ائين چئي اُٿي هليو ويو ته: 'اوهان منهنجي شام نه، شامت ملهائي آهي ...!'

اُتر جي هڪ ڌرميءَ ڪيترن ئي اديبن کي ڪاوڙايو هو جن مان ڪيترا اديب سندس هم خيال ۽ ترقي پسند هئا. آئند گولاڻي، ايشور آنچل، لئن پرسواڻي، نارائڻ ڀارتي ۽ ٻيا ڪيترا اديب هن جي خلاف ٿي پيا ۽ هنن ادبي ڪلاس ۾ اچڻ بند ڪري ڇڏيو. جيڪي آيا پئي ۽ ترقي پسند ڌارا کان الڳ نه ٿيا هئا، پر اُتر مان ناراض هئا، انهن

۾ سڳن آهوجا، ڪرشن راهي، موتي پرڪاش ۽ ٻيا ڪيترا هئا. اُهي خوددار اديب هئا. انهن اُتم جي ڊڪٽيٽر شپ جو ورڏ پئي ڪيو. پروفيسر ملڪاڻي ۽ پنهنجي سر ڪافي ڪوشش ڪئي ته اديبن ۾ ٺاه ٿي وڃي ليڪن سندس ڪوشش برٽواب نه ٿي

اُن وقت ادبي منڊل ۾ هڪ ٻيو گروپ اُڀري آيو هو جيڪو ترقي پسند ليکڪن جو سخت ورڏي هو. اُهو گروپ قومي ويچارن جو هو جنهنجا مکيه اديب هئا : موهن ڪلپنا، گنو سامتاڻي ۽ راجن ڇاوا ترمورتي جن کي سپورٽ ڪندا هئا لوڪناٿ جيٽلي، نند جوڀري، چترو ناگپال ۽ ڪي ٻيا سندن ويچار وارا ليکڪ. لعل پشپ ۽ پروفيسر منگهارام پارا کي اديب ڪنهن به گروپ ۾ نه هئا. استري ليڪڪاڻن مان سندري اُتمچنداڻي، اُتم سان گڏ هئي، ڪلا پرڪاش، موتي پرڪاش جي پٺيان هئي، تارا ميرچنداڻي منهنجي شرڪت کان اڳ ئي شادي ڪري هلي ويئي هئي. مايا اڃا راهيءَ سان لاٿون نه لڌيون هيون ۽ ديوي اڃا سوڌو ڪويتا پشپ نه بڻي هئي.

هر سال منڊل جون چونڊون ٿينديون هيون. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي داٿما پريزيڊنٽ هو ۽ منهنجي هوندي اُتم سيڪريٽري هو جيڪو ئي اهم ڀارت ادا ڪندو هو.

اُن سال چونڊون ٿيڻيون هيون جنهن لاءِ وڏو سنگمڙش هو. هڪ طرف ترقي پسند تياريون ڪري رهيا هئا ته ٻئي پاسي قومي ويچارن جو گروپ ڪمر ڪڇي بيلو هو. جڏهن چونڊين جو ڏينهن آيو ته ملڪاڻي صاحب جو ڪاليج وارو هاسٽل روم اديبن سان ڀريل هو. چونڊون ٿيون، جنهن ۾ ترقي پسند اديبن جي هار ٿي ۽ قومي ويچار وارن جي سوڀ ٿي. نئون سيڪريٽري لوڪناٿ جيٽلي چونڊيو ويو. اُن وقت ترقي پسند گروپ کان هڪ غلطي ٿي ويئي جيڪا کين مهانگي پيئي. هنن چونڊن جي نتيجي کي مڃڻ بجاءِ، منڊل مان واڪ آئوٽ ڪرڻ پسند ڪيو ۽ هنن هميشه لاءِ ادبي منڊل کي تباڻي ڇڏيو. اها هنن جي هار هئي

اُن بعد هنن الڳ هنڌي وڃي ڇاڙهي ۽ لڄ واري اڪل ڀارت سنڌي ٻولي ۽ ساهت سڀا وڃي کولي. ليڪن اهو ياد رکڻ گهرجي ته اُن کي وڌائڻ ۽ ويجهائڻ ۾ به اديبن جو ئي هٿ ۽ سهڪار هو - سڀني اديبن جو، جن کي هو هڪ هڪ ڪري، وڃائيندا، پاڻ کان پري ڪندا ويا آهن

!.....

ان وقت مونکي پنهنجي ادبي مڪرن ڪڍڻ جو ويچار آيو. مون سڳن آهوجا سان ڏڪر ڪيو جنهنکي منهنجو ويچار وڻيو. مون چيس : سمبادڪ توکي ڏيڻو پوندو. چيائين : منهنجي نوڪري جيئن ته بمبئيءَ کان ٻاهر آهي تنهنڪري مان موهن ڪلپنا جو نالو تجويز ٿو ڪريان. هو اُتساهي اديب آهي. ادب جون نيون راهون وٺي هلندو. موهن ڪلپنا مونکي به قبول هو. هن جو ٻانهه ٻيلي ڪير ٿئي، ان لاءِ هڪ ٻن نالن تي غور ڪيو ويو. پر پوءِ اهو فيصلو موهن ڪلپنا تي ڇڏيو ويو.

ڪونج جو پهريون پرچو ڊسمبر ۱۹۶۰ع ۾ ظاهر ٿيو جنهن لاءِ گانڌيڏاڄم سميلن کان وٺي ڪافي مشهوري ڪئي هئيسون. مڪرن جو ايڊيٽر موهن ڪلپنا ۽ سندس ٻانهه ٻيلي گنو سامتاڻي ۽ راجن چاولا هئا. فلم ايڊيٽر مينا واسواڻي ۽ مئنيجر ڀڳوان چندناڻي هو.

ڪونج جي پهرين پرچي کان ٿي ڄڻ ته ترقي پسند اديبن خلاف مورچو کوليو ويو. راجن چاولا ڇااڪي ڪري گوبند مالهيءَ کان هڪ انٽرويو ورتو هو جنهنجي پهرين قسط ڪونج جي پهرين پرچي ۾ ڇپي ويئي. ان انٽرويو ۾، مالهيءَ جي آڙ ۾، ترقي پسند اديبن جي اوڳهڙ ڪئي ويئي هئي. جڏهن ان انٽرويو جي ٻي قسط ڇپي ته منهنجا دوست جيوت چاولا وغيره مون تي ناراض ٿيا ته مان پنهنجيءَ مڪرن ۾، پنهنجن ئي دوستن کي لوڻي رهيو هوس. خود سڳن آهوجا به حيران هو ته هيءُ ڇا ڇپجي رهيو هو ۽ ڇو ڇپجي رهيو هو؟ هو جڏهن بمبئيءَ آيو ته مون ساڻس شڪايت ڪئي ته موهن ڪلپنا ۽ سندس دوست من ماني ڪري رهيا هئا. هن موهن ڪلپنا کي چيو ته هو پنهنجي واعدي تان هٽي ويو هو، جنهن موجب کيس ڪونج ۾ ادب جي نين ڌارائن کي آڻڻو هو. موهن ڪلپنا جو دليل هو ته ترقي پسند اديبن جي اوڳهڙ ضروري هئي ڇو ته هنن ادب ۾ من ماني ڪئي هئي. ان ڪولڊوار ۾ سڀ کان گهڻو نقصان منهنجو ٿي رهيو هو ڇو ته هو مونکي پڻ ترقي پسند اديبن جو ساٿي سمجهي رهيا هئا. منهنجا هڪ طرف پٽسا پئي ويا ۽ ٻئي طرف دوست پئي وڃاير. ان سان گڏ ٻالڪن جو ناراضپو به هو جيڪو هنن خطن وسيلي ظاهر پئي ڪيو.

اڄ جو مشهور ليکڪ هيرو لڪر، جيڪو ان وقت ڪونج جو پالڪ هو، تنهن هڪ خط ۾ ناراضگي وڃان سمپادڪ منڊل کي اُبتا سلام لکيا. ان جو مطلب ڇا ٿيندو آهي، توهين سمجهي ويا هوندا. مون جڏهن ڪلپنا اڳيان پنهنجو ناراضپو ظاهر ڪيو ته چيائين: اها مخزن جي لوڪ پريتا آهي.

ڪونج جو هڪ پرچو ٽنگور تي ڪڍڻ جو پروگرام ٺاهيائون جيڪو ڦٽن پرسواڻيءَ کي ايڊٽ ڪرڻو هو. ان پرچي جون ڪجهه ڪاپيون آرٽ پني تي چيٻڻ جي صلاح ڏنائون. اهڙيءَ طرح ان پرچي تي ڪافي خرچ پئجي آيو. مونکي دلاسو ڏنائون ته ان پرچي لاءِ راجن ڇاڻا اشتهار وٺي ايندو. مون هنن تي وشواس ڪيو. پرچو ڇپڻ لاءِ پريس ۾ ڏسڻ. مون خرچ جي پرواهه نه ڪئي ليڪن هنن واعدو نه پاڙيو. راجن ڇاڻا نهايت ڇالاڪ هو. هو ڪجهه وقت اڳ ڪتابي سائين ۾ پنهنجي مخزن ڪڍندو هو - ميرج. جنهن لاءِ کيس جڳت آڏواڻي صلاح مصلحت ۾ ٻيو هر پرڪار جو سهڪار ڏيندو هو.

راجن ڇاڻا ڪونج جي ٽنگور پرچي لاءِ جيڪي اشتهار وٺي آيو، اهي سڀ اشتهار هن بند ڪيل پنهنجي مخزن ميرج جي ٽنگور پرچي ۾ ڇپي ڇڏيا. مون ڏوراپو ڏنومانس ته چيائين: مان مورڪ ٿوروئي آهيان جو اهي اشتهار ڪونج کي ڏيان...! مونکي ڏڌڪو اچي ويو. ڪاوڙ به لڳي. موهن ڪلپنا کي وڃي چيس: 'يا ته تون اڪيلو ڪونج جو سمپادڪ ٿي؟' مان تنهنجو هانهه ٻيلي ٿو ٿيان ته ڪونج جي سموري جوابداري مان پاڻي تي هموار ٿو ڪريان.

موهن گهٻرائجي ويو. چيائين: 'ائين نه ڪج. جيڪڏهن تون اسان کان سمپادڪي ڇڏائيندين ته اسان جي ڏاڍي خواري ٿيندي.' 'ان صورت ۾ تون مون سان گڏجي سمپادڪي سنڀال!' مون ڪلپنا کي چيو.

'مان توسان گڏجي هلندس ته دوست ناراض ٿيندا. چوندا مون هڪ غير ادبي سمجهوتو ڪيو آهي!'

'يعني مون هيل تائين پنهنجو ڪجهه نه لکيو آهي تنهنڪري تون مون سان گڏ هلڻ کان هٻڪين ٿو؟'

موهن ڪلپنا ورائي نه ڏني.

'ان صورت ۾ مونکي ڪونج ۾ جيترو نقصان پيو آهي اهو پري ڏيو.'

۽ ڪونج جي مالڪي توهين ڪٿو

موهن کي اهو سُجهاءُ وڻيو. هنن پاڻ ۾ ميٽنگ ڪئي ۽ مونکي راجن ڇاڙا جي رِي روڊ واري گهر ۾ گهرايائون. انهن ڏينهن موتي ۽ ڪلا به ان ئي بلڊنگ ۾ مسواڙي هئا. مان پاڻ سان گڏ جيوت ڇاڙا کي وٺي ويس. هو چار هئا: موهن، گنو، راجن ۽ جڳت آڏواڻي.

هنن چيو: اسين پئسا پرڻ لاءِ تيار آهيون.

مون حساب وارو پئو هنن جي اڳيان رکيو.

هنن چيو: اسين پئسا پري ٿا ڏيون، تون مڪزن جي مالڪي اسان

جي نالي لکي ڏي.

مون چيو: توهين پئسا ڏيو، مان مالڪي اوهان کي لکي ٿو ڏيان.

راجن چيو: اسين سمورا پئسا هڪ وقت ڏيئي نه سگهنداسين. اسين

مهنِي ۾ ۲۵ روپيا قسط ڏينداسين.

مون چيو: پئسا سمورا هڪ ئي وقت گهرجن.

موهن ڪلپنا جيوت ڇاڙا طرف نهاري چيو: جيوت يار، تون پنهنجي

دوست کي سمجهاءُ.

جيوت چيو: غلط ٿوروڻي ٿو چوي. سڀاڻي توهين پئسا نه ڏيوس

ته هيءُ توهان کي ڇا ڪندو؟

موهن ۽ گني جڳت دا کي وڇر پوڻ لاءِ چيو.

جڳت آڏواڻيءَ ڪلندي چيو: توهان پنهنجي وڻ جا چوڏا پنهنجن

هٿن سان لاٿا آهن. مان ڇا ٿو ڪري سگهان يا ٻيو ڪير ڇاتو ڪري سگهي؟

فيصلو نه ٿيو. اسين موتي آياسين.

موهن مون ڏانهن مخاطب ٿي چيو، 'پريون پرڇو مونکي ايڊٽ ڪرڻ

ڏي. مون پرڇي لاءِ هڪ ٻه مضمون ورتو آهي ۽ ڪجهه پاڻ به لکيو اٿم.'

مون کيس چيو: 'بلاشڪ. پر تون اڪيلو ايڊيٽر هوندين ۽ مان تنهنجو

ٻانهه ٻيلي هوندس.'

موهن ڪلپنا جي سمپادڪي ۾ جيڪو آخري پرڇو نڪتو ان جو سهيوڳي

سَمپادڪ مان هوس. ليڪن ان کا اڳ مون ليکڪ بڻجڻ طرف پهرين

وڪ ڪئي هئي ۽ هڪ ڪهاڻي لکي ادبي منڊل ۾ پڙهي آيو هوس. اها

ڪهاڻي 'تڙي پار' آهي جيڪا منهنجي پهرين ڪهاڻي هئي.

اهڙيءَ طرح مون موهن ڪلپنا کي شرمسار ٿيڻ نه ڏنو ته هو هڪ

غير اديب سان سمجهوتو ڪيو هو ...!

ائين برابري آهي ته ترقي پسند گروپ نوجوان ليکڪن ۽ عام لوڪن ۾ سڃاڻپي آڻي پنهنجي ٻولي ۽ ساهت کي زنده رکڻ جي پريڻا ڏني هئي جيڪو ڪم هنن اڪل ڀارت سنڌي ٻوليءَ ۽ ساهت سڀا جي منڇ تان ڪيو. ليڪن اهو به سچ آهي ته هو پنهنجي مقصد ۾ ڪڏهن به ڪامياب نه ٿين ها جيڪڏهن سنڌي ليکڪن، ودوانن ۽ تعليمدانن جو ورگ ڪين سهڪار نه ڏئي ها. سڀا طرفان ٿيندڙ ساليانن سميلنن ۾ شامل ٿيندڙ هزارين ڊپليگيٽ ڪميونسٽ خيالن جا نه هئا. ان ۾ هر ويچار جا سنڌي شريڪ هئا. اهي سڀ سنڌي پريمي هئا ۽ هڪ پليٽ فارم تان پنهنجو وجود ٻولي سلامت رکڻ جي جدوجهد ۾ شامل هئا. ان جدوجهد جو ٿل هڪ اهو نڪتو ته سنڌين مڪاني لوڪن ۾ جذبات ٿيڻ جي صلاح ٿڌي ڇڏي ۽ ٻيو ٿل اهو مليو ته اسان جي سنڌي ٻولي سرڪاري دفتر ۾ داخل ڪئي ويئي، ان کي ائين شيڊول ۾ شامل ڪيو ويو.

سنڌين ۾ سنڌيت جو جذبو صرف ليکڪن ۽ شاعرن تي نه پريو، سنگيتڪارن ۽ ناٽڪ ڪارن پڻ سنڌيپڻي جي سڳند لاهائي هئي. پروفيسر رام پنڄواڻي اڪيلي سر هڪ سنسٽا هئي جنهن ديش وديش ۾ رٿن ڪري سنڌيت جي جوت کي روشن رکڻ جي پريڻا ڏني.

گوبند مالهيءَ جو ڪلاڪار منڊل، خاص طور ڪماري پڳونتي ناواڻيءَ جي سوز ۽ آلاپ سنڌين جي دلين ۾، سنڌي جذبي کي سڪڻ نه ڏنو. پروفيسر رام پنڄواڻي جي چوڻڪي، گوبند مالهيءَ جي ڪلاڪارن ۽ ٻين سنگيتڪارن شاه - سچل - سامي ۽ ٻين زنده شاعرن جا ڪلام ٻڌائي، سنڌي ورثي کي سلامت رکيو. اهڙيءَ طرح جتي سياستدان ناڪامياب ٿيا، اُتي هيءَ ڪلاڪار ڪامياب ويا ۽ سنڌيت زنده رکي سگهيا آهن ...!

موهن جڏهن ڪونج جون جوابداريون پاڻ تي هموار ڪيون ته ڪيتريون دشواريون به برداشت ڪرڻيون پيئون. هڪ طرف ترقي پسند اديب اسهڪار جو رخ اپنائي رهيا هئا ته ٻئي طرف موهن ڪلپنا ۽ ڪمپنيءَ طلاق نامو لکي، ڪونج جو بائڪاٽ ڪيو هو. هنن پنهنجي رچنا لاءِ اُچورو ٿي گهريو جيڪو ڏيڻ ممڪن نه هو. بنيادي طور اهو غلط نه هو پر منهنجي ليکي

ليڪڪ ۽ پبلشر جو، خاص طور سنڌي پبلشر جو، يوگدان ليڪڪن کان گهٽ نه هو. ليڪڪن لکيو پئي ۽ اهو مڪزنن ۾ ڇپجي پالڪن تائين پهتو پئي. اها سؤڌاگري نه هئي. اها سنڌي ساهت سان اُلفت هئي جيڪا ليڪڪن ۽ مون ٻارن پبلشرن ڏيکاري پئي. ائين نه هجي ها ته جڳت آڏواڻي، جيلاند لعلواڻي، بهاري لعل ڇاٻڙيا ۽ ٻيا پبلشر پنهنجون پبليڪيشون هر گر بند نه ڪن ها....

مون هڪ خط پڙهيو جيڪو بمبئيءَ جي هڪ ڪامريڊ دهليءَ ۾ رهندڙ پرم ابيچنداڻيءَ کي لکيو هو. کيس لکيو ويو هو ته هو ڪڏهن به ڪونج کي پنهنجي رچنا نه موڪلي

ڪامريڊ بين رضوي ۽ هن جا ڀائر منهنجا دوست هئا. انهن سان جيوت ڇاڻا معرفت سڃاڻپ ٿي هئي. بين رضوي اُتر کي چئيءَ طرح سڃاڻيندو هو. مونکي چيائين هل ته توکي اُتر سان ملائي اچان. توکي مئٽر جي مدد ڪندو رهندو. هو مونکي اُتر جي گهر وٺي ويو. کيس چيائن: ڪونج جي سمپادڪي جوابداري هريءَ پاڻ تي ڪڍي آهي. تون کيس مئٽر جي مدد پيو ڪج. اُتر اول ئي مون تي پڙڪيل هو. چيائين: سنڌيءَ ۾ نئي دنيا آهي، ٻيءَ مڪزن جي ضرورت ئي ڪانهي. جيڪڏهن هن کي مڪزن ڪڍڻي ئي آهي ته زالن تي يا ٻارن تي ڪڍي جنهن لاءِ سندري کيس مدد ڪندي.

مان اڳي هيلس. ڪامريڊ بين رضويءَ کي چيم: مون توهان کي اڳواٽ ئي ٻڌايو هو ته اهو جواب ملندو. هينئر خاطري ٿيو نه؟

اسين ٻئي اُتر جي گهران موٽي آياسين. هڪ ڏينهن لعل پشپ چيو: مونکي ڪونج جو سمپادڪ بڻاءِ، مئٽر ڄام.

مونکي سڏ هئي ته لعل موهن ڪلپنا ۽ ڪمپنيءَ تي ناراض هو. هن گني سامتاڻيءَ جي ناول 'واپس' تي الزام ڌريو هو ته اهو شرت چندر جي ڏهن ناولن تان ڪاپي آهي. هن ڪونج کي خط لکيو هو ليڪڪن موهن ڪلپنا اهو خط ڪونج ۾ نه ڇپيو هو، ان ڪري لعل هن تي ناراض هو. جيڪڏهن ڪونج جي سمپادڪي کيس ڏيان ها ته هو پهريون ڪم اهو ڪري ها ته اهو خط ڇپي ها! مان وري ڏولاون ۾ پئجي وڃان ها

اهو منهنجي ذهن ۾ هو تنهن ڪري لعل کي چيم: مونکي مئٽر

گهرجي، سمبادڪ مان پاڻ رهندس.

نارائڻ ڀارتيءَ سان جهوني دوستي هئي. هن چيو: 'منهنجا سڀ ليکڪ دوست آهن. مون کي سمبادڪ ڪر ...'

ان وقت مون ڀارتيءَ جي سڃاڻيءَ جي ڀرڪ ڪانه ڪئي هئي. ليڪن اڄ چئي سگهان ٿو ته ڀارتيءَ جي اها دعويٰ ته سڀ ليکڪ سندس دوست آهن، بي بنياد هئي. هن جو هڪ به ليکڪ دوست ڪونهي، ڪهڙي به ليکڪ جو نالو کڻو، ڪنهن کان به پڇي پڳ ڪريو ڇو ته هو پاڻ ڪنهنجو دوست ناهي. اها ڳالهه مان وشواس سان چئي سگهان ٿو، ڪن ٻين لاءِ به چئي سگهان ٿو

مون ڀارتي کي چيو: تون سهيوڻي سمبادڪ بڻج ۽ ڪو به ڪالم سنڀال.

لعل ڀڄپ پنهنجيون ڪهاڻيون ڏنيون. ڀارتي 'ڳالهه' نالي ڪالم لکڻ شروع ڪيو. سڳن آهوجا شاعري وڀاڳ سنڀاليو. ايس. ڪمل جا چونڊ غزل پهريون دفعو ان ڪالم ۾ ڇپيا هئا، ٻن رنگن ۾ ...

مون ڪنهن به ليکڪ سان، ننڍي چاهي وڏي سان، وير ورڊ يا پيد پاڙ رکڻ نه پئي چاهيو. مون ڪونج دواران سڀني اديبن کي اپيل ڪئي ته هو ڪونج کي پنهنجي مخزن سمجهن ۽ پنهنجون معياري رچنائون موڪلين جنهن لاءِ ڪونج جاري ڪئي ويئي هئي.

مون شخصي طور خط لکي موهن ڪلپنا، ڳني سامتاڻي، ايشور آنچل ۽ ٻين اديبن کان رچنائون گهريون پر هنن اول اُچورو گهريو. ڪونج کي بختن پيرن تي بيهارڻ لاءِ مونکي ڏاڍا يتن ڪرڻا پيا. ڪجهه وقت بعد جڏهن اها پنهنجو وجود لکائڻ لڳي تڏهن ڪن اديبن وٽان سهڪار ملڻ شروع ٿيو.

اهڙيءَ طرح ڏيري ڏيري پروفيسر منگهارام ملڪاڻي، پروفيسر رام پنچواڻي، پروفيسر ليکراج عزيز، پروفيسر ارڄن شاد، پروفيسر پوپتي هيراننداڻي، پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻي، پروفيسر چيتن ماڙيوالا جهڙن سينئر اديبن کانسواءِ ترقي پسند اديبن مان گوپند مالهي، ڪيرت ٻاٻاڻي، ڪرشن راهي، ايشور آنچل، ڪلا پرڪاش ۽ ٻين ڪونج لاءِ پنهنجون رچنائون ۽ ڪتاب ڇپڻ لاءِ موڪليا. موهن، ڳني، لعل ۽ ڪواڻي جون ڪهاڻيون هڪ رچي ۾ ڇپي کين مشهوري ڏني.

نئين پيڙهيءَ جي ليکڪن ڪونج سان ناتو جوڙي رکيو. انهن مان هريش واسواڻي، آئند ڪيمائي، وشنو ڀاڻيا، هيرو شيواڻي، موهن ديپ، برج موهن، ناري پدم، شيام جئسنگهائيءَ ڪونج کي پورن سهڪار ڏنو ته مون به هنن سان پورو پورو نڀايو.

ڪونج ۾ نئين شروع ڪيل ڪالم 'آئيني جي اڳيان' ۾ هر پيڙهيءَ جو اديب چيو. ڪونج پاران سهڪاري ناول يوجنا ۾ گوڊن مالهيءَ کان شروع ڪري، موهن ڪلپنا تائين آخري قسط پهتي. ان جون الڳ الڳ قسطون لکندڙ ٽن پيڙهين جا ليکڪ هئا. اهڙيءَ طرح زندهه اديبن جا خاص شخصيات پرچا ڪڍڻ جي پرمپرا ڪونج شروع ڪئي جنهن جا هيل ٽوئين چوڏهن 'خاص پرچا' نڪري چڪا آهن. انهن ۾ پڻ ٽن پيڙهين جا ليکڪ آيل آهن.

ڪونج جي اهڙي ساهتڪ يোগدان تي ڪيترن ليکڪن ۽ نقادن گهڻو ڪجهه چيو ۽ لکيو آهي جيڪو هتي ڏهراڻي واجب نٿو سمجهان.

ڪونج مخزن کانسواءِ مون ڪونج پبليڪيشن پڻ شروع ڪئي هئي جنهن بيمو هيٺ گهٽ ۾ گهٽ هڪ سؤ ڪتاب ڇپائي پڌرا ڪيا اٿم جن مان اٺن ڪتابن کي ساهتيه اڪادميءَ جو نئشنل پرسڪار ملي چڪو آهي. ٽن ڪتابن جي ليکڪن کي مهاراشترا گورو پرسڪار مليو آهي جنهن ۾ هر هڪ کي هڪ لک نقد مليا ۽ مان پتر تنهن کانسواءِ. هيٺئر تائين به ڪونج پاران سال ۾ هڪ اصولو ڪتاب شايع ڪرڻ جو سلسلو جاري آهي.

ان ادبي يোগدان بدولت مون پڻ ته ٻيو ڪجهه نه ڪمايو هجي، عزت ضرور ڪمائي اٿم. خاص طور سنڌ ۾ جيڪا عزت ملي اٿم، اها بي حساب آهي! اهو سرمايو ڪڏهن به گهر نه ٿيندو ان سان پنڌار هميشه ڀريل رهندو.

ڪونج مخزن، ڪونج پبليڪيشن ۽ پوءِ ڪونج ٿئٽر ۽ ڪونج فلمس وجود ۾ آيا. ڪونج ٿئٽر طرفان ٽيڪنيڪل ناٽڪ 'ننڊ نه ڪر نادان' پيش ڪيو ويو. ٽيڪنيڪل ناٽڪ جي پڌرائي پڙهي دهليءَ ۽ احمدآباد ۾ ڏسڻ اچي پهتا. اسان ڇالاڪي ڪري سڀني ڪردارن کي رنڊرنٽي ويس پهرايو هو. انهن مٿان لائيت به رنگين وڌي ويئي. اهو هو اسانجو ٽيڪنيڪل ناٽڪ ۽ ڪافي داد مليو. ليکڪ ناٽڪ جي فيلڊ

مونکي راس نه آئي. مون اها ڇڏي ڏني.
 ڪوئچ فلمس طرفان سنڌي فلم 'هوجمالو' جي نرمان منهنجا سمورا
 وشواس ڏوڏي ڇڏيا.

مان ڪيتري عرصي کان سٺي ۽ ممياري سنڌي فلم ٺاهڻ جا سڀنا
 لهندو رهندو هوس. اهڙو ذڪر پنهنجن دوستن سان به اڪثر ڪندو رهندو
 هوس. هڪ دفعي اجمير ۾ گورڊن محبوباڻيءَ جي گهر پڻ اهڙو ذڪر
 نڪتو. ان وقت اتي هري همٿاڻي به ويٺو هو.

گورڊن ڀارتيءَ خوش مزاج موڊ ۾ پڇيو، 'تون اهڙي قسم جي فلم
 ٺاهڻ لاءِ دلي طور تيار آهين يا رڳو ڳالهين پيو ڪرين؟'

مون چيو، 'مان اڄ ئي نه، ڪيتري وقت کان تيار ويٺو آهيان.'
 'ته پوءِ ٻڌ. اسان هڪ فلم جي پوڄنا ٺاهي آهي. اسڪرپٽ به
 تيار آهي. ڪريون مهورت؟'

'فلم جو نالو ۽ سبجيڪٽ ڪهڙو آهي؟' مون اُتساه ڏيکاريندي پڇيو.
 'نالو 'رام' ۽ رحيم' يا پيو ڪو رڻي سڻهجي ٿو.'
 'سبجيڪٽ؟'

'سنڌ ۾ رهندڙ، ننڍپڻ جا ٻه دوست - رام ۽ رحيم، ورهاڱي بعد،
 ٻن ملڪن ۾ ڀلجي وڌا ٿين ٿا. ٻئي فوج ۾ آهن ۽ ۱۹۶۵ع واري هند-پاڪ
 لڙائيءَ وقت مورچي تي آمهون سامهون وڙهن ٿا.'
 مونکي ڪهاڻيءَ ۾ دم نظر آيو. مون پنهنجي سماڏان خاطر ڀارتيءَ
 کان ڪجهه ٻيون ڳالهينون پڇيون.

محبوباڻيءَ چيو، 'اهي سڀ هن اسڪرپٽ ۾ آهن، جن لاءِ تون چاهين
 ٿو ته هجن.'

'فلم ڊائريڪٽ ڪير ڪندو؟'
 'اهو به طئه ٿي چڪو آهي پر ڀي الحال ان جو نالو ظاهر نه ڪرڻو
 آهي.'

'پروڊيوسر ڪير ٿيندو، فلم ۾ گھڻا ڀاڻپوار ٿيندا؟'
 'چار ڀاڻپوار هوندا. چئن مان هڪ اهو ڊائريڪٽر هوندو. هو پنهنجو
 محنتاڻو ڀول ۾ وجهندو.'

'سمجهو ته هڪ مان، هڪ ڊائريڪٽر، باقي ٻه ڪهڙا؟'
 'ٽيون مان ۽ چوٿون هري همٿاڻي.' گورڊن ۽ هري همٿاڻي، ٻئي

مرکيا.

هري همٿائيءَ جو نالو ٻڌي مونکي خوشي ٿي. هو سلو ماڻهو، سلو ليڪ ۽ سلو پبلشر هو.

ڀارتيءَ چيو، 'مان پنهنجي بدران دادِي سروسِي منگهارام جو نالو ڏيندس. لکپڙهه به هن جي نالي سان ٿيندي.'

'فلم جي بجيٽ ڪيتري آهي؟'

'اسي هزارن جو تخمينو لڳايو ويو آهي، پر اهو هڪ لک تائين پهچي سگهي ٿو. لوڪيشن اجمير شهر، ڇانوڻي ۽ بهاري هوندي.'

'اجمير ۾ شوٽنگ جون ايتريون سهوليتون ملي سگهنديون؟'

'لڳ ڀڳ سمورو بندوبست ٿي ويو آهي. ڇانوڻيءَ مان شوٽنگ جي پرميشن پڻ ورتي وئي آهي. فوجي جوان اسان جي پوري مدد ڪندا. ڪنهن وقت به شوٽنگ شروع ڪري سگهجي ٿي.'

'اداڪار ۽ ٻيو اسٽاف؟'

'انهن جي چونڊ ڪبي. پهرين گانا رڪارڊ ڪيا، گيت مون لکيا آهن. سنگيت سي. ارڄن ڏيندو.'

مون کلي چيو، 'توهان ته سڄو يونٽ ۽ شوٽنگ جو پروگرام به ٺاهي ڇڏيو آهي. ڪمپنيءَ جو بئنر ڪهڙو ٿيندو، ان لاءِ ڪجهه سوچيو اٿو؟'
گورڊن آتساه وڃان چيو، 'جيڪڏهن تون ساڻ آهين ته نالو به تون ئي تجويز ڪج.'

مان سوچ ۾ پئجي ويس. سوچيم مونکي چوٿين حصي ۾ وڌ ۾ وڌ پنڄويهه هزار ڏيڻا پوندا. اُهي به سمورا هڪ ئي وقت نه، شوٽنگ هلندي، ٿورا ٿورا ڪري ڏبا. اهو سوچي مون چيو، 'منهنجو توتي ڀروسو آهي. هري همٿائيءَ جو به تو ۾ وشواس آهي. اسين بئنر جو نالو رڪنداسين، هري ۽ هري. مٿان لڪنداسين هري ۽ هري پيش ڪري رهيا آهن لاجواب سنڌي فلم'

هري همٿائيءَ خوشيءَ وڃان هٿ ملايو. اُتي جو اُتي ٺهڻي دوستن فيصلو ڪيو، واعدو ڪيو ۽ ٺڪاڻي ۾ وڃي ارداس پڙهائي، ڪٿاهه پڙساد ورهائيو.

مان خوش ٿي بمبئيءَ موٽي آيس.

بمبئيءَ ۾ ڇيتي ڇنڊ جو ميلو پئي ملهائيو ويو. مان اُن ميلي ۾ ويس ته اُتي راجن ڇاولا گڏيو. ڇيائين، 'گورڊن هتي آيل آهي، توکي سنڀالي پيو.'

'ڪٿي لڳل آهي؟'

'دادِي سرسوتيءَ جي گهر. مونکي ڇيائين، مان توکي وٽس وٺي اچان. هليو ته مان توکي هن وٽ وٺي هان؟'

مان اُن ئي وقت راجن سان گڏجي گورڊن وٽ ويس. هو پاڪر پائي گڏيو. ڇانهه پينٽ ويلاسين ته مون ڪائٽس پڇيو، 'فلم جو پروگرام ڪٿي پهتو؟'

کلندي ڇيائين، 'پروگرام پڪو آهي. هن ئي هفتي به گانا رڪارڊ ڪرائڻا آهن.'

مان خوش ٿيس. پڇيو مانس، 'پلا هينئر ته ڊائريڪٽر جو نالو ٻڌاؤ؟ ڊائريڪٽر سٺو هوندو ته فلم سٺي لهندي؟' ٽهڪ ڏيئي ڇيائين، 'هيءَ سامهون ويلو اڻيئي فلم جو ڊائريڪٽر راجن ڇاولا....'

راجن ڇاولا جو نالو ٻڌي مان ٿورو چيڪ ٿيس. من ۾ ڊپ ويڙهي ويو، الاڻي ڇو! چيم، 'راجن ڇاولا هڪ هندي فلم پروڊيوس ڪئي آهي، اها سڌ اٿم. پر هو فلم ڊائريڪٽ به ڪندو آهي، اها سڌ ڪانه اٿم.' راجن مرڪي ڇيو، 'فلم جي ڊائريڪشن سکيو آهي. تنهن ڪانسواءِ مونکي هڪ بيننگالي ڊائريڪٽر پڻ مدد ڪندو. هو مون واريءَ فلم ۾ اسسٽنٽ ڊائريڪٽر هو.'

مون راجن طرف نهاري پڇيو، 'ايتري بجيت ۾ فلم تيار ٿي ويندي؟' 'نه صرف فلم لهندي، هڪ ٽوريلر به لهندو.'

'اجمير ۾ شوٽنگ ڪنداسين ته خرچ وڌيڪ نه ايندو.'

'اُن حساب سان ئي بجيت ٺاهي ويئي آهي.'

الاڻي ڇو مونکي راجن ڇاولا جي ڳالهين تي وشواس نه پئي آيو. اُن تي يقين ڪندي ڄڻ ڊپ پئي ٿيو. پر منهنجو گورڊن ڀارتيءَ ۾ پورڻ وشواس هو. فلم ۾ سندس گهرو دوست هري همٿائي دادِي سرسوتي پڻ پٽسا سيڙائي رهيا هئا. ليڪن اهو وشواس ۽ ڀروسو اُن وقت نٿي پيو جڏهن گورڊن ٻڌايو ته راجن ڇاولا کي اسان واري طئه ٿيل بئرن

تي اعتراض هو.

مون چيو، 'ليڪن گورڊن اسين اجمير ۾ اهو نالو طئه ڪري آيا آهيون. شربار ۾ ارداس پڙهائي، ڪٿا پراساد به ورهائي آيا هئاسين. هينئر جي نالو بدلائينداسين ته همٿائيءَ کي اعتراض نه ٿيندو؟'

'نه، هن کي اعتراض نه ٿيندو. هن جو مون ۾ ڀروسو آهي.'
'ڀروسو ته منهنجو به تو ۾ آهي ۽ مان ٻڌل به توسان آهيان، پر اها ڳالهه ليڪ ڪانه ٿي. شروع ۾ ئي وڻهن پيو پوي.'
'تون ڪنهن ڳالهه جو فڪر نه ڪر. اهو مونتي ڇڏ. مان هري همٿائيءَ کي پاڻيهي سمجهائيندس.'

مون مايوس من سان ڳالهين ۾ بهرو ورتو ۽ 'هري ۽ هري' بجاءِ، ڪونج فلمس نالي تي سهمتي ورتي.

هري همٿائيءَ کي اها بدل سدل اصل نه وئي. هن جي دل ٿي ڪٽي ٿي پيئي. هن پنجويهن هزارن جو ڊرافٽ به ٺهرائي رکيو هو. هن سوچيو ڇڏهن بمبئيءَ ۾ فلم جو مهورت ٿيندو ته اُتي وڃي هٿون هٽ ڏيندو. هن فلم مان الڳ ٿيندي، پارٽيءَ کي ڏوراپو ڏيئي لکيو، 'مونکي تو مان اهڙي اُميد ڪانه هئي. شروعات ۾ ئي ائين ٿيو آهي ته اڳتي الائي ڇا ٿيندو. تنهنڪري مان هن پراجيڪٽ مان ٻاهر ٿو نڪران....'
ٻولي بي ٿي سگهي ٿي، ليڪن هري همٿائيءَ اهڙي نوع ۾ پنهنجو ناراضپو ظاهر ڪيو هو.

مان وڌيڪ ڊجي ويس. مون گورڊن سان اڪيلائيءَ ۾ ملاقات ڪئي. کيس پنهنجي من جو ڊپ ٻڌايم. کيس چيم، 'تون اڳ ۾ راجن جو نالو ٻڌائين ها ته مان ڪڏهن به پائيواري نه ڳنڍيان ها. تو هن جي چوڻ تي لڳي هري همٿائيءَ کي به ناراض ڪيو آهي. منهنجو به صرف تو ۾ ئي وشواس آهي. تون بلاشڪ مون کان منهنجي حمي وارا سمورا پئسا اڳواٽ وٺي ڇڏ، ليڪن مونسان ٻڌل تون رهندين.'

گورڊن سنجيده ٿي چيو، 'تو جيان ڏاڍي سروسوتي به منهنجي چوڻ تي پئسا سيڙائي رهي آهي. اُن کي دوکو ڏيڻ ڪيئن ڏيندس. جيئن هن جو مون تي ڀروسو آهي تيئن تون به مون تي ڀروسو ڪري سگهين ٿو.'

۽ مون گورڊن پارٽيءَ تي ڀروسو ڪري ورتو.

هڪ ڏينهن راجن ڇاڙا سان به اڪيلائيءَ ۾ ڳالهائين. هڪ لوڪل ريلوي اسٽيشن تي وڃي ويٺاسين. کيس چيو، 'دادِي سرسوتيءَ جيان مان شاهوڪار نه آهيان. مون محنت ڪري پاڻي پاڻي ميڙي آهي. مونکي ننڍڙا ٻار آهن. هيءُ پنسا انهن لاءِ جمع ڪيا اٿس. تون سمجهين ٿو ته ايتري ٿوري بجيٽ ۾ فلم ٺهي ويندي؟'

راجن وشواس ڏياريوندي چيو، 'نه صرف ٺهندي بلڪ نفعو به ڪڍندي. اڃا صرف اٺائونس ٿي آهي ته ڊسٽريبيوشن لاءِ آفر ملڻ شروع ٿيون آهن.'
۽ مان احمق هن جي ڳالهين تي وشواس ڪري ويس ته هوجمالو فلم ضرور ٺهندي، نفعو به ڪڍندي.

جيئن ئي پهريون گانو رڪارڊ ٿيو، تجربڪار دادِي سرسوتي پروڙي ويئي ته ساڻن ڊوه ٿيو آهي، ڊاهر ۾ ڦاسايو ويو آهي. هن شروع ۾ نو هزار رپيا وڌا ته وري ٻيا نه ڏنائين. اُتو آهي نو هزار به واپس گهرڻ لڳي. گورڊن کي به خبردار ڪري ڇڏيائين. ليڪن مان اُلو ان ڳالهه کان پنهنجي بيخبر رهيس. گورڊن ڄاڻي وائي مونکي نه ٻڌايو. هن چيو، 'اسين اجمير مان شوٽنگ ڪري اچون، اُتي تون خرچ ڪج، باقي سمورو خرچ دادِي سرسوتي ڪندي.'

منهنجي دوست شيام جئسنگهائيءَ تازو شادي ڪئي هئي. هو منهنجي صدقي، فلم جي يونٽ سان گڏجي، اجمير هليو. اُتي پهچڻ سان قلعي ٿلي ويئي ته راجن کي هدايتڪاريءَ جي الف - بي جي به خبر ڪانه هئي. سڄي ڊائريڪشن اشوڪ راءِ پئي ڏني ۽ راجن ڇاڙا صرف اسان جي خرچ تي سگريٽ پئي چڪيا. هن جي اصلي روپ ۽ مرادن جي به ڄاڻ پئجي ويئي. هو نه صرف گورڊن کي بلڪ شيام کي به پري رکڻ لڳو. جيئن ٿيڻ ڪري اسان اجمير وارو شيڊيول پورو ڪيو. اُتي جو سمورو خرچ مون ڪيو هو.

بمبئيءَ ۾ دادِي سرسوتي صفا پڙ ڪڍي بيٺي. هن صاف اکرن ۾ چيو ته هو هڪ پاڻي به وڌيڪ نه ڏيندي. نون هزارن لاءِ به لٽب. جو ليٽر صحيح ڪرائي ورتائين. ائين هڪ هڪ ڪري سڀ الڳ ٿي ويا. رهجي ويس صرف اڪيلو مان ...!

مان پوريءَ طرح ڪوڙڪي ۾ ڦاسي چڪو هوس. منهنجا اڌ لک رپيا خرچ ٿي چڪا هئا جي مون ويڇ تي ورتا هئا. هن اسٽيج تي اگر مان

چپ ڪري ويهي ٿي رهيس ته اڌ لک تان هڪ ڪٺو ٿي پيو. جي فلم مڪمل ٿي ڪير ته وڌيڪ قرض ڪٺو ٿي پيو. ليڪن فلم مڪمل ڪرڻ بعد اهو آسرو هو ته فائدو نه ته مور ته نڪرندو.

رڪارڊنگ وقت هن دستريبيوٽرن اڳڏوانس ڏيئي، هن ٽريٽرين جا حق واسطا ورتا هئا. ليڪن اڳتي هلي خبر پيئي ته اهي ٻئي بوگس دستريبيوٽر هئا، راجن ڇاڙا جي چوڻ تي ٿورو سائينگ اماڻونٽ ڏيئي، اسانڪي خوشفهميءَ ۾ رکيو هئائون.

اهو سمورو عرصو، جيترو عرصو فلم پوري ٿيڻ ۾ لڳو، مون ڊپ ۽ هراس ۾ گذاريو. مان ڪجهه ڪري به نه پئي سگهيس. هيروئن راجوءَ جي پٺي گيتا راج هئي؛ هدايتڪار اشوڪراءِ سندس ماڻهو هو، يونٽ جا ٻيا ڪلاڪار پڻ راجوءَ جا دوست ۽ واقفڪار هئا. مان ٿورو به وروڌ ڪريان ها ته فلم اڌ ۾ بند ٿي وڃي ها ۽ پوءِ منهنجي هڙي ٻڏي وڃي ها ايتري رقم ڪيئن ۱ ڪٿان چڪائيندس، هر وقت ان چنٽا ۾ هوس !...

جنهن ڏينهن فلم جي ايڊيٽنگ پوري ٿي، راجن سڀ کان اول پنهنجي دوست اشوڪ راءِ کي ٽڪيٽ وٺائي. ان بعد، دادِي سرسوتيءَ اڳيان سرخرو ٿيڻ لاءِ، سترام روھڙا معرفت کيس ڇاڙائي موڪليائين ته فلم جي ڊليوريءَ کان اڳ پنهنجا پئسا وصول ڪري وٺي. هوءَ لٽپ ۾ اچي ويهي رهي. ڇي ۱ پهرين مونکي نو هزار ڏي. مون کيس گهڻوئي ليلايو ته فلم رليز ٿئي ته مان توهان کي، توهانجي رقم ضرور واپس ڪندس. پر هن هڪ نه ٻڌي. نيٺ پنج هزار وٺي، پوءِ ڊليوري ڇالان تي صحيح ڪيائين. اهي پنج هزار هڪ شاهوڪار کان هنديءَ تي وٺي آيو هوس.

مان ڏاڍو دڪي هوس. راجن کي منٽ ڪندي چيم، 'مون سان جيترو ظلم ٿيو سو ٿيو. هيٺئر مهرباني ڪري تون مونکي منهنجي حال تي ڇڏي ڏي. تون فلم مان پنهنجا هڪ ڪڍي وڃ ته مان فلم هلائي، ڪنيل قرض لاهي سگهان!'

راجوءَ سگريٽ مان وڏو ڪش هڻي، ڏند چيڪي چيو، 'ائين ڪيئن هڪ ڪڍندس. اڃا ته توکي پيڙو اٿم...'

اوڏيءَ مهل، ها اوڏيءَ مهل، زندگيءَ ۾ پهريون دفعو، منهنجي من ۾ هنسا پڙڪو کاڌو ۽ راجن کي خون ڪرڻ جو جذبو پهڙل بڻجي، جاڳي

ٻيو. پر مون سنجر کان ڪم ورتو ۽ عضو ٻي ويس ---

نه صرف ايترو، بلڪ هن مون کان هڪ ليٽر تي صحيح پئي گهري جنهن موجب هو ڪونج فلمس ۾ ڀاڻيوار نه، ورڪر هو جنهنجو عيوضو هيترو ڪي هيترو هنڪي گهرو هو. مون ان ليٽر تي صحيح نه ڪئي جو اهو سچ نه هو. فلم تي اسي هزارن بجاءِ هڪ لک سٺ هزار خرچ آيو هو، جنهنجو حساب ڪتاب برابر لکيل هو. نقصان يقيني هو ۽ راجو نفسي نقصان، ٻنهي ۾ ڀاڻيوار هو. تنهن هوندي به مون هن کي چيو ته هو فلم مان هٿ ڪڍي وڃي جيڪا ڳالهه هن قبول نه ڪئي.

سياڻو ماڻهو ٻڌڻو لاسندو آهي. راجو کان هڪ اهڙي خطا ٿي ويئي جنهن ۾ هو چوڪنڊو لاسي پيو. ليٽر پڻ ۾ انڊريس ۽ فون نمبر وغيره سندس گهر جو هو. ڪونج فلمس جي نالي، هز ماسٽرس وائيس وارن، رڪارڊن جي رائيٽيءَ جو چيڪ موڪليو ته هن اهو چيڪ موٽائي، ان جي عيوض کانئن ٻيون چيزون ورتيون جيڪا فارچري هئي. فوجداري ڏوهه هو. مون چوندو لعل جئسنگهائيءَ معرفت راجو مٿان فوجداري ڪيس داخل ڪيو. ڪيس بئلدڀيٽر ڪورٽ ۾ پئي هليو. هو پهرين شنوائيءَ تي نه آيو. ٻي تاريخ پيئي. ان وچ ۾ هو ڪن دوستن کي ساڻ وٺي ڪشچند ناگراڻيءَ وٽ ويو جيڪو تازو جج جي عهدي تان رٽائر ٿي وڪالت ڪري رهيو هو. هن کي اُبتيون سبتيون پٿيون پڙهائي، چندو لعل کي فون ڪرايائون جيئن هو منهنجي ڪيس طرف پورو ڏيان نه ڏئي.

ان وقت راجن چاولا مشهور اداڪار راجيش ڪن جي پٺاري وڃي پهتو هو ۽ ڪيس دلبو ڏيئي چيو هئائين ته هو لنڊن وڃي سندس فلمن جي ڊسٽريبيوشن آفيس کوليندو. راجيش ڪن هن جي ڳالهين ۾ اچي ويو هو. ڪجهه راجيش ڪن جي شهرت، ڪجهه ناگراڻي وڪيل جي همٿ، راجو ٻيءَ شنوائيءَ تي به ڪورٽ ۾ حاضر نه ٿيو. ٽينءَ شنوائيءَ جي وچ ۾ هو لنڊن پهچي هليو هو. جڏهن هو ڪورٽ ۾ حاضر نه ٿيو ته فاضل جج ڪاوڙجي ويو. هن راجن چاولا مٿان ان بيليل وارنٽ (بنا ظامن) جاري ڪيو.

مون راجن جي لنڊن واري انڊريس هٿ ڪئي هئي. مان پنهنجيءَ تي اڃان ها ته انٽرراشٽريه قانون موجب ڪيس لنڊن ۾ ئي گرفتار ڪرايان ها پر مون اهڙو سخت قدم نه کنيو جيتوڻيڪ هن مون کي ڏاڍو ڏکيو ڪيو

هو، ان سبب ڪاوڙايو هو. اهو فيصلو مون قدرت کي سونپي ڇڏيو. ڏهن سالن تائين مان قرض ۾ پيڙهو رهيس. ان وقت مون ڪ لپڪ لکيو هو ته: ماڻهو صرف جنگ جي ميدان تي ئي شهيد نه ٿيندو آهي، ڪو ڪو ماڻهو فلمي ميدان تي به شهيد ٿيندو آهي، جيئن مان ٿيون هوس!

منهنجي ماءُ ڪانسواءِ ٻين سڀني مون کان منهن موڙي ڇڏيو هو. هنن جي ليکي مون هڪ دفعو وري کين فت پاڪ تي پهچايو هو. پيءُ ناراض، ڀاءُ ناراض، پٽ ناراض، ڏيتر ناراض، زال ناراض ۽ مان چنڌاڻن ۾ چور ... رات جو گهر موٽان ته امان ڪانسواءِ ٻيا سڀ سمهيا پيا هجن. هڪ ڏينهن، امان پاڻ وٽ سڏ ڪري، ٻراڙي پائي چيو، 'پٽ، تو ڪو ڏوهه نه ڪيو آهي جو ايترو ڳڻتي پيو ڪرين! تو ڏٺو ڪيو جنهن ۾ نقصان پيو. فائدو به ته ٿي سگهيو ٿي. قرض برابر مرض آهي ليڪن اهو مرض به لاهڻو ته آهي نه ... اگر توکي ڪجهه ٿي پيو ته به اهو لاهڻو ته پوندو ٿي ... تنهن ڪري تون مڙس ماڻهو ٿي! ان کي منهن ڏي!'

مون ڪمر ڪشي ۽ پائي پائي، پئسو پئسو، ميڙي، قرض لاهڻ شروع ڪيو. منهنجو وچون پٽ چندر فوٽوگرافيءَ مان جيترو ڪمائي آڻيندو هو، پاڻ تي خرچ ڪرڻ بجاءِ منهنجو قرض لاهيندو هو!

من ۾ دڪ هجي، ڪليش هجي ته راڳ به درد ڀريا ٿي وٺندا آهن. قلم مان رچنا به اهڙيائي سوز واري نڪرندي آهي — ويدنا شيل! هوجمالو جي نقصان منهنجي من جي ويڻا جون نارون ٽوڙي، کيس بي سرو ساز بڻائي ڇڏيو هو. پريشانين آڳيرو اڏي ويهي رهيون هيون. ان ئي مؤڊ ۾، ۱۹۷۱ع ۾، هوجمالو پرنٽ جو دٻو ڪلهن تي کڻي، يو. پي. جي انهن شهرن ۾ هلائڻ لاءِ کڻي ويس جتي سنڌين جو ڪالونيون هيون. لکنؤ، ڪانپور، گورڪپور، سيتاپور، فيضآباد، اللهآباد، بنارس ۽ هردوار. نه صرف اُتي فلم هلايو بلڪ سنڌين جي موجوده جيتو کان به واقف ٿيس جيڪا هو اُتي گهاري رهيا هئا. ڪو ٺهيل جڙيل گهر ڪيئن وٺڙي برباد ٿي ويندو آهي، اهو احساس ٿيو هو سنڌين جي سماجڪ حالت ڏسي. مون انهن شهرن جي سنڌي ڪالونين ۾، گهر گهر وڃي فلم جون

ٽڪيٽون وڪيون هيون. سائيڪل رکشا تي پوسٽر هئي، فلم جا رڪارڊ وڃائي پڙهو ڏنو هئس.

بنارس ۾ به ٽي ڏينهن رهيو هوس. اُتي جيڪي انيڙ پراير، اُن تي ڊائري جا ورق لکيا هئس جي ڪونج جي ۱۹۷۱ع واري آزادي پرچي ۾ ڇپيا هئس. اُهي ورق پڙهي دهلي مان نارائڻ شيام ساراھ جو خط لکيو هو. بنارس ۾ تارا ميرچنداڻي وٽ ويندو هوس. اُتي ئي ستيش روھڙا پڻ مليو هو جيڪو مونکي پنهنجي گهر وٺي ويو هو. اُتي ئي ستيش روھڙا جي سمپادڪيءَ هيٺ ڪونج جو هڪ خاص پرچو ڪڍڻ جي يوجنا ٺاهي هئيسون جنهنجو نالو سنڌالاجي رکيو ويو هو. ليڪن باوجود ڪيترن خطن لکڻ جي ستيش روھڙا کي اديبن وٽان مواد نه آيو ته هو نراس ٿي پيو ۽ گڏ ڪيل ٿورو مواد مونکي موڪلي، پاڻ پري ٿي بيلو. مون جيئن تيئن ڪجهه مضمون وٺي، اهو پرچو ظاهر ڪيو هو جنهنجو عنوان ساڳيو ئي رکيم : سنڌالاجي |

مان چاهيان ٿو بنارس ۾ لکيل اُهي ڊائريءَ جا ورق، پنهنجي هن آتم ڪٿا ۾ درج ڪريان جيئن منهنجا سڄاڻ پالڪ، جي منهنجي هيءَ آتم ڪٿا پڙهي رهيا آهن، اُهي ورق به پڙهي وٺن. ڏهن جي ڊائريءَ جا ٻه ورق

بنارس — ۱۰ اپريل، ۱۹۷۱

بنارس ۾ آئي اڄ مونکي پنجون ڏينهن هو. هوجمانو جو هڪ شو ڪاميابيءَ سان هلائڻ لاءِ ڪيتري نه جاکوڙ ڪرڻي پيئي آهي. ٻن ٻن ويچار وارن ماڻهن سان گڏجڻو پيو آهي ۽ ڪيترين ئي غير ضروري صلاحن کي برچسمر ڪرڻو پيو آهي. ٽڪيٽون گهر گهر وڃي ليڪال ڪرڻيون پيئون آهن، جيئن بمبئيءَ ۾، شروعاتي دؤر ۾ ناٽڪن جون ٽڪيٽون وڪرو ڪيون وينديون هيون.

اڄ چنڇر آهي ۽ هن وقت ڏينهن جا ٻارهان لڳا آهن. سڀاڻي يعني آرتوار صبح جو نوين بجي تائين، (شو شروع ٿيڻ جو ٽائيم) مونکي هينئر ڪوبه ڪم نه آهي، سواءِ رلڻ ۽ پلڪڻ جي.

هڪ بجي منجهند جي ماني وغيره کائي فارغ ٿيو آهيان ۽ هينئر گودوليا جي چؤراهي تي بيلو سوچي رهيو آهيان ته گرميءَ جا هيءَ چند

گرم ڪلاڪ ڪٿي وڃي گذاريان (ڇو ته مونکي ۲ بجي تارا ميرچنداڻيءَ کي چار ٽڪيٽون پهچائڻ وڃڻو هو.)

هنن گذريل ۲ - ۵ ڏينهن ۾، وقتي اڪيلاڻيءَ جي احساس ايترو ته پوکايو اٿم جو انهن گهڙين - پلن ۾ ائين ئي پئي پايو اٿم ته بنارس ۾ جڻ مان اڪيلو ۽ تن - تنها آهيان ۽ مونکان سواءِ هتي ٻيو ڪوبه بني بشر ڪونه آهي. اُن ويل منهنجي ذهن ۾ اڄ جي جديد ليکڪن جون اهي ويچار ڌارائون لڙڻ لڳيون جن ۾ هنن، هن جڙواڏي يگهه ۾ هڪ فرد جي گم ٿيل شخصيت، جهري ۽ نالي جو ذڪر ڪيو آهي. (فيس ليس، نيمر ليس ۽ ننگ نيس) بنارس ۾ ڪيتري پڙ آهي. هر طرف ماڻهو ئي ماڻهو آهن ليڪن مون لاءِ جڻ سڀ چرندڙ ڦرندڙ ڪلپتيلون آهن. آخر ٻيو ڪجهه نه سمجهيو ته گنگا گهاٽ طرف رخ رکيم. گهاٽ تي پهتس ته تيرس وٺي ويس. اهو ساڳيو دهاشوميڙ گهاٽ جتي صبح شام ڪٿا ڪيرتن ۽ ياترين، شرڏالن ۽ پڳتن جي پڙ لڳي پيئي هوندي آهي، سنسان لڳو پيو هو. بلڪل منهنجي من جيان، جنهن ۾ هيٺئر ڪوبه اُمنگهه ۽ اُلهاس ڪونه هو. هتي - هتي ڪو ساڌو فقير چانو ۾ لپتو پيو هو. هڪ ڪنڊ ۾ هڪ هيٺي اڪيلو ويٺو ڪجهه سوچي به رهيو هو ته پنهنجي وڏيل ڏاڙهيءَ کي آهستي آهستي سهلائي به رهيو هو. ميدان صاف ڄاڻي ڪٿا خالي دونا چئي رهيا هئا. ٻه ڇيلا بي فڪر ٿي دونا ۽ ٻيا ٻن چٻاڙي رهيا هئا. پنڊن جا ڪاٺ جا منچ، جتي ياتري پنهنجا وستر ۽ وِستو رکي گنگا اِشنان لاءِ ويندا هئا، سي پڻ سڃا لڳا پيا هئا. مان هلندو اُن منچ وٽ پهتس جتي روزانو پنهنجا ڪپڙا رکي، گنگا اِشنان لاءِ ويندو هوس. منچ خالي هو ۽ مٿس ڪجهه جي پنن جي چٽيءَ جي چايا هئي، جيڪا اُس جي بچاڙ لاءِ هر منچ تي لڳل هئي. مان مٿن کان ٿيلهو رکي، چٽيءَ جي چايا هيٺ لپتي پيس. مٿي صاف ۽ نيرو آڪاش هو جيڪو سورب پرڪاش ۾ چمڪي رهيو هو ۽ پاسي کان گنگا وهي رهي هئي جا به جڻ ته پنهنجن بالڪن کي وهنجاري سهنجاري، سندن منوڪامنائون پوريون ڪري، هيٺئر شتي هئي ۽ ٿڪ وڃان کيس ننڊ ڪڍي ويئي هئي. رکي رکي ڪن بالڪن گنگا جي شانت ڌارا ۾ ٽپا پئي ڏنا ۽ ائين سندس شانتيءَ ۽ نندرا کي پنڳهه پي ڪيو، جيئن اڪثر کير پياڪ نندڙا ٻار رکي رکي سٺل ماءُ جي چاتيءَ ۾ ٿوڻو هڻي سندس ننڊ لٽائيندا آهن يا ٻڪه وڃان

ٽڪڙي ٽڪڙي ڇڳڙ ڏيڻ شروع ڪندا آهن.

مان به اڍائي ڪلاڪ اُتي لڳيو پيو هوس. ائين ٻئي پانير ڄڻ پنهنجي جيجل جي ڀر ۾ لڳيو پيو آهيان، جيئن اڪثر ننڍڙن ۾، ٻن پهرن جي وقت، امان ۾ ۾ لڳائي ڇڏيندي هئي ۽ ٿڌڙا ڪڍي ننڊ ڪرائيندي هئي. فرق صرف ايترو آهي جو اُن زماني ۾، اِن تاز ۾ هوندو هوس ته ڪڏهن ئي امان کي ننڊ ڪجي ۽ مان اُتان اُٿي ڪسڪان ۽ وڃي جيڏن سنگتين سان راند روند رمان. پر اڄ مون سچ ٻچ ننڊ ڪرڻ ٻئي چاهي جيئن هيٽرن ڏينهن جو ٿڳ ۽ اوجاڳو دور ڪري سگهان.

سادي ٽين بجي ڌاري ڪپڙا ڇنڊي آڱهس ۽ گنگا جل سان هٿ منهن ڏوٽي، تازو توانو ٿي، تارا ميرچنڊائيءَ سان ملڻ سندس گهر روانو ٿيس. رکشا ڪري مان پوري چئين بجي سندس گهر پهتس.

‘رامنس’ سندن فرم جو نالو آهي — جنرل اسٽور، جنهن کي مون بمبئيءَ ۾ رهندي اڄ تائين هڪ سيلڪ مرچنٽ پئي سمجهيو. اڳيان سندن اسٽور ۽ پٺيان رهائش جي، ماڊرن ڍنگ سان سينگاريل، ڪشادي جاءِ هئي، جيئن ڏهن جي ڍل ڪشادي آهي ا هِن کان اڳ مان تارا جي گهٽ سان ڪونه گڏيو هوس، اُن ڏينهن هن سان به منهن منهن ملاقات ٿي ويئي. ڇا ته مڙس جي پرسنلتي هئي! لنڊو، ڇوڙو ۽ بيهڪد ڪلمڪا مون سوچيو، اُها ناري جو نه ڀاڳوان هوندي جنهن کي هڙو شاهائي شخصيت وارو گهٽ مليو هوندو. سندس سسُ جهونن ويچارن جي هوندي به، اڄ جي زماني سان پاڻ لهڪائي هلندڙ هئي. هوءَ سنڌي ساهت به پڙهندي هئي. تارا جون نياڻون جي ٻالڪ اوسنا پار ڪري چڪيون هيون، ڪافي سمجهدار ۽ دنيا داريءَ کان واقف هيون. مون من ٿي من ۾ تارا کي شاباس ڏني جنهن پنهنجي سڃاهي شپاڙ بدولت گهر کي سرگرم بڻائي ڇڏيو هو. اهڙي ماحول ۾ مون جيڪي چند ڪلاڪ گهاريا سي نهايت سڪميه هئا، جي مان بنارس مان سوکڙيءَ طور ساڻ کڻي آيو آهيان. ائين مونکي ڊاڪٽر ستيش ڪمار روھڙا جي سنگه ۽ صحبت ۾ گذاريل چند ڪلاڪن مان به سنتوش مليو هو.

آرتوار، ۱۱ اپريل ۱۹۷۱.

اڄ هوجمالو جو مارننگ شؤ هو، انهيءَ ڪري رات جو پوري ننڊ ئي ڪانه آئي. هونءَ به ڌرمشالا جي ٽيپل فرسٽ ۾ ننڊ گهٽ ايندي هئي.

رات جو سمهندي سمهندي ۱۱ - ۱۲ لڳي ويندا هئا ۽ صبح جو ۵ - ۶ جي وچ ۾ اکر کلي ويندي هئي. ڇهين بجي ٻاهريون ڦاٽڪ کوليندا هئا ۽ مان چانهه جي تلاش ۾ ڪيترا فرلانگه اڳتي نڪري ويندو هوس. پوءِ هليو ويندو هوس گنگا گهاٽ تي اِشنان لاءِ، جتان ڪلاڪ ڏيڍ بعد موٽي ايندو هوس.

شو سکر سان پورو ٿيو. سماپتيءَ بعد ڪيترا ئي ڪتا ملا ۽ ڪڙا رايا ٻڌڻا پيا. ڪانپور مان پڳوانداس ڪيسواڻي آفيس جي ڪم سان بنارس آيو هو ۽ منهنجي هتي هلڻ جو ٻڌي، سئنيما ٻاهران اچي بيٺو هو. ساڻس ملي ڏاڍي خوشي ٿي. هن جي گهر ۾ رهي مون جيڪو سکر ۽ قرب پاتو هو سو ڪڏهن به نه ورسندو. تاقيد ڪري ڇڏي هئائون ته جڏهن وري فلم هلائڻ لاءِ هتي اچان ته وٺي اچي لهان ۽ جي ٻئي ڪنهن هنڌ لئس نه هو دل ۾ ڪندا. هلڻ وقت جيوت چارلا چيو هو ته مان بنا حجاب وٽن هليو وڃان. ۽ هيٺر جو پاڻ پڳوانداس هتي گڏجي ويو ته آقي باقي ٻڌڻ به دور ٿي ويئي ڇو ته هن اڳواٽ ئي ڪانپور لکي ڇڏيو هو ته مان بنارس ۾ آهيان ۽ جلد ئي ڪانپور اچڻو آهيان.

شام جو گنگا ۾، ٻيڙيءَ تي ستر ڪرڻ جو پروگرام ٺاهيوسين. مون سان گڏ سنڌو پريس جو مالڪ به گڏجي هليو هو.

ڪجهه ڏينهن کان اتر پرديش جي ڪيترن شهرن ۾ برسات ۽ طوفان لڳي رهيا هئا. چڱوئي نقصان ٿيو هو. تنهن ڪري بنارس جي اها شام به جهڙائي هئي. هيٺ هوا سبب گنگا ۾ شوخ لهرون هيون ۽ مٿي آب ۾ وسڻ لاءِ آتا بادل هئا. پڳوانداس ٻيڙيءَ جي ستر لاءِ دل من هلڻ لڳو، جو اڳهر ڪيس هڪ ڪڙو آزمودو مليل هو. ليڪن اسان ٻن جي راءِ کي مان ڏيئي، هن هلڻ سويڪار ڪيو. ٻيڙيءَ ۾ اسان ٽن کان سواءِ ٻيا پنج ست هندستاني پڻ هئا.

ڏاڍي وڻندڙ هوا پئي لڳي. اسان جي ٻيڙي قابل ملاح جي هئڻ ۾ هئي ۽ اها لهرن کي چيريندي اڳتي وڌي رهي هئي. اسين چڱوئي اڳتي وڌي آيا هئاسين. اوچتو پهرين ڦڙ ڦڙ ۽ پوءِ تيز هوا سان گڏ برسات به تيز وسڻ لڳي. ٻيڙي هوا ۽ لهرن تي لڏڻ لڳي. سڀني جي چهرن تي مات جي مهر لڳي ويئي هئي. ملاح دلداري ڏيندي، ٻيڙيءَ کي بيحد سنڀال سان ڪناري طرف هڪارڻ شروع ڪيو.

آخر اسين سڪ سان اچي ڪناري پيڙا ٿياسين. گنگا جو هيءُ گھاٽ
 چڱو پري هو. اوچتو جيئن ته اُپ ۾ بجلي چمڪي غم ٿي ويندي آهي،
 تيئن هڪ گوري ناريءَ جي ننڍي ديه جو چمڪاڻ ڏٺوسين جيڪو صرف
 هڪ کن لاءِ هو. ٻئي کن اهو جسم ڪاري چادر ۾ ويڙهجي، اکين
 کان اوجھل ٿي ويو — جيئن چندرما ڪارن ڪڪرن اندر لڪي ويندو آهي.
 ان اوجھل پاسي، ڪنهن به پرش جي اچڻ جي سنڀال نه ڄاڻي،
 شايد اها جيتي گوري ناري پنهنجي جسم کي وسترن کان مڪت ڪري،
 ديه جي آڱيءَ کي ورکا جي ٿوهار ۾ سِتل ڪري رهي هئي، ۽ اسانکي
 ڪناري تي لهندو ڏسي اٿي کڙي ٿي. پنهنجي ننڍي جسم کي ڪاريءَ
 چادر ۾ ويڙهي هلي ويئي هئي. ان ويل منهنجي من ۾ ويچار اٿيو ته
 ڇا اهو بن ملڪن جي آبهوا جو اثر هو جو يورپ ۾ ساڳي ناري جسم
 ۾ گرمائش پيدا ڪرڻ لاءِ سوربه اِشنان ٿي ڪري ۽ ساڳي ناري ڀارت ڀوميءَ
 تي اچي، ورکا اِشنان ڪري، تن جي آڱيءَ کي سِتل ٿي ڪري؟ يا اهو
 بن تهذيبن جو ٽڪر هو جنهن ۾ يورپي تهذيب اندر واسنا جي ترپتيءَ
 جي کلي چوٽ هئي ۽ هتي، ڀارت ۾، اها ڪن مزيادائڻ جي گهيڙي اندر
 بند هئي. ليڪن انهيءَ گهڙيءَ، مون تان ڀارتي تهذيب جي سٺائيءَ جي
 خوش فهميءَ جو پوت لهي ويو جڏهن اسان مان هڪ جوان ڪلندي هيءُ
 بيهودو رمارڪ پاس ڪيو: ٻيڙي ٿورو اڳ پهچي ها ته مان ان گوري ڇوڪريءَ
 کي وڃي دٻايان ها هن جي بڪواس تي سندس ساٿي ٽهه ٽهه ڪري
 ڪٽڻ لڳا. مون من ٿي من شرمسار ٿيندي سوچيو اسان جي هيءَ ٻيڙي
 گنگا جي گود ۾ سمائجي جو نه ويئي!

هڪ دفعي گوروڏن ڀارتي بمبئيءَ آيو ته مون وٽ به آيو. کيس
 فل سوت پيل هو. منهنجي دل کي چوٽ رسي. منهن مان اُمالڪ لڪري
 ويو، ’منهنجا ڪپڙا لهرائي، تون پاڻ فل سوت پائي پيو گھمين....‘
 هو ڏکڻو شاعر، منهنجي چوٽ تي ضربجي پيو. ان ڏينهن کانپوءِ
 هن وري ڪڏهن فل سوت نه پاتو...!

ليکي منهنجا به ته سڀ ڪپڙا لهي چڪا هئا...

راجن ڇاڙو سماجيڪو هو ته هو لنڊن وڃي سڪ چئن جي زلندي بسر
 ڪندو. ليڪن ائين ٿيو ڪونه. ڪجهه عرصو گذريو ته هن جو روح ڀارت

موٽل لاءِ بي قرار ٿي پيو. مگر هو ڀارت موٽي نه پئي سگهيو جو کيس خبر هئي ته مٿس وارينت نڪتل هو. منهنجي ليکي جلاوطني وڏي سزا هئي جيڪا هو پوڳي رهيو هو.

هڪ دفعي ناگراڻي وڪيل، جيڪو پاڻ ناول نويس هو، مونکي ڪونج جو چنڊو وٺڻ لاءِ پنهنجيءَ آفيس ۾ ڪوٺايو. مون جڏهن پنهنجيءَ راجن جي جهيڙي بابت کيس حقيقتون ٻڌايون ته هو واڙو ٿي ويو. چيائين : مونکي ته ائين ٻڌايو ويو هو ته تون راجن ڇاڻا کي بلڪ ميل ڪري رهيو هئين جنهن هو لنڊن وڃي نه سگهي. پر هينئر ته ڳالهيون ئي ٻيون پيو ٻڌان!

جڳت آڏواڻي، جنهنکي ڪي خوشامندڙيا اديب ۽ اديباڻون جڳت دا ڪوليندا آهن، اُن پنهنجي معيار جي ماڙيءَ تان هيٺ لهي، چنڊولمل ساهت مالا شروع ڪئي ان مراد سان ته جيئن هو منهنجي کيس مان هٿ ڪڍي وڃي. اهڙيءَ طرح هن گيتا ۽ راج سان پنهنجي دوستي نباهڻ پئي چاهي ...! مونکي جڏهن اِن حقيقت جو پتو پيو تڏهن منهنجي دل ۾ جڳت آڏواڻيءَ لاءِ جيڪا عزت ۽ احترام هو، اهو ڪافور ٿي ويو. هڪ ٻيو به سبب هو جنهن مون تي جڳت لاءِ قرب جا در ۽ دريون بندي ڇڏيا هئا. هن کي سنڌ سان اِن ڪري پيار ۽ حب نه هئي ڇو ته اُتي هن جي پنهنجي ڪابه زمين جڏاد ڪانه هئي. تنهنجي معنيٰ ته شاعر عزيز جيڪو هنياڻ لڙايندڙ شعر چيو هو ته : جڏاد سنڌ اٿم ، ڪليم سنڌ تي اٿم اُن کي ڪا معنيٰ، ڪا اهميت ڪانه هئي. شاه لطيف پنهنجو آفاقي شعر : حيف تني کي هو، وطن جني وساريو شايد جڳت آڏواڻيءَ جهڙن شخصن لاءِ لکيو هو.

مان سوچيندو آهيان منهن ڪيترو نه وڃڻ آهي! اُن جي من ۽ انتهن جو ڪو انت ئي نٿو لهي سگهي ڪڏهن هو آڪاش کي ڇهڻ جا يتن ٿو ڪري ته ڪڏهن پاتال پهچي ٿو وڃي!

راجن ڇاڻا پنهنجن دوستن کي خط لکيا ته منهنجا بند آزاد ڪرايو، مون کي ڀارت موٽڻ جو رستو ڪڍي ڏيو.

هري آتمارام فون ڪري مون کي پاڻ وٽ گهرايو. سموريون ڳالهيون ٻڌي چيائين : تون حق تي آهين، توسان ناحق ٿيو آهي! وحنوار ۾ به پاتر، ٽيون ليکو

هيري چاولا پڇيو : معاملو ڪهڙو آهي؟ مون کيس سمورو معاملو ٻڌايو. مشڪي پڇائين : ٿاڊ جو ڪو رستو؟ مون چيس : پائيوار هو. نقصان جو اڌ ڀري ڏي. وياچ، جيڪو مون ڀريو آهي ۽ ڀريان پيو، اهو مون ڇڏيو. جيترو مون کي پوڳايو اٿائين، اهو مون معاف ڪيو ...

موهن ڪلپنا نراڙ ۾ گهٽج وجهي، سنجيده ٿي چيو : مونکي خبر آهي ته تون مونکي ڏاڍو پائيندو آهين. تون منهنجي هڪ ڳالهه ضرور مڃ ... رات جو سڀني ۾ راجن اچي ٿو ۽ روئي ٿو ... چوي ٿو : تون منهنجو دوست آهين. تون ئي مونکي جلاوطنيءَ کان مڪتي ڏياري سگهين ٿو.

ٻڌ، منهنجا دوست، جلاوطنيءَ جي پيڙا مان به پوڳيان پيو، تون به پوڳين پيو ... تنهن ڪري تون مون تي اهو هڪ احسان ضرور ڪر تنهنجا پٽسا مان توکي ڏيندس، ليڪن قسطن ۾ تون راجن وارو وارنٽ رد ڪراءِ!

مون چيو : اهو برابر آهي ته هڪ ليڪ طور مان تنهنجي تمام گهڻي عزت ڪندو آهيان. ليڪن هن معاملي ۾ مان اڪيلو نه آهيان، منهنجو سمورو ڪٽنب شامل آهي. مان توسان هڪ رعايت ڪري سگهان ٿو. تون مونکي جيترا پٽسا ڏيڻ چاهين، هڪ ئي وقت ٽيبل تي رک، مان اهي ڳڻيندس به ڪونه، راجن جو وارنٽ ڪئنسل ڪرائي ڇڏيندس!

موهن کي خبر هئي ته مان سچ چئي رهيو هوس، پنهنجيءَ ڳالهه تان پلتي هٽندس ڪونه، ليڪن هن سواءِ ڳالهين ۽ دالسن جي ٻيو ڪجهه به ٽيبل تي نه رکيو ۽ نه ئي رکڻ وارو هو ڇو جو مان موهن جي فطرت کان واقف هوس

هڪ ڏينهن ڪيرت ٻاٻائيءَ آفيس ۾ گهرايو. ڏسان ته اتي گيتا ويٺي هئي. منهنجو گيتا سان ڪوبه جهيڙو نه هو. اسان ٻنهي هڪ ٻئي کي وڻ ڪئي، خٽر خيريت پڇي. ٻيون به رسمي ڳالهيون ٿيون. ڪيرت چيو : گيتا توسان ڪجهه ڳالهائڻ ٿي چاهي. مهرباني ڪري تون سندس ڳالهون همدرديءَ سان ٻڌج.

مون يقين ڏياريو ته گيتا چيو : 'تون ائين سمجهه مان تنهنجي پيڻ آهيان ۽ پيڻ جي حيثيت ۾ توکان ڪجهه گهري رهي آهيان ته ڇا تون

پيڻ کي نراس ڪندين؟

پومڪا ٻڌي مون هڪو ڪليو. چيم: مان اهڙو ڪنور نه آهيان،
البت ڏکويل تمام گهڻو آهيان. جيڪڏهن منهنجي وس جي ڳالهه هوندي
ته مان توکي نراس ٿيڻ جو موقعو نه ڏيندس --

گيتا پرس کولي نون جو هڪ بندل منهنجي سامهون رکيو. منت
ڪن ترسي چيائين: 'هيءَ منهنجي پنهنجي ميڙي چوندي آهي. تون
وشواس ڪر راجن اتي ڪوڏي به ڪين ٿو ڪمائي، مان نوڪري ڪري
گهر هلايان پيئي....'

به منت مات رهي پڇيم، 'گهڻا آهن؟'
'گهڻا بلڪل ڪونهن، صرف ڏهه هزار آهن. تون ائين سمجه، تو
پنهنجيءَ پيڻ جو مان رکيو.'
'لکپڙه ڪيئن ٿيندي؟'

'سپاڻي صبح جو ڪورٽ ۾ وڪيلن جي سامهون صڪيون ڪندا سين.
مان راجن کان پاور آف اٿارني وٺي آئي آهيان. مان ڪونج فلمس جي
ٽوٽل مالڪي توکي لکي ڏينديس' تون وارنٽ رد ڪرڻ واري درخواست
تي صڪيم ڪندين!'

مون سنجيدگيءَ سان چيو، 'اها صڪي مان هڪ پيڻ جي چوڻ تي
ڪندس، ليڪن راجن ڇاڙا شخص طرف منهنجو چيڪو حق' انصاف رهيل
آهي، اهو مونکي ڪڏهن به ملڻ گهرجي...'

گيرت ٻاٻائيءَ جي چهري تي سرخ شڪار ٿيو. مرڪي چيائين، 'شاباس
حجيئي! مونکي تو مان اهاڻي اميد هئي. فلڪال هيءُ پئسا مان پاڻ وٺ
امانت طور رکان ٿو، جڏهن ٻئي ڏيون پيپر ساين ڪندا، امانت مالڪ
کي ڏيندس...'

اها ڏهه هزار مونکي فلم جي نقصان بلي ڪين مليا هئا. هيءُ
اهي پئسا هئا جي شوٽنگ جي دؤران مون کين شخصي طور ڏنا هئا.
سندن گهر جا رهيل بجلي بل ۽ راجن جي هندي فلم جي ايڊيٽر جا
بقايا ڀريا هئا ڇو ته هن يونين معرفت نوٽيس ڏنو هو....

هوجمالو مونکي زندگيءَ جي ڪيترن مورچن تي شڪست ڏني. سنڪٽ
ٿي سنڪٽ ڏنا. هڪ طرف ڪٽنب جو ناراضپو. خاص طور بابا ڏاڍو

ناراض هو. هن سخت پورهيو ڪري اسان کي لڳايو هو. عزت آبرو سان جيئڻ ۽ رهڻ جو ذريعو ميسر ڪري ڏنو هو. اسان ڏن گهٽ، گام طرفان عزت وڌيڪ حاصل ڪئي هئي. اها پونجي وڌندي ئي رهي هئي. ليڪن هوجمالو سڀ ڪجهه لڙي ورتو — خاص طور خوشي، جيڪا ڏرلڀ چيز آهي.

هڪ ڏينهن بابا ڏکويل لهجي ۾ چيو، ’تو اسان کي واپس فت پات تي آڻي ڇڏيو‘

بابا جو ڏک وڃان ڇيل آهو جملو منهنجي سيني ۾ تير جيان چپي ويو ڇپيندو رهيو

ڪيترا ماڻهو ورجائي چوندا آهن: پروفيسر رام پنڄواڻيءَ کي سرگواس ٿئي هيترا سال ٿي ويا آهن. پوءِ به تون اڃا تائين ڪونج ۾ سندس نالو پڻتشرپ ۾ ڏيندو اچين!

مان هر ڪنهن کي ته ڪونه ٻڌائيندو آهيان ليڪن ڪن خاص شخصن کي ان جو سبب ضرور ٻڌائيندو آهيان. مان کين ٻڌائيندو آهيان ته پروفيسر رام پنڄواڻي نه صرف بهو مڪي ڪلاڪار هو، سنڌي ٻوليءَ جو عاشق ۽ جانيءَ جو گهڻگهرو هو، بلڪ ڪونج جو ۽ منهنجو شخصي طور خير خواه هو.

پروفيسر رام پنڄواڻيءَ ڪونج لاءِ ته گهڻيائي مدد ڪئي ليڪن مون ئي جڏهن ’هوجمالو‘ فلم ۾ وڏو نقصان پيو ۽ زندگيءَ جي گاڏي پٽن تان لهي ويئي ته هڪ ڏينهن مونکي اڳيان ويهاري چيائين، ’تون وڏو بيوقوف آهين! بيوقوف ان ڪري ٿو چوانءِ جو جنهن تنهن تي وشواس ڪري، نقصان پائي، پوءِ گهڻيون پوڄيندو وٺين!‘ مان چپ ڪري ٻڌندو رهيس ۽ هو چونڊو رهيو، ’هوءَ ته مان تنهنجي ڪابه مدد نه ڪريان پر مونکي تنهنجي پيءُ جو خيال آهي، جنهنکي هيءُ سمورو قرض پري ڏيڻو آهي. تنهنجو پيءُ ۽ سندس ڀائر لاڙڪاڻي ۾ ديوان کي (سندس پتا ديوان پرتاپراءِ) ووت ڏيئي کڻائيندا هئا. ان ڪري مان تنهنجي نه، تنهنجي پيئجي مدد ڪري، کيس قرض کان چوٽڪارو ڏيارڻ ٿو چاهيان‘.

پروفيسر صاحب جي ايتري همدردي مون کان برداشت نه ٿي سگهي، روئي وينس. پوءِ به مون من کي مضبوط ڪندي چيو، ’اوهان جي وڏي مهرباني جو اوهان اسان جو ايترو اونو رکو ٿا. ليڪن مان پنهنجي پيءُ

پيءُ لاءِ بيڪ يا دان وٺي، سندس عزت گهٽ نه ڪندس. توهين رڳو ايتري مهرباني ڪجو، ڪونج تي پنهنجو هٿ رکندا اچجو جيئن اها بند ڪرڻ جي نوبت نه اچي.

انڪري پروفيسر رام پنجاڻي نه صرف منهنجيءَ دل تي بلد ڪونج جي پئٽرنشپ تي پڻ مٿاهون آهي ۽ مٿاهون رهندو

اڄ بابا اسان جي وچ ۾ ڪونهي. امان به ڪانهي. ڪوشليا به نه رهي آهي. ليڪن انهن جي ياد سڀني کي آهي. هميشه رهندي

بابا جڏهن پيريءَ سبب گهر ڀڙو ٿيو ته پنهنجا ڪي نيم ٽيم ٺاهي ڇڏيائين. صبح جو سوير اُٿي، سنان پاڻي ڪري، اڃا ڏوتل ڪپڙا پائي، ڏاڙهيءَ وارن کي لڳي ڏيئي، ٿاڻي ۽ پٽڪو ٻڌي، سڪمئيءَ جو پاٽ ڪندو هو. پوءِ ڪير ۽ بسڪيٽ جي نيمون ڪندو هو. ان بعد گهر جي ڪم ڪار ۾ هٿ وٺائيندو هو. ڀاڄيون کڻي ٺاهي ڏيڻ، ڏوتل ڪپڙا سڪڻ وڃهڻ، سڪل ڪپڙا لاهي، ويڙهي رکڻ. پنهنجن جي ماني کائي سمهي پوندو هو. جيستائين اسان وٽ چئڪي ڪتو هو، ان کي رات وارو کاڌو — بريد ۽ جيراندي پوري بابا ئي ڪارائيندو هو.

منهنجو بابا، جنهنجو گرونانڪ ديو ۾ اٿل وشواس ۽ شردا هئي، جيڪو مونکي ڪلهي تي ويهاري شهر وٺي ويندو هو، صبح جو هنج ۾ ويهاري گراموفون تي پڳت ڪنورام، سڱل ۽ جيوٽي ٻائيءَ جا رڪارڊ ٻڌائيندو هو، هڪ دفعي مونکي ماهوئن کان پنڌ ٿي پنڌ ڏامراهن وٺي ويو هو — منهنجي ناناڻي، جتي امان ٽڪيل هئي. ان پنڌ ۾ رات پئجي ويئي هئي ۽ اسين ٻئي پيءُ پٽ، هڪ ڪڪائين جهوپڙيءَ ۾ ٻرندڙ لالين جي جهڪيءَ روشنيءَ جي آڌار تي، ماڳ وڃي پهتا هئاسين. دڳ ۾ ڪتن کي لٽ اولاريندا ويا هئاسين. ڊپ وچان مون بابا جو هٿ سوهڻو جهليو هو.

ٻئي هڪ دفعي بابا مون کي منهنجي ڏاڏاڻي ڏيهه، خيرپور وٺي ويو هئو جتان لقمان وڃڻا هئاسين. خيرپور ۾ بس مان لهڻ شرط سڀ کان پهرين ڳڻي تي هلي دارون پيتو هئائين ۽ تسريءَ ۾ اهوئي منهنجو بابا، مون کي ننڍپڻ ۾ ڪراچيءَ وٺي ويو هو گوميءَ جي شاديءَ ۾ جتي هن جي شادي چيئن ماڙيوالا سان ٿي هئي ساڳيو بابا مون تي سخت ڪاوڙيو هو جڏهن اسان بمبئيءَ ۾ حوائڪو دڪان کوليو هو ۽ ٽئين ڏينهن منهنجي غفلت وچان، گهڙي ٻار رکڻ سبب، شوڪيس جا شيشا ٽٽي پيا

هئا ۽ ڪانچ جا ٽڪرا حلوي اندر دٻجي ويا هئا هو مون تي ان وقت به ڪاوڙيو هو جڏهن مان ليڪڪن جي ڪنهن پڪنگ، ايڪسڪرشن يا سميلن - سيمينار وغيره ۾ شرڪت ڪرڻ ويندو هئس. بابا مونکي وڃڻ کان روڪيندو هو ۽ مان ضد ڪري هليو ويندو هوس. پوءِ هو رُسي ويندو هو ۽ منهنو ڪن رل رهندو هو، ڳالهائڻ ٻولھائڻ بند ڪري ڇڏيندو هو. هڪ دفعي ايتري ڪاوڙ لڳس جو ڪرسي کڻي اولارڻ لڳو. ڪوشليا ورجائي چيس: 'هيءُ ڇا پيا ڪريو. پنهنجي وڏي پٽ کي سندس زال جي سامهون ڪرسي اولاري رهيا آهيو ...! مون زال کي روڪيندي چيو: تون اسان پيءُ - پٽ جي وچ ۾ نه اچ ... بابا کي ڪاوڙ ڪيڏن ڏي ... اهو سندس حق آهي ...

هڪ ڏينهن مونکي هڪ ننڍي ٽريٽريءَ لاءِ هوجمالو جا ساڍا ٽي هزار مليا ته بابا چيو: مون کي انهن پئسن مان اڍائي هزار ڏي. ڪوشليا چيو: توهان ايترا پئسا ڇا ڪندا؟ چندر ماءُ کي چيو: ڀائي، تون وچ ۾ نه پوين. بابا پنهنجي پٽ کان پئسا ٿو گهري، ڏيڻ ڏينس، پوءِ هو ڪيڏانهن به ڪري. مون بابا کي اڍائي هزار ڏنا ته انهن کي ساه سان سانڍڻ لڳو.

بابا ڪڏهن ڪڏهن، ڪجهه عرصو، منهنجي ننڍي ڀاءُ آسوءَ وٽ سڀان ۾ رهڻ ويندو هو. جڏهن امان جو منهنجي گهر ديهانت ٿيو ته هن اوڏانهن وڃڻ گهڻائي ڇڏيو هو، چوندو هو: منهنجا ڪبوتر به هتي ته کانو به هتي. مان سڀان ڪونه ويندس. جڏهن ڀاءُ ۽ ڀاڄائي ساوتريءَ گهڻو زور ڀريس ته به ٿي ڏينهن ٺڪي موٽي آيو. مون پڇيومانس جلدئي ڇو موٽي آيا ته پيريل من سان چيائين: تنهنجي ماءُ هتي ئي، هن گهر ۾ پراڻ تباهيا، مان به هتي ئي آخري ساه کڻڻ ٿو چاهيان! هيءُ ٻيو دفعو هو جڏهن بابا جي چيل ڳالهه منهنجي سيني ۾ تير جيان چڙهي هئي

ان ڏينهن بعد منهنجو بابا سان عشق ٿي ويو. آسپن پيءُ پٽ، عاشق معشوق بڻجي وياسين - بابا معشوق، مان عاشق ...!

پوءِ بابا بيمار رهڻ لڳو. پاڻمرادو باٽ روم ۾ وڃي نه سگهندو هو. اهو ڏمعو مون پاڻ تي کڻي ورتو. ان وقت مان ماءُ هوس ۽ هو منهنجو اولاد ۽ جيئن ماءُ پنهنجي اباھج ٻار جي سار سنڀال لهندي آهي، مان بابا جي ٿله ٽڪور ڪرڻ لڳس. صبح جو باٽ روم ۾ سنان پاڻي وغيره، اڃا ڌوئل ڪپڙا پهرائي، ڏاڙهي وار لڻي سان سنواري ٻڌڻ، جوئر

نه ته باجهريءَ کي هٿ لڳرائي، ڪيترن ۽ ڪانون کي وجهڻ. پوءِ کيس پاٽ ڪرڻ لاءِ چوان، ۽ هو بنا آواز مڪ مان سڪمئي اُچارڻ لڳي. کير بسڪيت جي نيرن به ڪرايائس. پوءِ سمهاري ڇڏيائس. ٻنپهرن جي ماني، مان نه هجان ته منهنجون نهرون - پوٽيون کيس ڪارائين. ڪانئون لاءِ ڪڍيل گرہ، ڪانئون کي ڏين....!

۽ پوءِ بابا وڌيڪ بيمار ٿي پيو. ۹۵ سالن جو اچي ٿيو هو. صفا ضعیف ٿي ويو هو. نرسنگ هوم ۾ داخل ڪيوسونس جتي مان هروقت سندس ويجهو رهيس. جيترو وقت بابا نرسنگ هوم ۾ رهيو، مون لکيو پڙهيو ويلو. پاڻيارا پکي ناول اُتي ئي فيئر ڪيم. بابا ڏري گهٽ ڪوما ۾ هو. صفا چُٻ. صرف نهاري ۽ چُرِي چُرِي. ڊاڪٽر جي صلاح تي کيس گهر آندوسون. صبح شام به نرسون سندس ديكپال ڪن. هر چيز لاءِ داءِ چڪاڻڻو پوندو آهي. نرسن کي پڻ چوڪو داءِ چڪاڻڻو پوندو هو. ليڪن نرسن جهڙو نشاوان شيواداري ٻيو ڪير نه هوندو. انهن جي جيتري عزت ڪجي ٿوري آهي. مونکي شخصي ڄاڻ آهي ته هو ڪيئن نه قرب سان بيمارجي ديكپال ڪنديون آهن. اهڙيءَ ئي هڪ سهاڄي نرس کي مون اُجهو ناول ۾ پورٽريٽ ڪيو آهي. هڪ ڪهاڻيءَ 'رشتين جو اسٽريچر' ۾ پڻ هڪ نرس جو ڪردار چٽيل آهي.

لک لائق چندر پٽ جا جنهن پنهنجي ڏاڏي تي لک خرچ ڪيا. مان ڪيڏانهن ٻاهر وڃان ته مون وارا فرض هو بجا آڻي. هڪ دفعي بابا نسبت هڪ اهڙي ڳالهه چيائين جنهن سبب منهنجي دل ۾ هن لاءِ پيار وڌي ويو. کيس داد ڏنم ۽ ڪوڙ آيسون به ڪيم.

مون چندر کي چيو: 'بابا پنهنجي ملڪيت ٻنهي پٽن کي ورهائي ڏني آهي. فيصلي موجب جيستائين بابا حيات آهي، ٻنهي پٽن کي سندس ديمڪ پال ڪرڻي آهي ۽ اڌو اڌ خرچ پڙڻو آهي. ان صورت ۾، بابا جي علاج تي ٿيندڙ خرچ جو اڌ حصو آسوءَ کي پري ڏيڻ گهرجي....'

چندر چڙي پيو. چيائين: دادا، توهان به ڪمال ٿا ڪريو! بابا ملڪيت ته ڪانهي جيڪا اسان ورهائي ڪئي آهي. بابا اسان جي گهر جو وڏو آهي، اسان سان گڏ رهي ٿو ۽ اسين ان جي علاج تي ٿيندڙ خرچ جو اڌ حصو گهرون؟ اها ته لعنت چئبي! ڇا اسين اها لعنت پاڻ تي ڪئون؟

مان لاجواب ٿي ويس. بلڪ شرمسار ٿيس جو اهڙي ڳالهه پنهنجي منهن مان ڪڍي هئڻ!

ليڪن مونکي پنهنجي پاڻ تي ڪاوڙ ۽ غصو هو. هوجمالو جي نقصان بعد مونکي ريتي پاڻ دڪان جو مالڪ بڻجي ويو هو. پنهنجي سر فيصلو ڪري، هڪ دڪان مان ٻه دڪان ڪري ڇڏيا هئائين ۽ پاڻ مٺائيءَ جو وڌيڪ ڪمائيءَ وارو حصو کڻي، مونکي ڇهري مال جو، گهٽ ڪمائيءَ وارو حصو ڏنو هئائين. هوجمالو جو سمورو قرض منهنجي کاتي لکي، پاڻ شاهوڪار بڻجي ويهي رهيو هو. ۱۹۷۰ع کان ۱۹۸۲ع تائين، ساندھ ٻارهن سال مون اڪيلي سر قرض پئي لاڻو جنهن ۾ چندر ٿوري گهڻي مدد ڪئي پئي چندر ڪڏهن ڪڏهن خار ڪاڻي چوندو هو ته ڇاچي کي خبر آهي ته اسان تي قرض آهي ۽ پوءِ به اسان کي ڪجهه سال مٺائيءَ جو ڏنڌو نٿو سونپي جيئن اسين قرض لاهي سگهون

چندر جي ڳالهه سڄي هئي پر مون کيس سمجهايو ته اسين پيءُ جا ٻه پٽ آهيون. اسين ڀائر پاڻ ۾ وڙهنداسين ته پيءُ جي دل کي چوٽ رسندي. پئسا اڄ نه ته سڀاڻي ڪمائي وٺبا، قرض به لهي ويندو، پر پيءُ وري ملي نه سگهندو ...!

چندر ٿڌو ٿي چيو: ليڪن دادا، اسان کي اڃان نياڻين جي شادي ڪرائڻي آهي. اهي سڀ ڪارج فرسان جي ڏنڌي مان ڪيئن پورا ٿي سگهندا؟

اُن وقت چندر اڃان فوٽوگرافي سکي رهيو هو. منهنجو وڏو پٽ ڪنهن ڪم جو نه هو. هو صرف پنهنجي پيٽ لاءِ ڪمائيندو هو، اُن لاءِ ئي سوچيندو هو. ننڍو پٽ، پرڪاش، اڃا ننڍو هو ۽ ٻاراڻي ٻڌي هئس. مونتي بابا جو هٿ ۽ اُمان جي آسپس هئي. مون ٻارهن سالن ۾ قرض لاهي پورو ڪيو ۽ نئون جنم ورتو ...!

منهنجا دوست ٿورا آهن ليڪن جن سان دوستي اڻڻ، انهن سان نڀائيندو ايندو آهيان. انهن ۾ پيد پاءُ نه رکندو آهيان. جيوت معرفت يوسف سان واقفيت ٿي جيڪا دوستيءَ ۾ بدلجي ويئي. هو به جيوت سان گڏ ريلوي ۾ نوڪري ڪندو هو. هن جا وڏا ڀائر بين ۽ محمد سروش رضوي، ڪميونسٽ خيالن جا هئا. بين فلم لائن ۾ هو ۽ محمد سروش ٽريڊ مارڪ

واري آفيس ۾ نوڪري ڪندو هو. کيس وڏالا ۾ سرڪاري ڪوانٽر مليل هو. بين، يوسف ۽ سندن مائٽيلا ڀائر اختر ۽ سبطي سڀ گڏجي، ماهير ۾ رهندا هئا. مان سندن گهر، پليجرٽن ۾ ايندو ويندو هوس. هئا ترقي پسند ليڪن نهايت قدامت پرست هئا. پرڏي جا سخت قائل ۽ تنگ نظر

پر منهنجو انهن ڳالهين سان واسطو نه هو. مان يوسف جو دوست هوس ۽ ساڻس دوستي نباهي رهيو هوس.

يوسف کي نوڪري ڪانه پئي آڻڙي. هن ڪونه ڪو بزنيس ڪرڻ ٿي چاهيو. مون سندس مدد ڪئي ۽ کيس ريڊي ميڊ ڪپڙي جو ڪارخانو کولائي ڏنم. دڪان به منهنجو ته اوڏر تي مال چاهي هنديين تي پئسا به مون وٺرائي ڏنس. ڪارخانو چمي ويس. هندستان جي وڏن وڏن شهرن ۾ سندس مال وڃڻ لڳو. ڊپٽيءَ جو هڪ شيخ ٻڌو گراهڪ ٿي وين. پهرين دفعي ۾ ئي لک سوا جو مال وٺي ويو. يوسف هر طرح خوش هو. شادي به ڪيائين. پرڏي جا سخت پابند هوندي به مونکي پنهنجيءَ بيگم سان ملايائين. سندس بيگم مونکي سلام ڪندي چيو: ڀائي صاحب، اوهان جي نيڪي ٻڌي هئم. اڄ اوهان کي روبرو ڏنم. اوهان اسان لاءِ گهڻو ڪجهه ڪيو آهي. خدا اوهان کي وڏي عمر عطا ڪري'

مون موت ۾ کيس سلام ورائيندي چيو: 'اوهين هميشه خوش رهو، اها منهنجي دعا آهي.'

بين فلم لائن ۾ هوندي به بيوڪار هو. ننڍا ڀائر بيوڪار وينا هئا. نيتيجي ۾ سڀ ڀائر يوسف جي ڪارخاني تي اچي ڳاهت ٿيا. ڪمائيءَ کان خرچ وڌي ويو. واپارين کي رقمون دير. سان ملڻ لڳيون. هڪ به اوڏر به ٻڌي ويئي. يوسف ٿئي پيو. ڄميل ڪيل ڪارخانو بيمار پونو ويو. وڏو ڪارخانو ننڍي ۾ تبديل ٿي ويو، پر اهو پئسي جي آڪسيجن کان سواءِ زندهه رهي نه سگهيو. نيٺ ڪارخانو بند ٿي ويو. برقت ويئي ته وري واپس نه وري هندين تي ڪنيل پئسن مان ڪجهه رقم مونکي چڪاڻي پيئي.

پوءِ يوسف هڪ ٽئڪس خريد ڪيو جنهن لاءِ بئنڪ مان قرض ڪڍيائين. اهو ٽئڪس بمبئيءَ مان گجرات ۽ گجرات مان بمبئيءَ تيل ڀري آڻڻ لڳو. هڪ ڏينهن ان ٽئڪس سان روڊ حادثو ٿيو. بئنڪ جون قسطون نه ڀريون

ويئون ته بئنگ اهو ٽنگر ڪٽائي ويئي. ان بعد هو ڪنستركشن لائن ۾ گهڙيو ۽ ڏيري ڏيري مٽي اُسرنڊو آيو. هڪ ڏينهن سندس ماڻيلو پاڻ اختر سندس منو لک رپيا کڻي پڇي ويو ۽ وڃي پنهنجو ڪنستركشن جو ڪم شروع ڪيائين. ڏسندي ڏسندي اهو اختر، اختر حسين رضوي بڻجي ويو ۽ رهيڄا بلڊرس وارن سان ڪلهو هڻڻ لڳو.

يوسف ڪنستركشن لائن مان سلو ڪمائڻ لڳو هو ليڪن سندس نيت ۾ خلل اچي ويو هو. مون واري رهيل رقم واپس ڪرڻ جي واڻي ٿي ڪانه ٿي واريائين. صرف لڏا واعدو پئي ڪندو آيو. ٻئي طرف پنهنجي پاڻ ببن کي مدد پئي ڪيائين جنهن جاننثار اختر سان گڏجي 'بهو بيگم' شروع ڪئي هئي جنهنجي شوننگ ڏيکارڻ شيخ اياز ۽ رشيد پٽيءَ کي وٺي ويو هوس، جڏهن هو پهريون دفعو ڀارت آيا هئا. فلم جي هيروئن مينا ڪماري هئي جنهنجي سونه ڏسي اياز مٿس مشتاق ٿي پيو هو. هن کيس اردوءَ ۾ ترجمو ڪيل شاھ جو رسالو پيٽ طور ڏنو هو.

باندرا نيشنل ڪاليج پليان هڪ ڪمرو پئي مليو جنهن لاءِ يوسف وٽ پئسا ڪونه هئا. اهي پئسا مون کيس پنهنجي زال کان وٺي ڏنا ۽ هن اهو روم ورتو. اڳتي هلي هن پنهنجي جاءِ ٺهرائي ۽ اهو ڪمرو وڪڻي ڇڏيو ته به مون وارا ڏنل پئسا واپس نه ڪيائين.

جڏهن منهنجيءَ وڏيءَ ڌيءَ جي شادي طئه ٿي ته مون وٽ پئسا ٿي ڪونه هئا. ته مان يوسف وٽس ويس ۽ کيس لپاڻي چيم ته منهنجي ڌيءَ جي شادي آهي، مون کي منهنجا پئسا واپس ڏي. ٻي منهنجو اهو لپاڻڻ ڄڻ اونڌي گهڙي تي پاڻي هو! ان وقت مان سخت پريشان هوس. ڌيءَ کي ڏيڻ لاءِ مون وٽ ڪجهه ڪونه هو. پاڻ مان اصل اميد ڪانه هئي. جيتوڻيڪ پنهنجي وڏي پٽ جي شادي وچ ڀول مان ڪئي هئائين ۽ واڏو ڪنيل رقم بابا جي کاتي لکي هئائين.

منهنجي ڌيءَ جي شاديءَ وقت به ماڻهو ڪم آيا. هڪ منهنجو ننڍو سؤت موهن، جنهن شاديءَ واري ڏينهن به هزار هٿ ۾ ڏيئي چيو: 'ڪجهه نه چئج. تون مون وٽ آيو هئين پر شرم کان گهري نه سگهيو هئين. ڪڏهن ٿيني ته ڏجانءِ نه ته پلجي وڃجانءِ....! مان اندر ٿي اندر ٻوڙها پي ويو هوس.

ٻيو ماڻهو هو نارائڻ ڀارتي جنهن منهنجي نانيءَ لاءِ فل سوت جو

ڪپڙو اوڌر تي وٺي ڏنو هو، پنهنجيءَ واقفيت تي!

ماڻهوءَ جو من ڪڏهن ۽ ڪيڏيءَ مهل ٿو ڦيرو کائي، ڪيئن ٿو ٻڌائي،
ڪجهه چئي نٿو سگهجي

هڪ ڏينهن يوسف جي بيگم، يوسف کي چيو، 'مون کي خبر آهي
ته پائي صاحب جا ٽو ڏانهن پئسا رهيل آهن پر تون کيس ڏين ڪون
ٿو. توکي خبر آهي. الله تعاليٰ اُن جي اسانکي ڪيتري سزا ڏني آهي!'
يوسف زال جو مطلب نه سمجهيو. هو بيگم جو منهن تڪڙ لڳو.

بيگم سمجهائيندي چيس، 'اسان جو هڪ پٽ لولو آهي ۽ ٻئي کي
به وڏو آهي اهو ڇا آهي؟ اها الله طرفان سزا آهي جيڪا اسان بچاءُ
اسان جان پٽ پوڳي رهيا آهن. مهرباني ڪري پائي صاحب کي پاڻ
وت گهرائي، منهنجي سامهون، کيس پئسا ڏي ته جيئن مان کانئس معافي
وٺي سگهان!'

يوسف ائين ئي ڪيو جيئن کيس بيگم چيو. مونکي گهر گهرائي
ڏه هزار ڏيئي چيائين، 'تنهنجا اسان مٿان وڏا احسان آهن. مون توکي
هيٿرو عرصو رقم لاءِ ترسايو. تنهن لاءِ شرمسار آهيان.' بيگم دروازي پٺيان
بيلي سڀ ٻڏي رهي هئي. چيائين، 'هوءَ توکان معافي ٿي گهري. مهرباني
ڪري تون اسان کي معاف ڪر!'
مون اندرين دروازي طرف نهاريو جتان بيلي بيلي بيگم مونکي سلام
ڪيو.

منهنجو حق پنهنجي هٿن جو ڏه هزار هو ليڪن مون کي هنن صرف ڏه هزار
ڏنا جي يوسف جي بيگم ڏياريا هئا. مونکي ٻيا ڏه هزار راجن چالا
وٽان مليا جي سندس زال گيتا پنهنجي ميڙي چونڊي مان ڏنا هئا
ليڪن مون وٽ ٻنهي جا کاتا اڃان چالا آهن. اهي تڏهن بند ٿيندا
جڏن مونکي منهنجو پورو حق ۽ حساب ملندو!

مان هميشه انساني قدرن جو قائل رهيو آهيان. اُن ۾ ڌرم — مذهب
جي ملاوت کان پري رهندو آهيو آهيان. اهوئي سبب آهي جو مون هر
مذهب، هر ڌرم وارن سان دوستي تباهي آهي، تباهيندو اڃان ٿو، تباهيندو
ايندس

ڇاڻا فطرتي ۽ کي مان ڪڏهن به وساري نه سگهندس. منهنجي جيون
۾ ڇاڻا پائرن جو اثر - دخل نه هجي ها ته مان شايد آڊب جي راه
تي ڪڏهن ٽامزن نه ٿيان ها. جيوت ڇاڻا جي صحبت سبب مان هنن
جي ڪٽنب جو هڪ انگ بڻجي ويو هوس. ٺاڪر ڇاڻا سنڌي جو مڃيل
ليکڪ هو. سهڻي مخزن ۾ سندس ڪهاڻيون ڇپبيون هيون ۽ سهڻي ٻين
رسالن کان بلڪل علھدي هئي. اها نچ آڊبي مخزن هئي جنهن ۾ سنڌي
جي وڏن اديبن ۽ شاعرن جون رچنائون ڇپبيون هيون. ٻنهي پائرن جي
مزاج ۽ سٻاؤ ۾ وڏو فرق هو. ٺاڪر ڇاڻا خوش مزاج، ملنسار ۽ عاشقي
طبع جو نوجوان هو. پارو ڇاڻا سان پريز - وواھ ڪيو هئائين. سندن
ٻه ڌيئرو شوياءُ ۽ سنڌو منهنجي گود ۾ کيڏيون آهن. ٺاڪر جي پيت ۾
جيوت بلڪل مائيتو ۽ گھٽ ڳالهائو هو. سنڌي ٻوليءَ ۽ ساهت سان عشق
هوس جنهن سبب ان جي بي حرمتي برداشت نه ڪري سگهندو هو. غلط
ٻولي لکڻ وارن کي معاف نه ڪندو هو. ان معاملي ۾ هو عزيز جيان
سخت هو جيڪو ٻوليءَ جو شهنشاهه هو. جيوت لکيو تمام گھٽ ليکن
جيڪي به لکيو، اهو زلدار لکيو آهي. واسديو نرمڻ جي ڪتاب تي لکيل
سندس عالماڻو مهاڳ ان جو ثبوت آهي. جيڪي ڪتاب ترجمو ڪيائين،
انهن جي ٻولي پڙهڻ وٺان آهي. شاديءَ بعد هو ڪلا ۽ ٻن ڌيئرن -
انو ۽ پونم سان بلڪل خوش هو. انوءَ جي شاديءَ بعد پونم ۾ سندس
ساهه هو. مون ڇاڻا پائرن جي سنگت مان گھڻو ڪجهه پرايو. پارو جهڙي
سٻاجھي ۽ شاعراڻي دل رکندڙ استريءَ جو اوترو ئي سنيھ پاتم جيترو هن
پنهنجي ڪٽنب جي ڀاتين کي ڏنو ۽ ڏيندي اچي پيلي ...!

منهنجن ٿورن دوستن مان وشنو پڻ آهي. هو اگر ديه کان ڏدستو
آهي ته آڊب ۾ به سهل آهي، خاص طور جديد ادب جي ڪيتر ۾ ...!
هو نوڪريءَ جي ڏيوڻي ڏيئي، رات جو مون وٽ ايندو هو. دڪان بند
ڪرڻ بعد اسين ٻئي چڪر تي نڪرندا هياسين. آخري بيلڪ پاتيا باغ
۾ ٿيندي هئي جتي آڊب کان وٺي ٻين ڪيترن مسئلن تي بحث مباحثو
ڪندا هئاسين. هو جمالو جي جهنجھت سبب ڪجهه عرصو ڪونج جي سمبادڪي
جوابداري کڻي هئائين جنهن ۾ موهن ديب سندس سهيوگي هو.

وشنوءَ جي صحبت ۾ مون جيڪي ڪهاڻيون لکيون آهي آهن، 'رستي'
جو تاج محل، 'چت مان ٽپڪيل هڪ بوند'، 'گونگو' ۽ 'عدد واحد' ڪهاڻيون.

ٽن ڪهاڻين : رستي جو تاج محل، عدد واحد ۽ پوءِ لکيل لفظ ڪاٺا، ڪهاڻين ۾ وڌو پاتيا جو ڪردار آهي. ۱۱ گهڻو پوءِ لکيل منهنجي چوٿين ناول 'ٻاهر نڪرڻ جو رستو' جي ناٽڪ ۾ جن هن سنڌي ليکڪن جي ملاوت ٿيل آهي، ٽن مان هڪ وڌو پاتيا ۽ ٻيو موهن ڪلپنا آهي. اهڙيءَ طرح 'خوددار' ڪهاڻيءَ جا پيش ڪردار موهن ڪلپنا ۽ لعل پشپ آهن.

منهنجون ڪيتريون ڪهاڻيون ڏنل وائيل ۽ جيئرن جا ٻڌڻ ڪردارن تي ئي لکيل آهن. انهن ڪردارن جو بيان ڪرڻ ويهندس ته هيءُ منهنجي آتم ڪٿا وڏو ڪرنٽ بڻجي پوندي ...

انهن ئي ڏينهن هريش واسواڻي بمبئيءَ اچي رهيو هو. کيس 'ڌرم يگر' ۾ ڪم ڪرڻ جو وجهه مليو هو جنهنجو سڀاڌڪ ڌرم ويراڻي هو. وڌو پاتيا جيان هريش واسواڻي پنج رات جو ئي ايندو هو. هو ڪولابا ۾ پيلنگ گيسٽ طور رهندو هو ۽ رات جي ماني هونل تان کائي ايندو هو. اسان ٽنهي جي پارائي ٿي ويئي ۽ پاڻ ۾ لکيل ڪچهريون ڪندا هئاسين. مون ڪولنج ۾ هريش واسواڻيءَ جي هڪ ڪهاڻي چڙهي هئي. پر هو سنڌي ادب ۾ مشهور ٿيو ڪويءَ ۽ نقاد جي روپ ۾. هن موهن ڪلپنا جي ڪهاڻي سنگره 'چاندني' ۽ زهر 'تي جديد نڪتہ نظر کان تنقيد ڪئي جيڪا ڪولنج ۾ چڙهي هئي. ان ئي نموني جي تنقيد هريش کي مشهوريءَ جي بلندي تي پهچائي ڇڏيو.

هريش جي اسٽڊي بيهڪ اڻهي آهي. ادبي بحث ۾ هو پنهنجن دليلن سان قائل ڪري وٺندو آهي. سندس حافظو بيهڪ تيز آهي. ڪويتا پڙهندي ٻڌندڙن کي پڙهات ڪري وٺندو آهي. اڄ هو نئي ڪويتا جو باني ليکيو وڃي ٿو ...

هريش واسواڻي آديپور هليو ويو ۽ تولاڻي ڪاليج ۾ پروفيسري ڪرڻ لڳو. ليڪن اسان جي دوستي بدستور قائم آهي - ڪٽنب جي پاتين جيان ...

هريش واسواڻي آديپور ۾ اندرا کي ڏٺو، ٻنهي هڪ ٻئي کي پسند ڪيو ۽ شاديءَ جي ٻنڌڻن ۾ ٻنڌجي ويا ... ليڪن شاديءَ کان اڳ هو ٻئي بمبئيءَ آيا، مون وٽ رهيا ۽ منهنجي پسندگي ڄاڻي، خريداري ڪري، آديپور وڃي لاٿون لڌائون. کين هڪ ڏي ڄاڻي شيفالي، بيهڪ پياري ڏي، جنهن وڏي ئي پرديپ سان شادي ڪئي جنهن مان کيس هڪ پٽ

آهي - اڪليو ...!

هريش واسواڻيءَ جا مون ٽي ڪتاب ڇپايان جا نالا به عجيب رکيائين : چاليهه چاهتر (ڪويتاڻون)، چاليهه آسي (ڪهاڻيون) ۽ چاليهه چوراسي (تنقيدون). پاڻ ۱۹۴۰ ۾ ڄائو آهي تنهنڪري پهريون انگ ڄم جو رکيائين - چاليهه. ٻيو انگ، جنهن سال ڪتاب ظاهر ٿيو - چاهتر، آسي ۽ چوراسي. پوئين ڪتاب تي کيس ساهتيه اڪاڊميءَ جو نئشنل انعام حاصل ٿيو ...!

اهڙيءَ طرح مون وڻو پاڻيا جي ڪهاڻين جا ٽي ڪتاب، موهن ديپ جا ٽي ڪتاب ۽ شيام جئسنگهاڻيءَ جا ٽي ڪتاب ڇپايا آهن. وڻو ۽ شيام تي شخصيات پرڇا پڻ ڪڍيا اٿم.

منهنجا دوست منهنجيءَ فئمليءَ ۾ به قبول پيل آهن جيئن مان ڇاوا فئمليءَ ۾ قبول پيل هوس، جيئن اڄ ڪالھ نند جوڀري ۽ نند ڇڳاڻي فئمليين ۾ قبول پيل آهن.

جيوت ۽ ٺاڪر جي گهر ڪچهريون ڪندي رات جا يارهاڻ وڃي ويندا هئا. ڪلياڻ ڪئمپ ۾ ڀڳوان امر جي گهر آڏو آرٽوار گذري ويندو هو. جيوڻيءَ ۾ اهو ڏڪر ان ڪري ڪيو اٿم جيئن خبر پوي ته زندگيءَ جي ڪهڙي موڙ تي، ڪهڙي ۽ ڪهڙن دوستن جي صحبت حاصل ٿي.

ڪوشليا، منهنجي پٽي، هريش، شيام چاهي طارق اشرف کي منهنجو ننڍو ڀاءُ سمجهي سندن آڌر ڀاءُ ڪندي هئي. منهنجا پٽ، ڏيتر ۽ نهرن اڄ تائين سندن اهڙو ئي مان ۽ ستڪار ڪندا آهن. ساڳيءَ طرح نند جوڀري ۽ نند ڇڳاڻيءَ جون ڌرمپٽنيون، جن ٻنهي جو نالو چندا ۽ چندرا آهي، مون کي پنهنجو وڏو ڏير سمجهنديون آهن ۽ گهر اچڻ تي رسوئي ڪرائڻ کان سواءِ وڃڻ نه ڏينديون آهن.

سچ پچو ته قرب جي ڳالهه ذات ڪانهي. ننڍ وڏائيءَ جو خيال نه ڪجي ته دوستيون سڌائين قائم دائر رهي سگهن ٿيون. مان نند ۽ نند سان گڏجي، ۱۹۸۷ع، ۾ سنڌ ياترا ڪرڻ ويو هوس. اسان ٽنهي گڏجي سنڌ جي پرڪرما ڏني هئي - ڪار ۾. اهو آئند پريو سفر ۽ ساڻيهن وٽان مليل سڪ مور وسرچندڙ نه آهي. نند ڇڳاڻي ورور چوي ۽ هري موٽائيءَ جي پوکي اسين لڻي آياسين! اهي دوستيون، اهي سنهڻ ڪڏهن به نه جڙن اگر انهن پٺيان ڪو سوارٿ هجي، ڪا ائمبیشن هجي ...!

طارق اشرف مسلمان هوندي ڀارت ۾ منهنجو مهمان ٿي رهيو. منهنجي

پيءُ، ماءُ، زال، ڀاڄائي ۽ سڀني ٻارن جو سٺو ڀاتر بڻجي ويو. پنهنجي ذات جي چوڪريءَ سان شادي ڪيائين ته مان سندس ڇاڇو ۽ موهن ڪلپنا مامو بڻيو. ٻين اديبن پڻ ساڻس ڪو نه ڪو رشتو جوڙيو. طارق اشرف جڏهن پنهنجيءَ زال صفرا کي طلاق ڏيئي واپس هندستان آيا ته مون کي ڏاڍو دک ٿيو. صفرا بيحد نڪ خاتون هئي. طارق جڏهن ٽيون دفعو ڀارت آيو ته هڪ ڏينهن مون کي نيزاري ڪندي چيائين: 'صفرا کي جن حالتن هيٺ مون ڇڏيو، ان جو مون کي بيحد ڏک آهي. هر وقت ضمير جي ملامت پيئي پوي. واقعي مون اهو سٺو ڪم نه ڪيو هو. تون منهنجو وڏو ڀاءُ آهين، تون مون کي صفرا بي پيءُ کان معافي وٺي ڏي. هوءَ مون کي معاف ڪندي تڏهن مون کي سڪ آرام نصيب ٿيندو...' .

'ليڪن طارق، هيترن سالن بعد هوءَ مون کي سڃاڻيندي ڪيئن؟'
'هوءَ توکي سڃاڻيندي. هوءَ تنهنجي گهڻي عزت ڪندي آهي.'
مون صفرا جو پتو هٿ ڪيو. هوءَ پنهنجي نئين مڙس سان گڏ ممبئي ۾ رهندي هئي. طارق کي پنهنجو اولاد نه هو. هن ۽ صفرا گڏجي هڪ ٻار پاليو هو - دانيال، جيڪو طارق اشرف سان گڏ آيو هو ۽ پنهنجي ڏرم - ماتا کي ڏاڍو ياد ڪري رهيو هو.

هڪ ڏينهن دانيال ۽ مان ممبئي ۾ ڳولهنديا ڳولهنديا صفرا جي مڙس وٽ پهتاسين. هو مڪئنيڪ هو ۽ ملٽسار به هو. دانيال کي پاڪر پاتائين ۽ مون سان هٿ ملايائين. انهيءَ ئي وقت اسان کي پنهنجي گهر وٺي ويو. هيترن سالن بعد به مون صفرا کي سڃاتو. رنگ ٿورو ميرانجهڙو ٿي ويو هوس ليڪن سندس ڳالھن ۾ ڊمپل ساڳيا هئا. جڏهن گهوٽس ٻڌايس ته هيءُ هري موٽوڻي ۽ هيءُ دانيال آهي ته حيرت وڃان دانيال جو منهن تڪڙ لڳي. هيڏو دانيال، هيڏو وڏو دانيال ٿي ويو هو! مالڪ چنڊڙي پيس ۽ هنيا ڦاڙي روئڻ لڳي. دانيال بلڪل ڇپ هو. هن جي منهن مان اکر به نڪي نڪتو.

ڇپ ڪرڻ بعد صفرا مون ڏانهن مخاطب ٿي، 'ڀائي صاحب، اوهان هڪ ڏينهن به مون کي ياد نه ڪيو؟'

'هڪ ڏينهن نه، سڀ ڏينهن ياد ڪيم. جنهن کان به تنهنجو ڏس پتو پڇيم، لاعلمي ڏيکاري ويئي. دانيال تنهنجي لاءِ وڏو موڪليو هو، اهو به تو تائين نه پهتو.'

» پوءِ ڳالهين جو سلسلو شروع ٿيو ته اُن ڪٿڻ جو نالو ئي نٿي ورتو. ان وچ ۾ صفرا جا ٻئي ٻار - ڌيءُ ٻٽ، اندر گهڙيا ته صفرا ٻڌاين: 'هيءُ توهان جو وڏو ڀاءُ دانيال آهي جيڪو حيدر آباد سنڌ ۾ رهندو آهي.' ۽ هيءُ اوهان جو چاچو آهي!'

ٻٽس دانيال کي وڃي چنبڙيو ۽ ڏيٽس منهنجيءَ هنج ۾ اچي ويٺي. صفرا جي مڙس چيو، 'هري صاحب، صفرا بي بي اڪثر توهان جو ذڪر ڪندي رهندي هئي. وٽس توهان جي اڻڊريس ڪانه هئي، صرف نالو ياد هوس!'

اسان ماني اُتي ئي گڏجي کاڌي ...

دانيال ۽ مان ڪڍڻ وري صفرا جي گهر وياسين. دانيال ٻارن لاءِ ڪجهه سوکڙيون ۽ ملائي وٺي هليو هو. اڪيلائي ڏسي مون صفرا کي چيو، 'تون منهنجي ڪهڙي ڳالهه مڃينديئن؟'

'ڪهڙي ڳالهه؟' صفرا ورنڊو سوال پڇيو، حيرانيءَ وچان.

'طارق ڏاڍو پشيمان آهي. اندر ئي اندر پيڙا پوڳي رهيو آهي. چوي ٿو ته جيسيتائين صفرا بي بي معاف نه ڪندي، مون کي آرام نصيب نه ٿيندو!'

صفرا جي نيٺن مان چند قطرا ٻڙي پيا. اهي ٻوڙا نه هئا، اهي دانهون هيون جيڪي سندس نيٺن مان، هنن قطرن جي روپ ۾ ظاهر ٿيون هيون. هن رڻي جي ڪنڊ سان ٻوڙا اُگهيا ۽ اندر وڃي، ٽرنگ ۾ ڪپڙن هيليان لڪائي رکيل طارق اشرف جو لکيل هڪ خط کڻي آئي.

'هن خط کي مون لڪائي رکيو هو جنهن ۾ هن مون سان نفرت جو اظهار ڪيو آهي ... مان هن خط جي مضمون کي ڪڏهن به پلجي ڪانه سگهنديس!'

مان ۽ هو، ٻئي ڪي پل چپ رهياسين. پوءِ چيم، 'ان جي سزا هو پوڳي چڪو آهي. تون کيس معاف نه ڪنديئن ته سڄي عمر پوڳيندو رهندو. تون سڪي آهين، هو ڊکي آهي ... توکي پيار ڪندڙ مڙس ۽ ٻه پيارا ٻار آهن ... تون طارق کي معاف ڪر ... منهنجي چوڻ تي کيس معاف ڪر. مان توکي دل سان دعا ٿو ڪريان ته تون هميشه سڪي رهنديئن.' اهي چند پل، ڪي پل، صفرا چپ رهي. سندس سيني اندر ڪهڙي هلچل هئي، مان پورو اندازو لڳائي نٿو سگهان ...

ساگر منتن مان اموت ٿي نڪتو. وش ڪلش اونڌو ٿي هارجي پيو ... طارق اشرف جي لکيل اُن ميرِي ۾ مروٽيل سروٽيل خط کي ڇيهون ڇيهون ڪندي، مرڪندي، صفرا ڇيو، 'مون کيس معاف ڪيو، دل سان معاف ڪيو ... هيءُ ڇيهون ڇيهون ٿيل خط گواهه آهي ته مون ماضيءَ کي صفا وساري ڇڏيو ...!! توهان جي چوڻ، پٽ دانيال جي صدقي ۾ اُن ڏکي انسان جي حال تي ...!!!'

تڏهن ته بار بار چوان ٿو ته 'ستري مهان آهي! طارق اشرف کي معاف ڪري سچ ته صفرا بي بي بلند ڪردار جي عورت بڻجي ويئي — منهنجين نگاهن ۾ ...

شيام جسنگهاڻيءَ به شاديءَ کان اڳ هريش واسواڻيءَ جيان پنهنجي مڱ کي مون سان ملايو. هريش اندرا کي بمبئيءَ وٺي آيو هو ۽ شيام مونکي ڪرن سان ملارائڻ لبرتي سڏيما ۾ وٺي ويو هو. ڪرن سان منهنجي واقفيت ڪرائيندي چيائين، 'هيءُ منهنجي وڏي ڀاءُ سمان آهي. پهرين هن کان آشيرواد وٺ ...!'

ڪرن سچ پچ پنهنجي مڱي تي پوتي رکي، مونکي پيرين پوڻ لڳي. مون کيس ائين ڪرڻ کان روڪيو ۾ کلي چيم، 'سڏائين سڪي رهو ...!'. ڪرن جي چپن تي سڏائين مرڪ ڏٺم - لاڙوال مرڪ! هن شيام کي ڀرپور پيار ڏنو ... هن کيس جاني چيو ۾ جيءَ جان سان چاهيو ... ۽ شيام؟ شيام ڪرن کان سواءِ اڏورو آهي ...! روشنيءَ جو گهر ٿيل هڪ تڙڪو آهي ...! بيابان ۾ اڪيلو وڻ آهي ...! ليڪن اُن اڪيلي وڻ تي ڪرن جي يادن جا پن سڌا ساوا ۾ تازا آهن ...! اهي ڪڏهن به اُن وڻ تان ڇڻا نه آهن ... ۽ شيام يادن جي اُن چانوَ هيٺ ويلو آهي ... ويلو ٿي رهندو ... زندگيءَ جي آخري سواس تائين ...!

تڏهن ٿي ته چيم منهنجي هيءُ آتم ڪٿا انساني رشتن جو هڪ دستاويز آهي جنهن ۾ منهنجي پنهنجي ڪٿا ته آهي ٿي، ٻين ڪيترن جا 'آتم ڪٿن' پڻ شامل آهن ...

مونکي دوست برابر ٿورا آهن ليڪن اهي ٿورا دوست مونکي بيحد عزيز آهن. هو مونکي پائيندا آهن ۾ مان هنن جي عزت ڪندو آهيان.

نند ڇڳاڻي يا نارائڻ ڀارتيءَ جي گهر وڃان ته سندن زالون ماني ڪارائڻ کان سواءِ وڃڻ نه ڏين. چنڊا، نند ڇڳاڻيءَ جي سگهڙ پٽني، منهنجي پسندگيءَ جي ڏيڍالي دال لاهي ڪارائيندي، ڀارتيءَ جي زال ڏوڍو ۽ لسيءَ جو گلاس ڏيندي، نند جوڀريءَ جي ڪنوار چنڊرا پانت پانت جا طعام ٽيبل تي پرڇي رکندي ...!

نند جوڀريءَ جو گهر ڄڻ ته شاهوڻو گهر آهي. سنڌ جو ڪو اديب يا ٻيو ڪو بمبئيءَ ۾ ايندو ته نند جي گهر دعوت ضرور ٿئي. ڀارت جو ڪو سنڌي ليکڪ اچي ته ان جي عزت ۾ به مجلس ٿئي. سندس گهر ساهتگار ۽ سياستدان لاءِ ڄڻ ته اوطاق آهي ... ڪچهريون به ٿين ته پيٽل - ڪاٺل به ٿئي ... مونکي هارمني اوارڊ مليو ته پنهنجي طرفان دوستن کي پارٽي ڏنائين. ساڳيءَ طرح ساهتيه اڪاڊميءَ جي اصولڪي ۽ ترجمي جي انعامن ملڻ تي مونکي ۽ شيام کي ڪلب ۾ پارٽي ڏنائين جنهن ۾ سنڌيءَ جا ناميارا اديب شامل ٿيا هئا.

هاڻي اها ڪسوٽي آهي جنهن سان دوست ۽ دشمن کي پرکي سگهيو آهي. منهنجا دوست بلڪل ڪرا آهن. انهن ۾ کوٽ يا ملاوت اصل ڪانهي. هو ڪرا آهن تڏهن ئي ته مان هنن سان ڪڏهن ڪڏهن وڙهندو به آهيان ... تڪو به پوندو آهيان ... پر اهو پنهنجپائيءَ وڃان هوندو آهي ... هو اهو برداشت ڪندا آهن ... ڪندا ايندا آهن - هريش به، شيام به، وشنو به، ڀارتي به، ته ٻئي نند پڻ ...!

منهنجن دوستن جو سُڪ منهنجو سک آهي ... انهن جو دک منهنجو دک آهي ...!

انساني حياتيءَ تي بقاءَ ڪونهي. اها اڄ هڏ ماس جي ڪاڻا آهي ته سڀاڻي نرجيوڙ ديهي، جيڪا اڳتيءَ ۾ جلي ته به رک ٿئي ۽ جي دفن ٿئي ته به مٽيءَ سان ملي مٽي ٿئي. ليڪن ڪنهن ڪنهن مٽيءَ سان موٽ ٿيندو آهي. ان مٽيءَ کي مستڪ سان لڳائبو آهي، نديءَ ۾ پرواه ڪبي. آهي، سماڌي جوڙي آراڌنا ڪبي آهي، مزار هڻجي ته سر نوابو آهي ...

منهنجا ماءُ پيءُ ۽ پٽني، منهنجا سنهنڌي هئا. اهي هميشه منهنجي يادن سان جڙيل رهندا جيئن منهنجا ليکڪ دوست سڳن آهوجا، ديوداس

موٽواڻي، جيوت چاولا، موهن ڪلپنا ۽ طارق اشرف مونکي هميشه ياد آهن ۽ ياد رهندا ...

منهنجي پٽي ڪوشليا جتي منهنجن دوستن جو خيال رکندي هئي، اُتي مون مان ناراض به رهندي هئي. اسان جي شاديءَ کي چاليهه سال گذري چڪا هئا پوءِ به کيس شڪايت هئي ته مون کيس پيار نٿي ڪيو. هن جي اها شڪايت درست هئي. مون کيس ڪيترا دفعا ذهن نشين ڪرايو هو ته پيار ڪرڻ واري اها دل مون وٽ ڪانه هئي، اها دل مون ڪمسن عمر ۾ ڪنهن کي ڏيئي ڇڏي هئي ... ۽ ته هينئر دل جي اُن حصي ۾ صرف هڪ خال هو جيڪو ڪڏهن پرڄڻو نه هو! پر هوءُ اُهي ڳالهيون سمجهي ڪانه سگهندي هئي، ۽ منهنجن دوستن سان شڪايت ڪندي رهندي هئي.

اهڙي ئي هڪ شڪايت تي طارق اشرف مون تي هڪ ڪهاڻي لکي هئي جنهنکي مهاشيه اُتم (۱) اڄ تائين اُڄايندو رهندو آهي. ليڪن مان جهڙس ڪم صرف نه آهيان جو ديوداس موٽواڻيءَ ۽ لکمي ڪلاڻيءَ جون مٿن (ليکڪ جوڙي) تي لکيل ڪهاڻيون پڙهي بوڪلاڻجي وڃان يا هنبوشيون هڻڻ شروع ڪريان!

هڪ دفعي ڪوشليا گل ٽالپر سان به شڪايت ڪئي. کيس چيائين، 'پنهنجي هن پاڻ کي سمجهاءِ، مونکي گهمائڻ لڳا ۽ وٺي وڃي ... مان اهڙي بدصورت ته نه آهيان جو مونکي ساڻ وٺي وڃڻ کان چرڪي ٿو؟' گل مونکي ورجايو هو ۽ مون کيس ٻڌايو هو ته، 'زال سان وهنوارڪ ناتو نباهڻ هڪ ڳالهه آهي ۽ پريم جو ناتو نباهڻ صفا ٻي ڳالهه آهي ۽ مون زال کي پهرين ناتو کان ڪڏهن به نراس نه ڪيو آهي.'

'ليڪن آڏا، ڪنهن زال لاءِ صرف ايترو ئي ته ڪافي ناهي نه ... هوءُ پنهنجي مڙس مان ٻيو به گهڻو ڪجهه چاهي ٿي!'

'جيڪڏهن اهو ٻيو ڪجهه مڙس وٽ هجي ٿي ته؟ مون اهو ٻيو ڪجهه ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي ته ڏلهر مان ناٽڪ ڪري رهيو هوس ... ڏيکاءُ ڪري رهيو هوس ... اُن سان مونکي تڪليف پئي ٿي ...'

هڪ ڏينهن ٿي. وي. تي هڪ هندستاني فلم ويلي ڏٺيسون. اُن

هر جڏهن پريم جا درسيه آيا ته ڪوشليا مون طرف حسرت ڀريل نگاهن سان نهارڻ لڳي. منهنجي من ۾ هڪ مذاق سُجهي آيو. چيومانس، 'ڪوشليا، پيار ڪرڻ جي ڪا عمر ڪانه ٿيندي آهي. تون به هن عمر ۾ ڪنهن سان عشق ڪر ... مونکي اعتراض ڪونه ٿيندو ...' ۱...

ڪاوڙجي پيئي. چيائين، 'اهي ڪم توهان ليڪن جا آهن. هت هت پيا واجهه وجهندا آهيو ... مان ته چوان ڪنهن ليڪ سان شادي ڪجي ٿي نه ...' ۱...

مون ڪلندي چيو، 'شاديءَ کان اڳ مان ليڪ ٿوروئي هوس. توسان پرڻايو ويس پوءِ ٿي ته مان ليڪ بڻيس ...' ۱...

'منهنجو نصيب خراب هو جو توسان پلڙ اٽڪيو ...' ۱... ڪوشليا ڪوڙي منهن سان چيو.

مون ساڳيءَ طرح ڪلندي چيو، 'توسان پلڙ اٽڪيو تڏهن ٿي ته هن جو پلڙ ڇڏائجي ويو ...'

شوڪيندي پڇيائين، 'هن جو ڪنهنجو؟'

مرڪندي چيو، 'نالو پتو ٻڌائڻو هجي ها ته هن کان اڳ توکي ٻڌائي نه ڇڏيان ها ...! اهو منهنجي دل جو راز آهي، راز ٿي رهندو ...'

ڪوشليا پنهنجن ٻارن، خاص ڪري ڌيئرن کي ڏاڍو پائيندي هئي. سندس ڇهڻي ٻار - ٽي پٽ، ٽي ڌيئرن، ماءُ کي ڏاڍو پيار ڪندا هئا ...

ڪوشليا کي ڊائٽيز به هئي ته دل جي بيماري به هئي. چوندي هئي اهي بيماريون تو ڏنيون آهن! اسان جو فئملي ڊاڪٽر جوشي کيس ممي ڪوٺيندو هو. هن کي خبر هئي ته ڪوشليا جي بيمارين جو ڪهڙو علاج هو. انهن بيمارين جون دوائون ۽ انجنيڪشنون هميشه پنهنجي دوائن جي باڪس ۾ رکندو هو.

۱۹۸۶ع جو جون مهينو هو. مون سان گڏ هڪ گهر ۾ منهنجا ٻه پريٽيل پٽ، انهن جا ٻار، ريڪا ڌيءُ ۽ بابا رهندو هو. اُن ڏينهن ريڪا ڪاليج ويئي هئي. ٻئي نهر - ايڪتا ۽ نرملا، مارڪيٽ مان ڪجهه وٺڻ ويون هيون. پٽ دڪان تي هُئا. مان ٻاهر نڪرڻ لاءِ تيار ٿي رهيو هوس جو سنڌ کان هڪ نوجوان آيو هو جنهن سان ملڻ جو ٽائيم رکيو هوم.

ڪوشليا ڪن ڏينهن کان ليڪ ڪانه پئي رهي. هوءَ پنهنجي ڪمري ۾ سمهي پيئي هئي. مان تيار ٿي، بريف ڪيس هٿ ۾ کڻي، ٻاهر وڃڻ

لڳس ته منهنجو هٿ جهلي چيائين، 'اڄ تون ڪيڏانهن نه وڃ. مون سان ويهي ڳالهيون ڪر.'

مان ڪوشليا جو منهن تڪڙ لڳس. خفي ٿي، چڙ مان چير، 'چري ته نه ٿي آهين؟ مون ڪنهنڪي ملڻ جو وقت ڏنو آهي. هو منهنجو انتظار ڪندو هوندو!'

'تون ڇا منهنجو ڪڏهن به، ڪوبه چوڻ نه منجهيندين؟ تنهنجو اهو ماڻهو توکي پيارو آهي باقي مان تنهنجي زال، تنهنجي لاءِ ڪجهه به نه آهيان!...'

اهو گفتو هن اهڙي انداز ۾ چيو گويا اهو ڪنهن ڏکويل ڏل مان نڪتو هو. مان ڇپ ڪري بيلو رهيس. منهنجي هڪ هٿ کي جهلي زور ڏيئي چيائين، 'اڄ منهنجي ڳالهه ضرور مڃ!...'

مون کي اڻائي ڇا ٿي ويو. مان جو زال کي ٻڌو اڻٻڌو ڪري هليو وڃان، سندس ڪا ڳالهه نه مڃان، ان ڏينهن سندس چوڻ مڃي، سندس پر ۾ ويهي رهيس. ويٺو ٿي رهيس. ساڻس ڳالهيون ڪندو رهيس. پٽن جون ڳالهيون، ڏيئرن جون ڳالهيون، نهرن جون ڳالهيون، ڳالهيون ٿي ڳالهيون ...

چوڻ لڳي، 'تون ڇا پاڻ کي اڃا جوان پيو سمجهين جو ايتري هل هان پيو ڪرين؟ خبر اٿئي رات جو نند ۾ ڪنجهندو ڪرڪندو آهين!... مان اٿي زور ڏيندي آهيان!...'

'اهو ٿڪ سبب هوندو.'

'پوءِ پاڻ کي ايترو ٿڪائين ڇو ٿو؟' ...

هيترو جو گهڻو ڳالهايائين ته ٿڪجي پيئي. ڪنگهڻ لڳي - مون پاڻي آڻي ڏنس. ٻه ڍڪ پي، گلاس واپس ڏنائين. ڪنگهه بند نه ٿيس. ڪمري مان ٻاهر نڪري، ٻاهر بالڪنيءَ ۾ وڃي ويئي. اُتي به ڪنگهه بند نه ٿيس. مان سندس پلي سھائڻ لڳس. جڏهن ڪاليج شايد سويل ٿي بند ٿيو هو. ريڪا واپس موٽي آئي. ماءُ کي ڪنگهندو ڏسي مون ڏانهن چوڪي نهارڻ لڳي. هن جي ليکي مون ڪوشليا سان تڪو ڳالهايو هوندو جنهن تان حوءِ به تڪي ٿي هوندي، جنهن سبب هوءَ ڪنگهي رهي هئي.

'پاڻيءَ سان وڙهيا آهيو نه؟' ريڪا مونکي پري ڪري، پاڻ ماءُ جي بٺي مهڻ لڳي.

‘بلڪل نه، ماءُ کان پڇي ڏس.’

ڪوشليا جي ڪنگهه بند نه ٿي. اُها وڌندي ٿي ويئي. ريڪا فون تي چندر کي چيو، ‘پاڙيءَ جي طبيعت خراب آهي، ڊاڪٽر کي وٺي جلد اچ...’

چندر ليکي پاپس جي اِها رنجھه ڪنجھه پيئي هلي. ڪجهه ڏينهن اڳ پڻ ائين ٿيو هو. ڊاڪٽر آيو هو، سٺي هڻي ويو هو ۽ پاڙي ليڪ ٿي ويئي هئي. هن سوچيو گراهڪ جيڪو گجرات مان آيو آهي، اُهو وڃي ته ڊاڪٽر کي گهر وٺي ويندو...

انهيءَ مهل ايڪتا ۽ نرملا به اچي پهتيون. هو ٻئي پڻ سس جي تيمانداريءَ کي لڳي ويئون. ڪوشليا کي بالڪنيءَ مان اُٿاري، سندس ڪمري ۾ آڻي سمهاريائون. سندس هٿن پيرن جي ترين کي ٿيل جي مالش ڪرڻ لڳيون.

ريڪا بدحواس ٿيندي پئي ويئي. پاڙ کي ٻيهر فون ڪيائين، ‘چندر، جلد ئي اچ، پاڙيءَ جي طبيعت وڌيڪ خراب ٿي ويئي آهي!’ چندر چيو، ‘پرڪاش ڊاڪٽر کي وٺڻ ويو آهي. هو ڄاڻ گهر پهتو. مان به اچان ٿو...’

پر ڪير به نه پهتو. نه چندر، نه پرڪاش ۽ نه ڊاڪٽر... ڪوشليا جي چهري جو رنگ بدليو ويو. مان ٻاهر گهٻرائجي ويس. ڪوشليا جو هٿ پنهنجن هٿن ۾ سوڳهو جهلي بيلس. ريڪا وري ڊوڙ پاتي. فون تي رڙيون ڪندي چيائين، ‘تون نياڻو آئين، پاڙي وڃيئي ٿي...’ چندر جا حواس خطا ٿي ويا. اُن وقت هو ڪار ڪڍي ڀڳو ته اِها خبر ڪانه پيس ته هو گهر تائين ڪيئن پهتو...

پرڪاش پريشان هو ته ڊاڪٽر ايتري دير ڇو پيو ڪري...؟ ڊاڪٽر حيران هو ته اڄ سندس بئگ ۾ اُها انجڪشن ڇو ڪانه هئي...! گهر هيٺان وارو دوافروش سوچي رهيو هو ته اِها انجڪشن ڪڏهن خلاص ٿي ويئي؟!

ڊاڪٽر دواخاني ڏانهن موٽر پڄائي. انجڪشن ڪنيائين ۽ پرڪاش سان گڏجي گهر پهتو.

ڪوشليا جي چهري جو رنگ بدلاجندو ڪارسرو ٿيندو ويو. مٿي جا وار اُڀا ٿي بيهي رهيا هئا. مان حيرت ۽ ڊپ وڃان اهو بدلاڻ ڏسندو رهيس. ڪوشليا جون اکيون ٻوڙجي رهيون هيون. هوءَ شايد اندرين سنسار ۾ پهچي ويئي هئي. شايد ملائڪن سان دويدو هئي...!

مون اُمالڪ ڪوشليا جي هٿ کي زور ڏيئي رڙ ڪئي، 'ڪوشليا، مٿان ائين ڪرين...! تون مونکي اڪيلو ڇڏي نه ٿي وڃي سگهين...! اڄ مون تنهنجو چيو مڃيو آهي... مان توکي ڇڏي ڪيڏانهن به نه ويو آهيان. تون به مونکي ڇڏي نه وڃ... ڏس، مان تنهنجي سامهون بيٺو آهيان...!'

ڪوشليا شايد منهنجو آواز ٻڌي ورتو هو. منهنجي رڙ هن جي ذهن ۾ گونجي هئي. هن ڏيري ڏيري پنهنجون وڏيون اکيون کوليون... ۽ وري بند ڪيون.

منهنجي منهن مان هلڪي ڪيڪرات نڪتي، 'هيءُ ڇا ٿيو؟ ڪوشليا هلي ويئي! چاليهن سالن جو ناتو هڪ پل ۾ ٽوڙي هلي ويئي... سو به منهنجي سامهون، منهنجي روبرو...؟ ملائڪ هن کي ايترو پيارو لڳو جو مون کان هٿ ڇڏائي، هن جو هٿ پڪڙي هلي ويئي... مون ئي کيس چرچي ۾ چيو هو ته ڪنهن سان عشق ڪري! ملائڪ سان عشق...؟'

شايد ڀارت جي پرڻيتا ناري صرف ملائڪ سان ئي عشق ڪري سگهي ٿي، مرڻو اُپرانت ڪري سگهي ٿي، ڪندي آئي آهي، پنهنجي پرمپر سان نباهيندي آئي آهي...!

مون زندگيءَ ۾ پهريون دفعو ڪنهن جيوت انسان کي کي مؤت جي آغوش ۾ سمهندو ڏٺو. ۽ اهو جيوت انسان ڪوشليا هئي جنهنکي شايد اڳواٽ اطلاع ملي چڪو هو ته هن جهان ۾ هن گهر ۾، اڄ سندس پويون ڏينهن هو. شايد انڪري ٿي هن مونکي وڃڻ کان روڪيو هو، منهنجي سامهون آخري سواس کنيو هئو ۽ اکيون ٻوڙيون هيون...!

اُن وقت، هڪ ئي وقت، ڊاڪٽر، چنڊر ۽ پرڪاش گهر اچي پهتا. ليڪن روڊن ٻڌي هو سمجهي ويا ته هنن اچڻ ۾ دير ڪئي هئي... چنڊر ۽ پرڪاش 'پاپي - پاپي' چلائيندا، ماءُ جي سرير سان چنبڙي پيا. ريڪا روئنڊي ڊاڪٽر جو ڪالر وڃي جهليو. رڙيون ڪري چوڻ لڳي، 'ڊاڪٽر تو اچڻ ۾ دير ڪئي! منهنجي ممي اسان کان ڪسي ورتي...! تو اسان جي مميءَ کي ماريو آهي...!'

ڊاڪٽر جوشي چپ چاپ بيلو رهيو. هو ريڪا جي پاوانائن کي سمجهي رهيو هو. جڏهن ريڪا کي اتان هٽايو ويو تڏهن هن اڳتي وڌي ڪوشليا کي تپاسيو. رپورٽ ۾ لکيائين - هارٽ اٽڪا
هن صرف ايترو چيو، 'مونکي سخت افسوس آهي، مان مميءَ کي بچائي نه سگهيس!'

ڪوشليا جي مارڪي تي عزيزن دوستن کان سواءِ ڪيترا ليکڪ ۽ اخبارنويس پڻ آيا هئا. اُن ڏينهن، بنهه اُن وقت، قدرت مينهن وسائي چڻ ڪوشليا کي شردانجلي ڏني هئي. اُن مارڪي ۾ سنڌ جو ليکڪ اشوڪ ڪمار پڻ شامل ٿيو هو جنهنکي اُتر اڻين چئي وڃڻ کان روڪيو هو ته هري موٽائي پنهنجيءَ زال کي پيار نه ڪندو هو ...

زندگي ڪيتري نه پيچيدي آهي. ڪيترا نه انهيءَ پرائجن ٿا هڪ ئي زندگيءَ ۾؟ زندگي هڪ ئي هوندي آهي، هيءَ زندگيءَ جو فقط تصور هوندو آهي. تنهن ڪري سنسار جا ڪيترا لوڪ اُن هڪ ئي زندگيءَ کي ماڻڻ چوڻ چاهيندا آهن. اُهي 'اڄ' کي اڄ سمجهي جيئنڊا آهن ۽ 'سپاڻي' کي سپاڻي تي ڇڏي ڏيندا آهن. ڪيترا عقلپرست ائين به چوندا آهن ته 'سپاڻي' ڪنهن به نه ڏلي آهي! 'اڄ' حقيقت آهي، سپاڻي 'ڪلپنا' آهي!

ادب اڄ ۽ سمان، ڪلپنا ۽ حقيقت، ٻنهي جو ميل آهي. اديب جيترو حقيقت پرست هوندو، اوترو وڌيڪ ڪلپناشيل هوندو ... ڇو ته هو سمجهي ٿو ته اڄ جي زندگي ڪوڙي گوريءَ مثل آهي جنهن تي ڪلپنا جو منو تهه چاڙهي اُن کي ٻيڻ لائق بڻائي سگهجي ٿو ...

منهنجو ادبي سفر اِن ئي تصور کي خيال ۾ رکي روان ڌوان آهي. مان راه ۾ گلن جي پتتين ۽ ڪنڊن ٻنهي کي ڏسان ٿو. باغ جو ذڪر ڪندي، باغ ۾ ٿڌندڙ گل ۽ اُن سان گڏ ڦلر جو به ذڪر ڪريان ٿو. ٻنهي مان ڪنهنکي به الڳ ڪري نٿو سگهجي. ٻنهي جو وجود حقيقت آهي، ٻنهي کي تسليم ڪرڻو آهي.

منهنجي ڪهاڻين جو پهريون ڪتاب ۱۹۷۵ع ۾ ظاهر ٿيو. عنوان هو - 'هڪ لهر'. اُهي منهنجي آس پاس جي جيون جون ڪهاڻيون هيون

جن سان مان به جڙيل هوس. ان ڪتاب مونکي اديب جي سڃاڻپ ڏني.
 ان بعد منهنجو ٻيو ڪهاڻي ڪتاب - 'ڌرتي' ۱۹۸۲ع ۾ شايع ٿيو.
 منهنجو ٽيون ڪهاڻي ڪتاب - 'خوددار' ۱۹۹۱ع پڌرو ٿيو جنهن تي مهاراشترا
 راجيہ سنڌي اڪادميءَ بهترين ڪتاب جو انعام ڏنو. 'اڃا وار ڪارا پنور'
 منهنجي ڪهاڻين جو چوٿون مجموعو آهي جيڪو نارائڻ ڀارتيءَ سنڌي ٽائيمس
 پبليڪيشن پاران ڇپيو آهي. اهو ڪتاب ۱۹۹۳ع ۾ ظاهر ٿيو.

سڳن آهوجا ڪهاڻي ڪلا ۽ ڪهاڻيءَ جي تاجي پيتي تي سهڻيون ۽
 ڪارگر صلاحون ڏنيون هيون. مون پنهنجي سود پڻ ڪهاڻي ڪلا ۾ وشو
 ڪهاڻيءَ جو آڀياس ڪيو. ديوداس موٽواڻيءَ جو اسٽائيل مونکي وڻندو هو،
 ان کي مون اپنائيو. جيوت ڇاوا اردو افساني ۽ افساني نگارن جي واقفيت
 ڏني هئي. هن ڪن پرسڌ انگريزي ناولن جا سار به ٻڌايا هئا. جيترو
 سڪجي ٿورو آهي. مان به هميشه سکندو ٿي رهيو آهيان. سنڌي ٻوليءَ
 جي زمين ايتري اڀجائو آهي جو ان ۾ جيڪي به پوکجي، اهو سيلو ڪڍي
 ٿو ...

منهنجين ڪهاڻين ۾ سماج جي الڳ الڳ طبقن ۽ انهن جي زندگيءَ
 طرف رد عمل ۽ اشارا آهن، منهنجي پنهنجي اسٽائيل ۽ نوع ۾. مان
 ڪرافٽمن پل نه هجان، جيئن ٻيا ڪيترا ڪهاڻي ڪار آهن، جي ڪهاڻين
 کي گهڙي تراشي پيش ڪندا آهن. مان سنئون سنڌو استوري ٿيلر آهيان،
 مان ڪهاڻي ٻڌايان ٿو پنهنجي انداز ۾، پنهنجي طرز سان ...

منهنجو پهريون ناول ابو ۽ سنڌ جو سفرنامو 'جڙيل جن سان جند'
 ساڳئي سال - ۱۹۸۸ع ۾ ظاهر ٿيا. سفرنامو منهنجي دوست طارق اشرف
 ڇپايو هو جنهنجي مهاڳ ۾ لکيائين: هريءَ جي هن سفرنامي ۾ ڏاڍي
 بي ساختگي آهي، سڪ ۽ محبت صفحي صفحي تي نظر ايندي. هريءَ
 ڏاڍي سهلي ۽ دلچسپ نموني سفر جو احوال لکيو آهي. مان سنڌ ۾
 رهان ٿو، سنڌ جي شين کي سوين نه بلڪ هزارين دفعا ڏٺو اٿم پر ڪن
 ڪن شين ۽ نظارن جو ذڪر هريءَ اهڙي نموني ڪيو آهي، جن مان به
 سنڌ ۾ اهي شيون پهريون ڀيرو ڏسي رهيو هجان. هن سفرنامي لکڻ کان
 پوءِ هريءَ جو ادبي قد به، ڀارت جي تمام وڏي سنڌي ليکڪ موهن ڪلپنا
 کان گهڻو گهٽ نه رهندو. هريءَ جا ڪي ڪي جملا اهڙا وڻندڙ ۽ متاثر
 ڪندڙ آهن، جن ته اهي هريءَ جا نه، بلڪ ڪنهن وڏي شاعر جي رچنا

مان ورٿل هجن ...

’ابو‘ ناول پڙهي سنڌيءَ جي وڏي ليکڪ موهن ڪلپنا لکيو : ’ابو‘ صبح هٿن ۾ کنيم ۽ اٽڪل ٽن ڪلاڪن ۾ پڙهي پورو ڪيم. جي نقاد ڪتاب کي اڇاٿرو پڙهندا تنکي اهو اڇاٿرو ڏسڻ ۾ ايندو، نه ته ڪتاب ۾ ڪافي گهراڻي آهي، درد جو درياھ آهي. ابو سنڌ ۽ هند جي تاريخ ۾ آهي. صداقت سان لکيل قابل - اعتماد هڪ تاريخي انيٽو آهي. سماجي سنڌ جا سادا ماڻهو، لاڙڪاڻو هڪ سمهيل شهر، پنهنجي مرڪب تمدن سبب ايڪتا جي ڏاڍي ۾ ٻڌل ۽ ڪيئن مذهب جي ڪئنجي اُن ڏاڍي کي ڪٽي ٿي. لاڙڪاڻي جي هڪ گهليءَ ۾ پوري سنڌ ۽ هندستان ڏسڻ ۾ ٿو اچي، حالانڪ سنڌ ۽ هندستان جي سياسي تصوير ڪشي به خوبصورت ڪئي ويئي آهي ۽ اها سنڌي ادب ۾ پهرين ڪامياب ڪوشش آهي.

’ابو‘ ورهاڱي جي درد جو سنڌيءَ ۾ پهريون ۽ في الحال آخري ناول آهي.

آخر ۾، مجبور حالتن ۾ نانڪ جو هندستان وڃڻ هنياءُ ۾ وڃي ٿو. وجهي. هڪ وڏو گانڌي دهليءَ ۾ ٿو مري - هڪ ننڍو گانڌي سنڌ ۾ ٿو مري - مڪي نارائڻ داسا

’ابو‘ پڙهي پورو ڪرڻ بعد اکين جي ڪنڊن ۾ جا گرم پائياڻ جمع ٿي، اهاڻي منهنجي هن ڪتاب لاءِ نجي، ذاتي، خانگي راءِ آهي.

ڊاڪٽر موتيمل جوتواڻي ۽ لکيو :

ڪالهه ڏسڙي جي موڪل ڏينهن مون تنهنجو ناول ’ابو‘ هڪ بئڪ ۾ ٿي پڙهي پورو ڪيو. تون ڪونج پبليڪيشن جي پرڪاشڪ يا ’ڪونج‘ مڪزن جي سڀاڌڪ جي روپ ۾ آئينده ياد ڪيو وڃين يا نه، ليکي ’ابو‘ ناول جي ليکڪ جي روپ ۾ اوس ياد ڪيو ويندين. تنهنجو ناول سنڌيءَ جي مهان رجنائن ۾ شماريو ويندو.

پهرين ناول ۽ پهرين سفرنامي منهنجو حوصلو وڌائي ڇڏيو.

اُن بعد مون اجهو ناول لکڻ شروع ڪيو. ’ابو‘ ورهاڱي جي بنياد تي، لاڙڪاڻي جي پسمنظر ۾ لکيل آهي ته ’اجهو‘ جو تاجي پيتو ورهاڱي کان پوءِ، ڀارت ۾ سنڌي جيوت بابت آهي. ٻنهي ناولن ۾ جيئرا جا ٻنڌا ڪردار آهن، منهنجا ڏنل وائڻ آهن، ڪيترن سان اُٿيو ويٺو به هوس.

مون صرف ايترو ڪيو جو ڪهاڻيءَ جي فريم ۾ کين فت ڪري، مٿن ڪلپنا

جو روغن لڳايو آهي. اُن بعد ٽئين ناول 'پاڻيارا پڪي' جا ڪردار چاهي ماحول ۽ پسمنظر منهنجا ناناڻا، ڏامراه ڳوٺ ۽ مکيه ڪردار شيوڪ ۽ يامني (راڌا)، منهنجو نانو ۽ ناني هئا !

اُن ناول ۾ مون ڳولائي ماحول کي چٽل جي ڪوشش ڪئي آهي. ٻولي پڻ ڳولائي استعمال ڪئي اٿم. مان جڏهن ڪلڪتي ويو هوس ته بينگالي سماج جون ڪيتريون ڳالهيون نوٽ ڪري آيو هوس. اُهي مونکي 'پاڻيارا پڪي' لکڻ وقت ڪم آيون. منهنجو نانو سنڌ جي ڳوٺ مان پهچي ڪلڪتي وڃي پهتو هو. جنهنکي ٻال وڏو بينگالي چوڪري يامني پيار ڪرڻ لڳي هئي جنهنجو نالو راڌا رکيو ويو هو. بينگال ۾ وڏو ڪي 'راڌا' ڪوٺيو ويندو هو. منهنجو نانو ڳوٺ جي هڪ مسلم چوڪريءَ زينب (ليڪ) جو ڏل نالو) کي پيار ڪندو هو جنهنجي ڪري کيس پنهنجو ڳوٺ ۽ وطن ڇڏڻو پيو هو. سندس ماءُ پيءُ ننڍپڻ ۾ ئي گذاري ويا هئا جيئن امان جا ماءُ پيءُ ننڍي ئي کيس چوري چني ڪري پرلوڪ سڌاري ويا هئا. نانو کيس ڪلڪتي مان سوکڙيون پيو موڪليندو هو. اهو تمام وڏو قصو آهي جنهنجو ذڪر هتي نٿو ڪريان.

مان اڪثر ناني ۽ نانيءَ جي زندگيءَ تي سوچيندو رهندو هوس. ليڪن ڪنهن وقت انهن تي ناول لکندس، اُن وقت خواب خيال ۾ به نه هو.

مونکي پنهنجيءَ جنم ڀوميءَ سنڌ سان بيحد گهڻي اُلفت آهي. اُن ئي ڀوميءَ ۾ منهنجن پرڪن جي پٽي مليل آهي. مان پڻ ان ئي ڀوميءَ تي پراڻ تياڳيان، اهڙي خواهش اٿم ليڪن جيئن انسان جي حرڪا خواهش پوري نٿي ٿئي، منهنجي هيءَ خواهش به شايد اڻ پوري رهجي وڃي. اهو سوچي مون 'پاڻيارا پڪي' ناول جي ڪردارن — شيوڪ ۽ يامنيءَ کي، گهاڙواهه جي سپرد ڪيو، جل سماڏي وٺرائي آهي !

منهنجي چوٿين ناول 'ٻاهر نڪرڻ جو رستو' تي ڪن ڀانڪن سوال جي نشاني لڳائي آهي ته ڪن وري عجب جي! جن منهنجا پهريان ٽي ناول پڙهيا آهن، انهن کي مون طرفان هن قسم جي ناول جي اُميد ڪانه هئي. انهن ليکي هن ناول ۾ سيڪس جي اپٽار آهي. منهنجي ليکي سيڪس زندگيءَ جو هڪ اهم حصو ۽ انگ آهي. تنهنڪري اُن کان چرڪڻ واجب نه آهي. هن ناول ۾ هڪ اهڙي نوجوان جي مائسڪٽا ڏيکاريل

آهي جيڪو شعوري طور اُسريل آهي، ذهين آهي، ليڪن هن لاءِ سيڪس جي پورتيءَ جي سمسڀا آهي! هو هڪ اِستري ديهه چاهي ٿو، باقائدي شادي ڪرڻ چاهي ٿو، جيئن هو جائز نعوني واسنا پورتي ڪري سگهي ... ليڪن پڇاڙيءَ تائين سندس اِها جائز خواهش پوري نٿي ٿئي — جيتوڻيڪ هن ڪن اِسترين سان پريم ڪيو، واسنا جي پورتيءَ جو اظهار به ڪيو، ليڪن انهن مان ڪنهن به کيس ساٿ نه ڏنو؛ ايتري قدر جو هڪ شادي شده اِستريءَ، جنهن جو پتي پرديش ۾ هو، ٻن ٽن سالن کان پرديش ۾ هو، کيس ڊپليڪيٽ چاهيءَ سان تالو کولڻ نه ڏنو! اُها پرڻيتا اِستري ڀارتي ناريءَ جو پرتيگ بڻجي، پر پرش کي سيما اورانگهڻ نه ٿي ڏي ۽ آخر ۾ اُهو پرش جيڪو بيحد ذهين ۽ بيحد شعوري آهي، جيڪو ڪيترن ئي مسئلن تي گهراڻي سان سوچي سگهي ٿو، انهن جو سماڏان ڳولهي سگهي ٿو، پنهنجي ديهه جو، واسنائن جو، جائز سماڏان ڳولهي نٿو سگهي ۽ پوءِ هو ناجائز طريقي سان اُن جو سماڏان وڻشيا جي ديهه مان ڳولهي وٺي ٿو ... !

ليڪ کان هتي ڪجهه نئون، ڪجهه الڳ لکڻ، جوڪم جو ڪم آهي ۽ مون اُهو جوڪم ’ٻاهر نڪرڻ جو رستو‘ ناول ۾ کنيو آهي! منهنجي خيال کان، منهنجو هيءُ سلو ناول آهي

باب چوٿون

سنڌ منهنجو وطن

سنڌ منهنجي امان، توتي جا لکي جا لکان،

هڪ قلم هڪڙو مان

تاجل بيوس جو هيءُ افاني شعر پڙهي يا عابده پروين جي ڀُرسور
آواز ۾ ٻڌي، سوچ ۾ پئجي ويندو آهيان جيئن هينئر سوچ ۾ آهيان ته
سنڌ بابت، اُتان جي ماروڙن بابت ڇا لکي ڇا لکان !

مان سنڌ مان ئي دفعا ٿي آيو آهيان. ۸۶، ۸۷ ۽ ۸۹ ۾ پهريون
۱ ٻيون دفعو مهنو مهنو ۽ ٽيون دفعو ٽي مهينا پهرين دفعي جي ٽيهن ڏينهن
جو احوال سفرنامي جي صورت ۾ لکيم جيڪو منهنجي دوست طارق اشرف
ڇپايو. اهو سفرنامو پڙهي موهن ڪلپنا لکيو.

تنهنجي سفرنامي جي خوبي اُن جي صداقت، سلاست ۽ باريڪ تفصيل
آهن. هوائي جهاز مان ڏٺل سنڌو ندي ۽ آباد زمين جا چورس، سرسبز
ٻارا، جن مان منظر من کي ڇهي ٿا وڃن.

آخر تو اُن ڌرتيءَ تي قدم رکيو. تو اُتي جو پاڻي پيتو، ماڻهن
جي روهن ۾ ليئا پاتا. من کي ڇهي ويئون اُهي تصويرون جي تون نقش
ڪيون آهن.

شايد اِن ڪري ڪتاب ڏاڍو وڻيو جو اهو سڀ تو ڏٺو، محسوس ڪيو
۽ لکيو آهي. ’ڪير پريا هئا؟‘ پڙهي ’چوٽي ماءُ سنڌريءَ‘ جا هٿ چمڻ
تي دل ٿي هلي — اڄ تنهنجا هٿ تو چمان جو سچ لکين ٿو ۽ لکي
سگهين ٿو.

— موهن ڪلپنا، جمع، ۱۸ آگسٽ، ۱۹۸۹

ٻئي دفعي مون سان گڏ منهنجا دوست نند جوڀري ۽ نند چڱائي
به هئا. مان لاڙڪاڻي جو، نند جوڀري شڪارپور ۾ ۽ نند چڱائي ڪراچي
ٻالاڻي جو آهي، پر ڌرتي ٽنهي جي ساڳي — سنڌ هئي ندي ساڳي
— سنڌو ندي هئي اسان ٽنهي ڌري گهٽ سموريءَ سنڌ جي پرڪرما

ڏني. مون ان سفر جون ڪجهه قسطنطنيه لکيون هيون، اُهي ڇپيون ۽ پسند به ڪيون ويئون پر پوءِ ڪا مصلحت سمجهي اُهي وڌيڪ نه لکيم.

ٽئين دفعي، ٽن مهينن تائين رهائڻ جو شرف مخدوم جميل الزمان کي اُهي جنهن سهڻي جوان ۽ شاعر مونکي دليون ۾ جايون ڏنيون هيون. سندس همشريڪه، پيارن ڀائرن ۽ مرحوم سائين طالب الموليٰ جن شفقت سان نوازيو هو. مونکي ڪيترا ڏينهن سندن حويلي ۽ جي مهمان خاني ۾ رهڻ جو شرف عطا ٿيو هو.

ان ٽئين سفر دوران مون ڪيئي انهيءَ حاصل ڪيا جن جو مختصر ۾ ذڪر ڪرڻ ضروري ٿو سمجهان جيئن اهو رڪارڊ ٿي هجي.

مان ڪراچي ۾ جميل الزمان جو مهمان هوس. هو محفلن جو مور هو تنهن ڪري رات جو دير تائين جاڳڻ جو عادي هو. صبح جو نه، پنهين جو نه مان اُٿندو هو. رات جو مان پاڻ به انهن محفلن ۾ شريڪ هوندو هوس جي گهڻو ڪري فائيواسٽار هوٽلن ۾ ٿينديون هيون. سندس ڪونه ڪو مريد، ايتري قدر جو سندس سهرو جو پل مريد هو، سمورو خرچ پاڻ تي هموار ڪندو هو. اُهي مريد سندس اڳيان اچڻ کان اڳ، جتي ٻاهر لاهي، مٿو ڍڪي، سندس اڳيان اچي سجدو ڪندا هئا. مان جو سندس ويجهو ويلو هوندو هوس ته هو منهنجي اڳيان به ٻڙهندا هئا.

هڪ دفعي هو مونکي ۽ ٻين ڪن اديبن کي منهنجي چوڻ تي، پنهنجي ساهري ڳوٺ ڪپري وٺي ويو جتي رستي ۾ سندس مريد قطار ۾ بيهي، نماز هڻي، سجدو ڪندا رهيا.

هڪ ڏينهن جميل ڪلندي چيو، 'ڪاڪا، ڪرامتن جا زما نا ويا. اُهي اسان جا وڏا بزرگ ڏيکاريندا هئا. هينئر اسين انهن وڏڙن جي پوکي لڳي رهيا آهيون.'

مخدومن جو ذري گهٽ سڄو خاندان شاعر آهي. سائين طالب الموليٰ ته چئي کڻي بس ڪر

رمضان شريف جو مهينو هو ۽ مان ڪجهه ڏينهن کان هالا نوان ۾ رهيل هوس. روزا هوندي به روز صبح جو منهنجي لاءِ نيرن تيار ٿي ايندي هئي. مونکي هڪ خادم ڏنو ويو هو جيڪو شهر ۾ گهمائڻ وٺي ويندو هو. ڏينهن ائين ستر سڀاڻو ڪندي گذري ويندو هو ۽ شام جو مخدوم جميل جي حاضري ۾ ڪچهريون ٿينديون هيون. انهن ڪچهرين ۾ عبدالله

ورياء پڻ هوندو هو جيڪو سندن مريد هو. هڪ ڏينهن مون واري خادم ٻڌايو ته بيگم صاحبيا جي طبيعت ناساز آهي، رات ڊاڪٽر کيس تپاسڻ آيو هو. مونکي فڪر ٿي پيو. هوءَ نهايت ليڪ عورت هئي. شاديءَ بعد جميل سان گڏ بمبئيءَ آئي هئي ۽ مونکي ڪاڪو ڪوليندي هئي. نند جوڀريءَ جي زال چندرا کيس ساڙهي پهراڻي هئي ۽ ٻاڙهي بندي به لڳائي هئي. هن ٻڌايو هو ته هوءَ ڪراچيءَ ۾ هوندي ته اسان سان گڏجي سگهندي. پر جي هالا ۾ هوندي ته ڪنهن سان به گڏجي نه سگهندي جو اهو خانداني ٿيسر هو. ايتري قدر جو حويليءَ جون زالون پنهنجن سڳن ڀائرن ۽ پيءُ سان به گڏجي نٿي سگهيون

مان صبح جو سويل اُڻندو آهيان. سنان پاڻي ڪري پنج منٽ کن پراڻا ڪندو آهيان. مان پنهنجو اشت ديو شو کي مڃيندو آهيان، اُن کان ئي ڪُڙ جو ڪُٽر گهرندو آهيان. اگر گهر کان ٻاهر هجان ۽ ويجهو مندر مڙهي هجي ته سجدو ڪري ايندو آهيان.

اُن ڏينهن صبح جو خادم سان گڏجي هالا نوان جي حضرت نوح جي درگاهه ۾ وڃي بيگم صاحبيا جي صحتيابيءَ لاءِ دعا گهري آيس. منهنجي اها دعا شايد قبول پئجي هئي جو پوءِ ٻڌم ته هوءَ نياڻي صحتياب ٿي هئي ۽ کيس سهڻو پٽ ڄائو هو! هوءَ شايد گريپوتي هئي تڏهن ئي جميل مون کان ڪاش جو 'ممتا جون لهرون' ڪتاب گهريو هو جيڪو مون کيس ڏنو هو. هن شايد اهو ڪتاب پنهنجيءَ گهرواريءَ کي پڙهائڻ پئي چاهيو جيڪا ماءُ بچلڻ واري هئي!

هالا ۾ رهندي هڪ اهڙي واقعو ٿيو جيڪو مون کان ڪڏهن نه وسرندو. جميل جو دير سان ايندو هو ته مون وارو خادم شهر گهمائڻ وٺي ويندو هو. اُتي بزار ۾ ڪيترن هندن جا دڪان هئا جن کي ديوان ڪوليندا هئا. انهن مان هڪ ڀان واري جا ڀان تمام مشهور هئا. وٽس هميشه گراهن جي ڀيڙ رهندي هئي. هرڪو ڀان ٻڌائي گهر کڻي ويندو هو. ڪي اُتي ئي بيلي بيلي ڇپاڙيندا هئا. مون واري خادم کيس چيو، 'ديوان، پنهنجو هيءُ ڪاڪو ساڻين جميل جن جو خاص مهمان آهي. هن لاءِ هڪ خاص سٺو ڀان ٺاهي ڏي ...'

مخدوم جميل جو نالو ٻڌي، اُن ڀان واري ديوان، ٻين کان اڳ منهنجو ڀان ٺاهيو. مون ڀان وات ۾ وجهي، پئسن لاءِ کيسي ۾ هٿ وڌو ته چيائين،

‘ڪاڪا، شرمندو نه ڪريو. سائينءَ جا مهمان معنيٰ اسان جا مهمان! پنهنجن مهمانن کان پئسا ڪيئن وٺندا سين؟’

هو ٻين گراهڪن جا پاڻ ٺاهڻ لڳو ته مون پاڻ ڇهاڙيندي کانئس پڇيو، ‘ته هتي ڪيئن ٿا رهو؟ ڊپ ڊاءُ ڪونه ٿو ٿئي؟’

‘ڇا جو ڊپ! مخدوم اسان کي پنهنجي رعيت سمجهندا آهن. ڪو اک ڏيکاري ته هو سندس اک ٿي ڪڍي ڇڏين! جيڪي اسان مان ڀارت ويا هئا، انهن مان ڪيترا واپس موٽي آيا آهن. اسين ڪڏهن ڪڏهن پنهنجن مائٽن سان ملڻ ڀارت ويندا آهيون؟’

پاڻ سواڊي هو. مان اهو ڇهاڙيندي ان جي رس پي ويو هوس. اُمالڪ مٿو ٽٽڻ لڳو. چڪر اچڻ لڳا. مان ڪرڻ ٿي هوس ته مون واري خادم ۽ ٻن ٻين همراهن هڪي، جهلي ورتو. اوڏيءَ مهل بجلي به بند ٿي ويئي. اوندهه ۾ رڙورڙ مڃي ويئي، ‘اڙي ڪاڪي کي سنڀاليو، ڪريو ٿو!’

خادم ۽ پاڻ وارو ديوان ڊڄي ويا. مان مخدومن جو خاص مهمان ۽ هن ديوان پاڻ ۾ الائي ڇا ملائي ڪارايو هو!

هڪ همراهِ ڊوڙي لمليت وٺي آيو. بوتل کولي منهنجي منهن ۾ ڏنائين. مان گت گت ڪري بوتل پيئڻ لڳس. پوءِ جو آلتيون شروع ٿيون ته سمورو ناشتو پاڻي ٻاهر نڪري آيو. پنجن منٽن کان به دير سان هوش جاءِ آيو. ديوان جي شڪل ڏسڻ وٽان هڻي، جهڙي هٽڻ! هٿ ٻڏي چوڻ لڳو، ‘مون کي خبر ڪانه هئي ته اوهين پاڻ ۽ تماڪ نه کائيندا آهيو. هتي گهڻو ڪري سڀ کائيندا آهن. هيٺئر جي هن ڳالهه جي خبر سائينجن کي پئجي ويئي ته منهنجا لاه نڪري ويندا! منهنجو حشر ڪري ڇڏيندا!’

هو مون کان هٿ ٻڏي معافيون گهرندو رهيو. تڏهن مون آهستي پٽڪي چيو، ‘تون فڪر نه ڪر. هن واقعي جي خبر هنن تائين نه پهچندي! ليڪن تون مون کان پڇين ته ها ته تماڪ وجهان يا نه وجهان؟’

‘سائين اڳتي اهڙي غلطي نه ٿيندي ...!’
مون واري خادم به هن طرفان معافي گهري.

ها! اچڻ کان اڳ مان لاڙڪاڻي ويو هوس. ان کان اڳ جڏهن

ٻه دفعا آيو هوس ته ٻئي دفعا اُتي ڪرڻو لڳل هو. صرف نون تڪن مان لڀرو ڏيئي، پنهنجيءَ جاءِ کي هٿ لڳائي، موهن جو دڙو گهمي موٽي آيو هوس. هن دفعي سڪ سانت هئي.

منهنجا ٻه دوست جن مان هڪ جي هالي ڪاٺي ۽ ڏسڻ وائسڻ ۾ آندڙ ڪيمائيءَ جهڙو هو، مون کي پاڻ سان گڏ ريل رستي لاڙڪاڻي وٺي وڃي رهيا هئا. اسان ڪوٽڙيءَ مان بولان ميل ۾ چڙهيا هئاسين جيڪا ڪوٽڙيءَ تائين ويندي هئي.

ترين جڏهن لڪي جبلن وٽان لنگهي ته مون آسمان ۾ هڪ عجيب لقاءَ ڏٺو. سورج منڊل مان، ڪڪرن جي پٺيان، جوڳين جي گيرو رنگ جهڙو پرڪاش، هيٺ چٽي رهيو هئا. اهو چڻ جوڳين جو جلوس هو اهو درشيد جڏهن پاڻ وارن دوستن کي ڏيکاري ٿو ته هو پڻ حيرت وڃان اهو ڪرشمو ڏسڻ لڳا. اهڙي قسم جو ادب منظر شايد شيخ اياز به ڏٺو هو جنهنجو ذڪر هن پنهنجي ڪنهن ڪتاب ۾ ڪيو آهي. ترين جڏهن موهن جو دڙو اُڪري، لاڙڪاڻي طرف وڌي ته اوچتو بي مندائتو مينهن وسڻ لڳو. مؤسوم اهڙي دلفريب بڻجي پيئي جهڙوڪ ڪا محبوبا سامهون هئي، ڪا امڙ، پنهنجي لختي جگر جي اچڻ جو ٻڌي، خوش خورم ٿي پيئي هئي

هاڻو، مان ئي اهو محبوب هوس، لخت - جگر هوس جيڪو تمام پري کان، ماءُ سان ملڻ آيو هو جو ته هو اڌ صديءَ کان وڇڙيل هئا

سڪ جون چند ساعتون جي مون پنهنجي اباڻي گهر ۾ گهاريون، اُهي مون کان مور نه وسرنديون. جبل جيڏي اوچي ۽ اڏول سويي گيانچنداڻيءَ جي گهر جيتريون راتيون رهيس، اُهي هميشه ياد رهنديون. امرت سمان سنڌوءَ ۾ ڏنل ٽپيون اڄ به ياد اٿن. شهيد ڀٽي جي گهر سامهون، گهاڙواهه جي ڪپر تان ميڙيل سڀون ڪيترا سال سانڍي رکيس.

ورهائڻي کان چاليهن سالن بعد جڏهن پهريون دفعو سنڌ ويو هوس ته اُتي ادبين جي ميڙ ۾ چيو هوم 'چاليهن سالن جو اوجاڳو اٿم'. هال سنڌ مانا وٽ پهتو آهيان ته چاهيان ٿو ستو پيو هجان.

اُن ادبي محفل ۾ منهنجي پياري دوست شوڪت حسين شوري مون بابت چيو، 'هري موٽوڻي سنڌي ادب جو راءِ ڏياچ آهي. هريءَ جي هاڪ

رڳو هند ۾ ڪونهي، هن سنڌ ۾ به پاڻ کي مڃرايو آهي.
 سنڌ جي منهنجي اها دوستائي ياترا ممڪن ٿي نه هجي ها جيڪڏهن
 مون کي سنڌ وارن مدد نه ڪئي هجي ها. نه صرف انهن مدد ڪئي بلڪ
 مونکي پنهنجو پاءُ، پٽ، پيءُ ڪاڪو سمجهي عزت ڏني - ڏياري --
 طارق اشرف ۽ غلام نبي مغل جي دوستيءَ ملي، ڪونج کي سنڌ
 جي ڳوٺ ڳوٺ ۽ شهر شهر مشهور ڪيو هو. مان جڏهن سنڌ پهتس ته
 ڪونج جي انهن پڙهندڙن، جن مان ڪيترا آفيسر، ڪامورا ۽ وڏيرا هئا،
 منهنجي مان ۾ داعوتون ڏنيون ۽ ڪچهريون ڪندي ٻڌايائون ته هنن شاگرديءَ
 واري زماني ۾ ڪونج رسالو پڙهيو هو.

اُن بعد جن ٻين مونکي دلين ۾ جايون ڏنيون آهي تاجپور جا نواب
 آهن. امداد علي ٽالپر، منظور حسين ٽالپر، محمد خان ٽالپر ۽ بشير
 احمد خان لغاري. انهن چئني نوابن مون مٿان قربن جا مينهن وسايا
 آهن. سندن دليريون مون لاءِ هميشه اُمنگ جو باعث رهنديون.

قرب وارن اديبن ۽ شاعرن جو لڏو، جن مونکي هروقت پنهنجو
 سمجهيو، آهي دلبر آهن؛ شوڪت شورو، مشتاق شورو، حميد سنڌي، امداد
 حسيني، مدد علي سنڌي، ظفر حسين، محبوب شيخ، تاج بلوچ، هدايت
 پريم، خانمحمد پنهور، شمشير الحيدري، تاجل بيوس، عبدالله قادر جوڻيجو،
 تاج جويو، آغا سليم، در محمد پٺاڻ، حليم بروهي، اياز قادري، طارق
 عالم ابڙو، پيارو محمد آچر پنهور ۽ ٻيا ننڍا وڏا ڪيترائي اديب ۽ شاعر
 جن جي فهرست تمام وڏي آهي.

گل ٽالپر مون کي پيءُ، پٽ ۽ پاءُ چئي، ٽئي رشتا جوڙي ڇڏيا هئا
 — جڙيل آهن، ماهتاب محبوب پينرن جيان ڳرائڙيون پاتيون، هوءَ ايتري
 سگ واري آهي جو اُتي ئي رُسي، اُتي ئي پرچي، اُتي مختيار شورو مون تي
 الاهي مهربانيون ڪيون. اُتي گل ته مونکي رکڙي به ٻڌي آهي. رکڙيءَ
 جي ڪهڙي ۽ ڪيتري اهميت آهي، مونکي ڄاڻ آهي --

۽ جن نياڻين مون کي ڪاڪو ۽ مامو سمجهيو. انهن ۾ گل جون
 ٽي نياڻيون عاشق، افزا ۽ لبنلي، ماهتاب جون ٻه ڌيئر ارم ۽ ڏمر، ۽ وليرام
 ولپ جون ٻه ڪڪيون؛ پشپا ۽ گوري آهن |

جن سنڌ جاين اديبان سان منهنجون ڪچهريون ٿيون، تن ۾ خير النساء،
 حمفري، نورالهدى شاد، سحر امداد، قمر واحد، نذير ناز، نسرين جوڻيجو ۽ اُتي

ماھتاب اڪبر راشدي مکيه آهن.

هڪ ٻئي واقعي جو، جيڪو سنڌ ۾ درپيش آيو، اُن جو ذڪر نه ڪندس ته پاڻ سان ڊوھ ڪندس. ڊوھ اِن ڪري ٿو چوان جو اُن ۾ جنهن شخص جو ذڪر ايندو ۽ صرف اُن جو ئي ذڪر ٿيندو، ته اهو واقعو پڙجي، مون جيان ٻيا پڙهندڙ پڻ هن سان نفرت ڪندا!

مون کي سنڌ لاءِ هڪ مهني جي ويزا ملي هئي. ليڪن مخدوم جميل مونکي واپس وڃڻ کان روڪيندو رهيو. اهو هن جو قرب هو. هن منهنجو پاسپورٽ ڪراچيءَ موڪلي هڪ مهني جي ويزا وڌائي ورتي.

ڀارت ۾ منهنجو هڪ ئي دشمن ۽ حريف آهي - اُتمر ...! هن کان اها ڳالهه برداشت نه پئي ٿي ته مان ٻار ٻار سنڌ وڃان ٿو، اُتي ادبي ڪچهريون ڪري، عزت پائي اچان ٿو ...! هن جي من ۾ حسد نه هئو، منڊي به اچي اُن سان شامل ٿي ... تعصب وڃان هو هڪ اهڙو ڪم ڪري ويٺو جيڪو ڪهڙي به ويڳ شيل شخص جي شان وٽان نه هو. پر هو، ائين چوان ته، منهنجي حق ۾، سڀ ليڪا لنگهي ويو. مان اُن وقت سنڌ ۾ ئي هوس ته هن دهلي آڪاشواڻيءَ جي، ايڪسٽرنل سروس تان، جيڪا خاص سنڌ لاءِ شروع ڪيل هئي ۽ ويٺا شرنگي جنهنجي انچارج هئي، ڪتابي سمالوچنا جي بهاني، ڪانئس آرڊر وٺي، منهنجي ناول آيو جي بنياد تي اناب چناب بگواس ڪري آيو. جيئن ئي اها براڊڪاسٽنگ سنڌ وارن منهنجن دوستن ۽ سڄڻن ٻڌي ته هو ڊڄي ويا. بوڪ رويو بهاني اُتمر مونتي بي بنياد الزام ڏريا هئا. مان اڻٽي پاڪستاني آهيان. سي - آءِ - ڊي وارن اها نيوز رڪارڊ ڪئي هئي ۽ اُن ڏينهن کان منهنجي ڪڍ پئجي ويئي جنهنجي مونکي ڄاڻ نه پيئي. اُتمر اها ڳالهه گني سامتاڻيءَ کي ٻڌائيندي فخر سان چيو هو: هن کان پوءِ تنهنجو اهو دوست سنڌ وڃي ڏيکاري ...!

پاڪستاني سي - آءِ - ڊي ڪهڙو به ظلم ڪرڻ کان ڪين جهڪندي آهي. مون جڏهن بينظير ڀٽو جي اُتمر ڪهاڻي 'ڊاٽر آف ايسٽ' جو سنڌي ترجمو پڙهيو ته اِلائي ڪيترا دفعا رُٺو هوم. هن نياڻيءَ تي ڪيترا نه ظلم ڪرايا هئا جنرل ضيا ...! ساڳيا نارچر هن شهيد ڀٽو کي به ڏياريا هئا ...! ٻنهي پيءُ ۽ ڌيءُ پاڪستاني چيلن اندر عقوبتون سٺيون جن مان ڀٽو شهيد ڪيو ويو ۽ بينظير انهن مٿان سوڀ حاصل ڪري، پاڪستان جي

وزير اعظم بڻي ...!

سنڌ ۾، خاص طور حيدرآباد ۾، مان جتي به وڃان، سي - آء - ڊيءَ وارو هميشه پٺيان هڃي. ماهتاب جي گهر وڃان ته اُتي به هڃي، پٽ شاه تي وڃان ته اُتي به ڪڍ ... ريڊيو اسٽيشن تان آل پاڪستان مشاعرو هو. سائين جميل مونکي به اُن مشاعري ۾ وٺي ويو هو جيڪو سڌو پرساروت ٿي رهيو هو. سڄي پاڪستان اُهو مشاعرو ڏٺو جنهن ۾ سنڌي، پنجابي ۽ اردوءَ جي شاعرن شرڪت ڪئي هئي. اُتي به هو پيڇو ڪندا پهچي ويا هئا. مطلب ته اُهو سڄو مهينو منهنجو پيڇو ڪيو ويو، رپورٽن سان فائيل ڀريندا ويا، ليڪن مونکي ڪا خبر ڪانه هجي ... سي - آء - ڊي وارن الڳ الڳ اديبن کان به پڇاڻون ڪيون مون بابت، ليڪن انهن مان ڪنهن هڪ به مون خلاف نه ڳالهايو. ڪونج جا پرڇا هٿ ڪري پڙهيائون ۽ اُهي رڪارڊ تي رکيائون. کين اهڙو ڪجهه به هٿ نه لڳو جنهن جي آڌار تي هو مونکي جهلي سگهيو ڪن. وڏي ڳالهه ته منهنجي ويزا مڪڊومن جي نالي هئي جيڪو خاندان سياست ۾ پتو خاندان کان پوءِ ٻيو نمبر مڃيو ٿي ويو. اُهاڻي منهنجي بچاءُ - ڍال هئي ...

ٻئي مهيني واري وڌايل ويزا پوري ٿيڻ تي هئي ته مون واپس ورتل جون تياريون ڪيون. ويزا ۾ باقي ٻه - چار ڏينهن وڃي بچيا هئا. رمضان هئڻ سبب ٽڪيٽ ڪنفرم ڪانه پئي ٿي. ڪراچيءَ فون ڪيو ويو ته چيو ويو روبرو اچو ته ڪم ٿيندو نه ته نه ٿيندو. مان ٽڪيل هوس حالاً نوان ۾ جميل جن وٽ ۽ رمضان سبب هو پاڻ ڪراچيءَ ڪونه پئي هليو. ٻيو ته سندس بيگم پڻ ناچاڪ هئي. هن مونکي پنهنجي هڪ خاص ماڻهوءَ سان ڪراچيءَ موڪلڻ جو بندوبست ڪيو. ويزا پوري ٿيڻ ۾ صرف هڪ ڏينهن بچيو هو. مان فڪر ۾ هوس. جميل سائينءَ پنهنجي ماڻهوءَ کي سمجهايو ته پهرين ويزا وڌرايان ۽ پوءِ ڪهڙي به ڏينهن جي ٽڪيٽ ڪنفرم ڪرائي، مون کي هتي واپس وٺي اچي.

ٻئي ڏينهن صبح جو مان ۽ اُهو خادم، ڪار رستي ڪراچي وڃڻ لاءِ تيار ٿياسين. ويزا جو مدو اڄ ختم هو ۽ اڄ ئي نئي ويزا جو ٺپو هٿاڻ ضروري هو. حيدرآباد مان جميل لاءِ نذير ناز جو فون آيو. مان اوطاق تي هوس، فون مون ٿي کنيو. ٻڌايومانس ته جميل سائين اڃا ننڊ مان اُٿيو ئي ڪونهي.

نذير ناز شاعرا ۱ ڪهاڻي نويس هئي. انڊيا به آئي هئي. منهنجي ساڻس چئي ڏيڻ ويٺ هئي. حيدر آباد جي ريڊيو اسٽيشن تي پڻ گڏي هئي جتي مشاعري ۾ شعر پڙهڻ آئي هئي. مون چيس، 'مان ٿوري دير ۾ ڪار رستي ڪراچي ۽ ٻيو وڃان. ڪراچي ۾ ڪو ڪم هجيئي ته بلاشڪ اسان سان گڏجي هل. اسين ڪار ۾ صرف ٻه آهيون، مان ۱ خادم، ٽيون ٻڙاڻپور.'

چيائين، 'مان توکي اڌ ڪلاڪ کان پوءِ فون تي ٻڌايان ٿي. اگر منهنجي هڪ ساهڙي مون سان گڏ هلڻ چاهي ته گنجائش آهي؟' مون ورائيس، 'گنجائش ڪڍي وٺي. تون ٿورو جلد ٻڌائج ڇو ته مونکي ويزا وڌائڻ لاءِ وقت سِر پهچڻو آهي.'

اڌ ڪلاڪ کان پوءِ هن فون ڪئي. چيائين، 'مان ۽ منهنجي اُها ساهڙي تيار هونداسون، توهان اسان کي پڪ اپ ڪندا وڃجو ...' هوءَ ٿورو رڪي ۽ پوءِ چيائين، 'توهان لاءِ هڪ سي - آءِ - ڊي وارو پچل آيو هو. مون کان پڇيائين، هو ڪٿي هوندو؟ مون چيس، 'مونکي ڪا خبر ڪانهي ... خبر ناهي توهان لاءِ ايترو ڇو پئي پڇيائين؟'

نذير ناز جي ڳالهه ٻڌي مان فڪرمند ٿي ويس. هو اڏي گلشن کان به پڇي آيا آهن، تنهنجي معنيٰ ته هوءَ به پريشان هوندي. مون سوچيو ڪراچي ۽ وڃڻ کان اڳ مان حيدرآباد مان ٿيندو ويندس.

جميل سائين کي گهر فون ڪري، کيس حقيقت ٻڌايم. هو به فڪرمند ٿي ويو. اڻائي ڪهڙي ماجرا هئي، اهو سوچي چيائين، آءِ اڄهو اچان پيو.

هن جو اڄهو اچڻ معنيٰ هڪ ڪلاڪ. هو آيو ته ويهي صلاح ڪئيسون. مون چيو، ڪراچي وڃڻ کان پهرين حيدرآباد وڃي، سي - آءِ - ڊي وارن کان دريافت ڪندس ته هو مونکي ڇو پيا ڳولهين؟

جميل پنهنجي ماڻهوءَ کي سمجهائيندي چيو، 'اوهان ڪاڪي کي ٻئي ڪنهن هنڌ ويهاري پاڻ ڇاڄ ڪري اچجو ته معاملو ڪهڙو آهي. آءِ به هتان کين فون ڪري ٿو ڇڏيان. اهڙي جهڙي ڳالهه هجي ته ڪاڪي کي اوڏانهن وٺي نه وڃجو، اسان کي هتي اطلاع ڏجو.'

اسين هڪ بجي حيدرآباد پهتاسين. خادم مونکي هڪ دوست جي گهر ويهاري پاڻ صدر پوليس ٿاڻي ويو. هنن چيس، 'اهو معاملو سي - آءِ - ڊي تحت آهي، اوهين اوڏانهن وڃو.'

اسين اوڏانهن روانه ٿياسين ته اسان جي ڪار لطيف آباد ڪالونيءَ وٽان لنگهي. ادي گلشن جو گهر ويجهو ٿي هو. ان ڏينهن ٿي ويا هئا جو مان هالا ۾ هوس. پاڻ واري همراه ڪي، جيڪو پٺاڻ هو، چير، 'به منت هتي ترس ته اديءَ کي منهن ڏيڪاري، ٻارن سان ملي، هڪ گلاس پاڻيءَ جو پي، پوءِ هلون ٿا.'

گاڏي گهر کان ٻاهر بيهاري، مان ڊوڙندو بنگلي اندر داخل ٿيس ته اديءَ مونکي ڏسي وڏي اوچنگار ڏني. سڳيءَ ماءُ جيان ڀاڪر پاڻي چيائين، 'ادا، اڄ خدا منهنجي ٻڏي آهي. صبح جو به ۽ هينئر ٻنپهرن جو به، نماز پڙهندي، تنهنجي هتي موٽي اچڻ جي دعا گهري اٿم، هينئر تون هتان ڪيڏانهن نٿو وڃي سگهين...'

منت هن کان پوءِ کيس سموري ڳالهه ٻڌايم. ادي پٺاڻ خادم ڪي اندر کولايو. کيس مهمانڪاني ۾ ويهاري، پاڻ منهن چڱيءَ طرح ڍڪي، چيائين، 'ادا، منهنجو هيءُ ڀاءُ مون وٽ امانت آهي. هن کي ڪجهه ٿي پيو ته آءُ خدا کي ۽ هن جي ٻارن کي منهن ڏيڪاري نه سگهنديس. مون صبح کان خدا کي ٻاڏايو ويلي ته منهنجو ڀاءُ، جنهن کي آءُ پنهنجو پيءُ به ته پٽ به سمجهندي آهيان، مون وٽ موٽي اچي. هينئر خدا تملي منهنجي ٻڏي آهي ۽ هن کي مون وٽ موٽائي موڪليو اٿس. هينئر آءُ هن کي گهر کان ٻاهر ڪانه ڪڍنديس، تون پاڻ اڪيلو وڃي هن جي ويزا به وڌائي اچ ۽ ٽڪيٽ به ڪنفرم ڪرائي اچ.'

پٺاڻ خادم هڪ ٻڏي چيو، 'امڙ، آءُ ته خادم آهيان. جيئن سائين حڪم ڏنو آهي تيئن ڪرڻ لاءِ ٻڌل آهيان. نه ته توهان پاڻ انهن سان ڳالهيو. مونکي جيڪو حڪم ملندو، آءُ تيئن ڪندس.'

ادي گلشن، منهنجي مدقي، مخدوم جميل الزمان کي فون ڪيو. جڏهن هن فون ڪنيو ۽ هيلو چيائين ته اديءَ چيس، 'ابا، تون منهنجي پٽ جيڏو آهين. اهو هري بلڪل سادو ماڻهو آهي. هي جيڪڏهن منهنجو مهمان آهي ته تنهنجو به مهمان آهي. هن کي هتي ڳجهه ٿي پيو ته خدا اسان کي ڪڏهن معاف نه ڪندو. تون ڪجهه به ڪر، اڄ جو اڄ هن جي ويزا وڌرائي کيس ٽڪيٽ ڪنفرم ڪرائي ڏي ته هتان وڃي پنهنجن ٻچن سان سڪي ٿئي. جيستائين سندس ويزا نه وڌي آهي، مان کيس گهر مان ڪانه ڪڍندس.'

مان مشڪل سان پنهنجا ڳوڙها روڪي سگهيو هوس. ادي گلشن کي منهنجو ڪيترو نه اونو هو ...!

جميل سائين پٺاڻ خادم سان فون تي ڳالهائي کيس ڪي حدائتون ڏنيون، انهن موجب پهرين کيس اڪيلي سر سي-آءِ-ڊي آفيس وڃڻو هو جتي جميل فون ڪري ڇڏيو هو. اتان هن کي ڪراچي وڃڻو هو جتي ويزا وڌرائي، ٽڪيٽ ڪنفرم ڪرائي، ٻئي ڏينهن حيدرآباد اچي، مون کي سي-آءِ-ڊي آفيس ۾ وٺي وڃڻو هو.

پنهنجن جا ٻه اڏائي ٿي ويا هئا. سڀ بڪ ۾ هٽاسين. نوڪر ڪنهن ڪم سان ويل هو. اديءَ پنهنجن هٿن سان مانيون پچائي، آمليت ٺاهي، اسان کي کارايا. اديءَ جي پنهنجي بڪ مري ويئي هئي. ماني کائي پٺاڻ ۽ ڊرائيور سي-آءِ-ڊي آفيس روانو ٿي ويا. اتان ٿي، ڪراچي وڃڻ کان اڳ، پٺاڻ خادم وري گهر آيو ۽ ٻڌائي ويو ته سي-آءِ-ڊي آفيسر سائينجن جو مريد ۾ پٺاڻ جو هر ڪلاسي هئو. هن اسان کي ٻئي ڏينهن پاڻ وٽ گهرايو هو.

اُهو سڄو ڏينهن مون ٻارن سان گڏ ويهي ٿي. وي. ٽي فلم ڏٺي. گلشن اڃا تائين پريشان هئي، ۽ هن جي پريشانيءَ جو ڪارڻ مان هوس ...!

ٻئي ڏينهن ويزا به وڌجي آئي ته ٽڪيٽ پڻ ڪنفرم ٿي ملي. مخدومن کي ڪير ناڪار ڪري!

اسان کي هينئر سي-آءِ-ڊي آفيس ۾ وڃڻو هو. مان گلشن کان موڪلائڻ سندس ڪمري اندر ويس ته هو ڄڻ مراڪبي ۾ ويٺي هئي. مون پنهنجا هٿ سندس پيرن طرف وڌايا ته هڪ جهلي ورتائين. چيائين، 'ادل، هيءَ ڇا پيا ڪريو؟ توهان ته منهنجا وڏڙا آهيو وڃو، اوهان کي ڪجهه به نه ٿيندو ...'

سي-آءِ-ڊي آفيس ائين ئي هئي جيئن ۽ جهڙين حالتن ۾ انگريز ڇڏي ويا هئا. گهڻي رش ڪانه هئي جو جمع سبب آفيس بند هئي. اسين جڏهن ڪمري اندر پهتاسين ته اُتي صرف هڪ ئي شخص وند هو جنهن کي اچي سلوار ۽ خميص پيل هئي.

هن اُتي بيهي مون سان هڪ ملايو. پٺاڻ خادم سان به کلي ڪيڪار ڪيائين. اسين جڏهن ڪرسي ٿي ٺهي ويٺاسين ته آفيسر خوش مزاج

مود ۾ چيو، 'اِهو چڱو ٿيو جو اوهين پاڻ ئي آيا!'
 مون مذاق ڪندي چيو، 'نه ته شايد ٻڌي وئي اچو ها؟'
 هن هلڪو تهڪ ڏنو. چيائين، 'ائين هجي ها ته اوهان کي ڪڏهن
 جو کڻي وٺون ها، پر ڏسو ته سهين توهان مهمان ڪرڻ جا آهيو؟ شڪر جو
 ڪالهه سائينءَ پاڻ فون ڪئي ۽ مون فورن ڪيس جو فائيل پاڻ وٺ گهرائي
 ورتو. نه ته پڪ توهان اندر هجو ها! توهان جو ڪيس هڪ پنجابي فوجي
 آفيسر جي سپرد هو جنهن توهان مٿان ڪافي چارجس مڙهيون هيون ...'
 ۱

'مثال طور؟'

'اُن ڳالهه کي ڇڏيو. هينئر ڪيس منهنجي هٿن ۾ آهي. مون
 کي توهان ٿورن سوالن جا جواب ڏيو ته مان ڪيس ڪمپليٽ ڪري، فائيل
 بند ڪري ڇڏيان ...'

مان سوالن جا جواب ڏيڻ لاءِ تيار ٿي ويس. هن جيڪي سوال
 پڇيا، مون انهن جا صحيح ۽ سچا جواب ڏنا.

هن پهريون سوال پڇيو، 'توهان هن فلاڻي شهر ڪيئن وڃي پهتا؟'
 مون جواب ڏنو، 'مان پاڻ اڪيلو ته ڪيڏانهن به اچي وڃي نٿو سگهان.
 جيڪي هتان وارا انڊيا ايندا آهن، انهن کي ٿورو گهمائيندو ڦيرائيندو
 آهيان. خريداري وغيره ۾ به سندن مدد ڪندو آهيان ته ڊاڪٽرن وٽ
 به کين وٺي ويندو آهيان. اهڙيءَ طرح سندس سونهپ ڪندو آهيان جنهن
 مان مونکي خوشي حاصل ٿيندي آهي. اُن ڳوٺ جي رئيس چيو، 'منهنجي
 دعوت جهليو. مون چيس، 'مان اڪيلو نه هلندس، فلاڻا فلاڻا اديب به
 دعوت ڏيئي گهرايو. اهڙيءَ طرح اسپن سڀ اُتي گڏجي دعوت ۾ وياسين.'
 'توهان پٽ شاه جي ميلي تي به ويا هئا؟'

'مون کي وٺي ويا هئا. شاه لطيف لاءِ سڀني سنڌين کي عقيدت
 آهي.'

'اُڏيري لعل تي به ويا؟'

'اُتي به وٺي ويا هئا. اُڏيرو لاءِ اسان جو اشت ديو آهي.'

'اُتي توهان ڪي پترا ورهيا هئا؟'

'پترا ته ڪونه ورهايا هئا. هڪ دوست گڏيو جنهنکي ڪونج ڇو

هڪ پرڇو ڏنم.'

‘توهان وٽ ڪونج جا ٻيا پرڇا آهن؟’
 ‘هتي ڪنهن وٽ هجڻ ته هجڻ، مون وٽ ته ڪونهن. اڳي پوست
 رستي موڪليندو هوس، اڄ ڪالهه نگو موڪليان، پوست جا نرخ وڌي ويا
 آهن.’

‘مونکي هڪ ٻه پرڇو نموني طور هٿ ڪري ڏيندا؟’
 ‘ڪوشش ڪنديس، مليو ته ضرور پهچائي ويندس.’
 مون کان اصل ڳوٺ، تعليم، بمبئيءَ ۾ ڏنڌي وغيره بابت پڇيائين
 جنهن جي کيس صحيح معلومات ڏنل.
 ‘توهين ريڊيو اسٽيشن تي ڪيئن پهتا؟’
 ‘مان پاڻ ڪيئن پهچندس. گيت تي ته پاس ڏيکارڻي پوندي آهي.
 مشاعرو هو، مڪدوم صاحب وٺي ويو هو.’
 ‘توهان ڄام شورو به ته ويا هئا؟’

‘ادبي بورڊ جي ميٽنگ هئي، وڏو سائين به وڃي رهيو هو. مون
 کي به پاڻ سان گڏ وٺي ويا. جڏهن ميٽنگ شروع ٿي ته ڊرائيور کي
 چيائون: ڪاڪي کي سنڌالاجي گهمائي اچ. مان سنڌالا جي گهمي آيس.
 مون کي ڏک ان ڳالهه جو آهي ته منهنجو جهونو سنگتي غلام رباني آگرو،
 جيڪو ادبي بورڊ جي ميٽنگ ۾ شرڪت ڪرڻ آيو هو، مون سان ائين گڏيو
 ڄڻ مونکي سڃاڻيندو ئي نه هو، حالانڪ مان هن سان پاڪر پائي سگ
 سان گڏيو هوس عهدو ۽ ڪرسي ماڻهوءَ کان ديد ۽ لياقت ڪسيو وئي.’
 آفيسر صرف هلڪو مشڪيو. فائيل تي نوٽ هڻي، فائيل بند ڪري
 رکي ڇڏيائين. پوءِ مرڪندي چيائين، ‘ڀارت جي ڪنهن شخص توهان
 سان دشمني ڪئي آهي. اسين ريڊيو براڊ ڪاسٽنگ ٽيپ ڪندا آهيون.’
 مون به مرڪي چيو، ‘هڪ ئي شخص آهي جيڪو نگو چاهي ته مان
 سنڌ اچان ۽ هتان عزت پائي وڃان.’

‘اُن لاءِ توهين ڇا ڪندا؟’
 ‘نرلج ماڻهوءَ لاءِ ڪري ٿي ڇا ٿو سگهجي؟ هن تي جيڪي لعنتون
 پونديون، اُهاڻي سزا ڪافي آهي.’
 اسين ساڻس هٿ ملائي اڏياسين. هن شريف ماڻهوءَ اسانکي ڄانه
 به پيئاري هئي
 اڏي گل خدا جو شڪر ادا ڪيو. پٺاڻ خادم موٽي هالا ويو. ٻئي

ڏينهن ڄميل فون تي پڇيو، 'ڪاڪا، اهو ڪهڙو ماڻهو آهي، اسان کي ان جو نالو ته ٻڌايو؟'

مون ورائي ڏنس، 'توهين هن جو نالو ڇا ڄاڻي ٿا ڪندا؟'
'ڪاڪا، توهان پاڻ ڏسجو، اسين هن جي ڪهڙي ٿا حالت ڪريون؟'
مون کلندي چيو، 'قبلا، ڪنهن مثل کي مارڻ مان ڪهڙي فائدو؟'
ڪا دير ماڻ رهي، هن موت ڏني، 'جيڪا توهان جي مرضي آ'
ڀارت اچي مون تصديق ڪرائي ته اُتر واقعي اهو گهٽيا ڪم ڪيو
هو مان چاهيان ها ته هوم منسٽريءَ ۾ شڪايت ڪري اُتر کي تڪليف
۾ وجهان ها ليڪن ان قدر ڪڍڻ سان ويٺا شرنگي مصيبت ۾ اچي
وڃي ها جنهن اُتر کي اها تقرير ڪرڻ ڏني هئي. هن جي نوڪري
به خطري ۾ پئجي وڃي ها. ۽ مون اهو نه ٿي چاهيو
اُتر جي حالت سچ پچ رحم جوڳي آهي. هو پٽڙيءَ تان لهي ويو
آهي. خبر ڪانه ٿي پويس ته سندس ڪٿاري ڪهڙي رخ وڃي رهي آهي.
پيو ٿو ڏڏڙ اڏائي اسين به چئون ڀل پيو اڏائي

مان ۱۹۵۱ع کان بمبئيءَ ۾ آهيان. بمبئي شهر ۽ سندس پسگردائيءَ
کي نهايت ويجهائيءَ تان ڏٺو اُتر. آميري ۽ غريبي - ٻنهي جو مشاهدو
ڪيو اُتر. پوش علائقو ۽ سيلر علائقو ڏسندي بمبئي بابت ڪيئي علامتون
ڏهن ۾ تري اينديون اُتر. جيئن، هڪ تصوير ۾ صرف وستر ٿي وستر
آهن، ليڪن ڇهرا غالب آهن. ٻيءَ تصوير ۾ صرف ڇهرا ٿي ڇهرا آهن،
ليڪن وستر غالب آهن. يا، جي مونکي ڪير تصوير چٽڻ لاءِ چوي ته
مان هڪ وڏي ڪلئواس ٿي ڪارو ڏامر هئي، هڪ ڪنڊ ۾ پينٽ ۽ ٻيءَ
ڪنڊ ۾ لنگوٽ پينٽ ڪريان۱

جنهن وقت مون ادبي ڪيتر ۾ پريش ڪيو هو ته ڪي به وڏيون
آميدون يا خوشفهميون کڻي ڪونه آيو هوس. مراد هنم ته ڪجهه سڪان
۽ لکان. پوءِ ڏٺم ته جنهن ادبي ڪيتر کي چندن جي ڪاڌ جو وڻ سمجهيو
هوم ۽ ان وڻ جي خوشبوءِ طرف ڇڪجي ويو هوس، ان تي ڪيئي نانگ
جهٽيل هئا. مون ڇڏهن به ان وڻ جي ويجهو وڻ جي ڪوشش ڪئي
ته انهن نانگن زهري لوڪون ڏنيون. اهي لوڪون تڏهن اڃا به وڏي

ويئون جڏهن مون ادبي رسالو ڪونج ڪڍيو جيڪو هند ۽ سنڌ جي ادبي دنيا ۾ مقبول ٿي ويو. پوءِ ڪهاڻيون لکيم، ناول لکيم ۽ سنڌ جو سفرنامو لکيم

اهڙي زهريلي ماحول ۾ رهندي ساهتيه اڪادميءَ جو انعام حاصل ڪرڻ ائين هو جڳ مون نانگن جي ٻرن ۾ هٿ وجهي، 'نانگمڻي' حاصل ڪري ورتي هئي. اها منهنجي ساهت ساڌنا جي سوچ هئي. هڪ ئي سال ۾ ئي ادبي انعام حاصل ڪرڻ، اُمرت ٿل مثل هو جيڪو مونکي هميشه تازو ۽ توانو رکندو ايندو

مان انهن ٿورن خوشنصيب اديبن مان آهيان جنهن وشو پرسڌ ليکڪن شاعرن، عالمن، دانشمندن ۽ قومي هيروز جي جنم آستانن، مزارن ۽ سماڏين جي ذيارت ڪئي آهي.

مون ٺٽور جي شائتي لکيٽن جو پيرو ڪيو ته شرت چندر جي ٽرافي پڻ کڻي آيم. مون شاه لطيف جي پٽ، سچل جا درازا ۽ ساميءَ جي چوڻيءَ جو ديدار به ڪيو آيم. آڏيولعل تي سبس نواريو آيم ته شهيد بلاول جي درگاه تي سجدو پڻ ڪيو آيم. هوشوءَ جي قبر، اي-اي قاضيءَ جي مزار ۽ دولهه دريا خان جي آخري آرام گاه تي عقيدن جا گل چاڙهيا آيم. سنڌ جي آخري مهاراجا ڏاهر سين جي برهمڻ آباد جا کنڊهر ۽ پنج هزار سال پراڻي سنڌو تهذيب جي عظمت — 'موهن جو دڙو' جي ياترا پڻ ڪئي آيم.

منهنجي آتم ڪٿا منهنجو آتم ساکياتگار آهي. اهو سلسلو، منهنجو آتم پريچي، منهنجي ڄم کان شروع ٿي، عمر سان گڏ وڌندو، سنڌو ۽ گنگا جي سهيڙا کي اپنائيندو، عرب مهاڻن جي ڪنلي تائين اچي پهتو آهي، جتي شهري زندگيءَ سان، بمبئيءَ جي لائيف سان، دوبدو ٿيڻو پيو. هيءُ اها شهري زندگي آهي جتي پنهنجي چهري کي هر روز قلعي ڪرڻ پوندو آهي. اهو سلسلو ۱۹۶۱ع تائين هلندو آيو آهي.

هن بعد منهنجو جيون ڪيئن گذرندو، ڇا ڪندس، ڇا لکندس، ان جي پوري ڄاڻ ڪانه آيم. ليڪن منهنجو قلم رکجي نه ويو آهي. مان ذهني طور خالي نه ٿيو آهيان. مان ٻي پڙجندو رهان ٿو ڇو ته زندگي هڪ هنڌ بيهي ڪانه رهي آهي. جيستائين زندگي روان آهي، مشاهد

جاري آهي، منهنجو قلم هلندو رهندو، نوٽ بوڪ ڀرجندا رهندا
 ۹۶ع تائين مون ڇا پاتو، ڇا وڃايو آهي، اُن جو پوتا ميل هن آٿر
 ڪٿا ۾ درج آهي — اهو ڪٿي ميلاج پريو آهي ته ڪٿي ڪسارو ۽ اُگرو
 پڻ ...

مونکي ۱۹۹۵ع ۾ ٽي ادبي انعام مليا. 'خوددار' ڪهاڻين جي ڪتاب
 تي مهاراشتر راجيه سنڌي ساهت اڪاڊميءَ جو، جيڪو ماليور منسٽر شري
 ڀرمود نولڪر پنهنجن شپ هلن سان ڏنو. ٻيو انعام 'ابو' تي دهليءَ جي
 هڪ ادبي سنسٽا رام ڪرشن جٽ ديال هارمني اوارڊ مدر ٽيرسيا هٿان
 مليو. - دهلي ۾، يون انعام، ليکڪن لاءِ فخر جو باعث، ساهت اڪاڊميءَ
 جو انعام، 'اجهو' ناول تي مليو جيڪو اڪاڊميءَ جي پريزيڊنٽ شري يو.
 آر. اننت مورتِيءَ پنهنجن مبارڪن هلن سان ڏنو. - بئنگلور ۾. انهن
 ٽنهي انعامن ۾ نقد رقم کان سواءِ مومينٽو پڻ ڏنا ويا.

ساهت اڪاڊميءَ جي انعامي جلسي ۾، ليکڪن جي روبرو مونکي
 ڪڏهن تقرير ڪرڻ لاءِ چيو ويو ته مون ڇپيل تقرير پڙهڻ کان اڳ چيو،
 منهنجي مائٽر پاشا سنڌي آهي. مان پنهنجي پاشا ۾ ئي لکندو پڙهندو
 آهيان. منهنجو انعامي ناول به سنڌيءَ ۾ ئي لکيل آهي. هندي اسان
 جي راشتر پاشا آهي. اُها مان ڳالهائڻ - پڙهڻ ڄاڻان ٿو. ڀارت جون
 ٻيون پاشائون منهنجون سونپيون ماسٽون آهن جن سان مان ناتو نڀاهيندو
 آهيان. گجراتي، مراٺي ۽ اُردو منهنجي ويجهو آهن ته اُهي ڪڏهن ڪڏهن
 مون وٽ اچي ٽڪنديون آهن. باقي وديشي ٻولين سان منهنجو ڪو به
 سڀڻ ڪونهي.

مون جيڪا تقرير پڙهي اُن کي سنڌيءَ ۾ نالو ڏنو هوم ۱ روبرو.
 ليڪن مون اُها هنديءَ ۾ پڙهي جنهنجو تمام سٺو اثر ٿيو. ڇو ته تقرير
 ڪرڻ بعد، اسٽيج ته ويندڙن مان ڪن ۽ ڇانهه وقت ڪيترن داد ڏنو.
 ليڪن مون کي انهن انعامن کان به وڏو هڪ ٻيو انعام مليو جنهنجي
 ڪلپنا ڪرڻ سان ئي سواڻن ۾ سرهاڻ ڀرجي ٿي وڃي.

بابا جي ديهانت بعد مون پنهنجي ڏاڙهي نه لاڻي هئي. سوچيو
 هوم ڏک جا ڏهاڙا گذرن ته پوءِ لهرائيندس. هڪ ڏينهن منهنجي پوٽيءَ
 رچنا رڙ ڪئي: بابا! مان واٽڙو ٿي سندس منهن تڪڙ لڳس. سوچيم
 اڄ اُمالڪ پوٽيءَ کي پرڏاڏو ياد آيو آهي! منهنجي سامهون اچي چيائين

؛ ڏنڊي، ڏاڙهيءَ ۾ توهان بابا وانگر پيا لڳو ا مان آئيني جي سامهون وڃي بيلس ۽ غور سان پنهنجو چهرو ڏسڻ لڳس. واقعي! ڏاڙهيءَ سان منهنجو منهن - مهانڊو بابا سان مليو - جُهليو ٿي! سوچ ۾ پئجي ويس. پوءِ مشڪندي، پوٽيءَ ڏانهن نهاريندي چير : تنهنجيءَ نظر کي ڏاڏو ٿو ڏيان! اڄ کان پوءِ مان ڏاڙهي نه لهرائيندس ۽ پنهنجي چهري ۾، پنهنجي پيءُ کي زنده رکندس!

ڏاڙهي رکائڻ ۾ ئي فائدا ٿيا. پهريون : اڃا داغ ڍڪجي ويا. ٻيو : ڏاڙهيءَ پوڻتان بابا ليئو پائڻ لڳو. ۽ ٽيون : ٽئي ’ادبي العامر‘ ڏاڙهي رکائڻ بعد مليا!

ڏاڙهي وڌائڻ تان هڪ ٻي ڳالهه به ياد اچي ٿي. ڏه سال اڳ، ۱۹۸۶ع ۾، جڏهن گوھليا پرلوڪ پڌاري ته ڏک وڃان مون ٻارهن ڏينهن ڏاڙهي نه ڪوڙي. وار ته اڳ ئي اڃا هئا، اچي ڏاڙهيءَ سان بلڪل بزرگ پئي لڳس.

انهن ئي ڏينهن بمبئيءَ ۾ پاڪستاني ويزا آفيس کلي. دل اُچل ڏني ته مان به ويزا فارم ڀريان. فارم ڀرائي، پاسپورٽ کڻي، صبح جو سويل وڃي لائين ۾ بيلس. ڏهين بجي دفتر جو گيت کليو ته پوليس جي هوندي، منهنجي اڳيان، قطار ۾، ڪيئي ماڻهو گهسي بيٺا. ماڻهن گهڻوئي پئي چلايو پر ٻڌڻ وارا سڀ ٻوڙا هئا.

جڏهن منهنجو وارو آيو ته ڪلارڪ منهنجو نالو پڙهي، شوخ آواز ۾ پڇيو، ’تون پاڪستان جو ٿو وڃڻ چاهين؟‘

مون ٺهر سان ورائي ڏنس، ’سند منهنجو وطن آهي، مان اُن جي سر زمين تي سجدو ڪرڻ ٿو چاهيان، جتي آ؟ ڄاڻو آهيان!‘

هو سرخ اکين سان منهنجو منهن ٽڪڻ لڳو. مون وارو ويزا فارم ۽ پاسپورٽ پنهنجي آفيسر اڳيان رکندي چيائين، ’سر، هيءُ هندو آهي، پاڪستان وڃڻ ٿو چاهي.‘

اُن آفيسر شايد منهنجي ڳالهه ٻڌي ورتي هئي. اچي ڏاڙهي، اڃا وار ۽ اداس چهرو ڏسي چيائين، ’هندو آهي ته ڇا ٿي پيو. ڇا هندوءَ کي پنهنجي وطن جي سار نڦي ٿي سگهي؟‘

مونکي ياد آيو، مون ڪٿي پڙهيو هو ته هڪ مهاجر جڏهن ويزا وٺي وطن وريو هو ته پنهنجي پوکيل وڻن سان پاڪر پائي روئڻ لڳو هو.

مونڪي خاطري ٿي ويئي ته هيءُ آفيسر پڪ ٿي پڪ مهاجر هو ۽
 کيس وطن جي وڇوڙي جي درد جي ڄاڻ هئي. مون سندس همدرداڻو
 رخ ڏسي، التجا ڪندي چيو، '۱۹۲۶ع بعد مون پنهنجي وطن جا وڻ ۽
 وڻاڻ کين ڏنا آهن. مهرباني ڪري زندگيءَ جي پوئين بهر ۾ مونڪي
 منهنجو وطن ڏسڻ ڏيو، پنهورن کي پسڻ ڏيو!'

هن نيڪدل انسان ويرا فارم تي لڳو هئي، صحيح ڪندي چيو،
 'شام جو پنجين بجي تائين ويرا ۽ پاسپورٽ وٺي وڃجو...'
 اهڙيءَ طرح ڏاڙهيءَ بدولت مونڪي سنڌ وڃڻ جو پروانو حاصل ٿيو ...

۽ آخر ۾، انهن سڀني کان وڏو هڪ ٻيو انعام حاصل ٿيو، جيڪو
 انعام، منهنجي زندگيءَ جي اهم حاصلات، منهنجي هن آتم ڪٿا جي
 جان آهي، ايسنس آهي، منهنجي هن آتم ڪٿا جي 'دي انٽڊ' آهي.
 مون ان حاصلات کي نالو ڏنو آهي - آخري پٺا، جيڪو منهنجي
 هن آتم ڪٿا جو عنوان پڻ آهي ...

باب پنجنون

آخري پنا

مڙو، منهنجي ننڍپڻ جي سکا، منهنجي پريسي، جيڪا اڌ صدي اڳ، ۱۹۴۵ع ۾ شادي ڪري مون کان الڳ ٿي ويئي هئي، جنهن کي مون رندگيءَ جي ڪنهن به موڙ تي، هڪ ڏينهن لاو به نه وساريو هو، جنهن تي ئي چار ڪهاڻيون پڻ لکيون هئڻ، اُن مڙو کي پنجاه سالن بعد ڳولهي لڌو هو ...!

پريم جو ناتو سرير سان نه، آتما سان ٿيندو آهي. اُن جو عمر سان به واسطو نه هوندو آهي. ديهه ناسونت آهي. ڪن پنگر آهي. عمر وڌڻ سان ديهه ۾ پيار ڳوٺ بڻجي ويندو آهي، رک بڻجي ويندو آهي. اگر پريم سچو آهي، اُن جو سفر ديهه بجاءِ آتما طرف آهي ته اُن رک هيلان ضرور چٽنگ ڊهيل رهجي وڃي ٿي جيڪا ڪڏهن به پڙڪو کائي سگهي ٿي. منهنجو پريم رک نه ٿيو هو. اُن رک هيلان پريم جي چٽنگ هميشه ڏکندي رهي هئي ...

دل هڪ دڦمو ڏبي آهي. اِها ڳالهه استرلين سان لاڳو هوندي آهي. هو هڪ دڦمو دل ڏينديون آهن ته اُن سان توڙ تائين نڀاهينديون آهن. پوءِ بلاشڪ ته سرير جو مالڪ ڪو ٻيو ٿي بڻجي ويو هجي! منهنجي حق ۾ ليڪن اُلتِي ڳالهه هئي. مون پنهنجي دل، ڪشور اوسٽرا ۾ ٿي، هڪ دڦموٿي، مڙو کي ڏني هئي. منهنجي سرير جا حق واسطا ڪوشليا وٽ محفوظ هئا. مون کي مڙو بابت ڄاڻ ڪانه هئي ته مان کيس ياد به هوس يا نه ... ليڪن مون مڙو بابت پوري ڄاڻ رکي هئي، رکندو آيو هوس ...

جيئن ئي ساهتيه اڪاڊميءَ جي انعام جي پڌرائي ٿي، مان گنگا ۾ ٽپي ڏيڻ هرڊوار هليو ويس. جڏهن دهليءَ آيس ته سوچيم، جيئن ته مان پنهنجي آتم ڪهاڻي لکي رهيو آهيان ته ڇو نه اُن جي پڇاڙيءَ ۾ مڙو کي به شامل ڪريان. جيڪڏهن اها انت ۾ نه هوندي ته آتم

ڪٿا اڏوري رهجي ويندي. اِن لاءِ هن سان ملڻ ضروري هو پوءِ پل ته
هن جو منهنجي باري ۾ ڪهڙو به ويچار هجي، مان کيس ياد هجان چاهي
نه هجان ...!

مون ڪوشش ڪري هن جي انڊريس هٿ ڪئي. اُن پتي تي پهتس
ته خبر پيئي سندس پتي بيمار هو ۽ هڪ نويڪلي فلٽ ۾ آرام ڪري
رهيو هو جتي سندس پتني مڌو به ساڻ هئي. مون سوچيو مان هتي ڪم
ڪندس. مڌوءَ سان به گڏبس ۽ سندس پتيءَ کان صحت بابت پڇ پڇي
ايندس. مون وٽ سندس نئي فلٽ جي انڊريس ۽ فون نمبر موجود هو.
مون اُهو فون نمبر پڪيءَ طرح ياد ڪري ڇڏيو. پهرين سوچيم کيس فون
ٿو ڪريان، پر پوءِ فون ڪرڻ جو خيال لاهي ڇڏيم.

پني تي جيڪا انڊريس لکيل هئي، اُها جاءِ جتي مان رهيل هوس،
اُن کان گهڻو پري نه هئي. دل ۾ چيم سڀاڻي صبح جو اِن پتي تي
پهچي، مڌوءَ سان ملي، پنجاه سالن کان سانڍيل آس پوري ڪري، مڪت
ٿي ايندس. جنهنجي يادن سان جڪڙيل هوس، اُن مان آزاد ٿي ايندس
...!

اها رات مون الائي ڪيئن گذاري ...

صبح جو جڏهن وڃڻ جون تياريون ڪرڻ لڳس ته هيري لڪر چيو،
'مان گڏجي هلاڻو؟'

مون چيو، 'نه، اُتي مونکي اڪيلو وڃڻ ڏي. جيئن سسئيءَ پنهنون
لاءِ جبل ۽ برپت جهڙيا هئا، مون کي دهليءَ جون سڙڪون ماپڻ ڏي،
حڪ چاڻڻ ڏي ... مونکي پنهنجو پرين پاڻ ڳولڻ ڏي.'

مون گهر پهچي جڏهن هيري لڪر ۽ گهر وارن کي حقيقت کان
واقف ڪيو هو ته سڀ ڪليا هئا، هو سڀ پيريءَ ۾ هڪ عاشق کي ديوانو
ٿيندو ڏسي رهيا هئا. --

پوڄا نيرن تي مالپڙا ٺاهي کڻي آئي. جي، پاڻو منهن ملو ڪري
پوءِ وڃو ...!

مان منهن ملو ڪري، ڏڙڪندڙ دل سان روانو ٿيس، پنهنجي وڇڙيل
پريتما مڌوءَ سان ملڻ، پورن پنجاه سالن بعد، سندس ئي گهر ...
اُن ملاقات جا مون جيڪي تاثرات لکيا — 'آخري پنا' عنوان سان،
اهي، هتي هوبهو پيش ٿو ڪريان :-

من - ساگر منگن سان امرت ۽ وش، ٻئي ظهور ۾ ايندا آهن. اِهي ٻئي انساني من جون پرستنيون آهن، پرورتيون آهن، جن سان ليڪ کي ٻڌل منهن منهن ٿيڻو پوي ٿو، جوجھڻو پوي ٿو ۽ پنهنجين رچنائن ۾ انهن جو اظهار ڪرڻو پوي ٿو.

ليڪ کي ٻن ٻين پرورتيون سان به ڏوٻڏو ٿيڻو پوي ٿو. هڪ آهي پريم پرورتي ۽ ٻي آهي رودر پرورتي. پريم وس هو رومانوي پاوائن کي اظهاري ٿو ۽ رودر مود ۾ ڪاوڙ جو اظهار ڪري ٿو. اِهي ٻئي وشو ويابي پرورتيون آهن جن تي ساهتڪار ڪلڪراني ڪندا آيا آهن.

مان هن وقت پريم پرورتيءَ جي اثر هيٺ آهيان. اڄ مان اڌ صدي گذرڻ بعد پنهنجيءَ پريمڪا سان ملي آيو آهيان. ملڻ بعد، ڳالهائڻ وقت، هن جو مرم وچان ڪجهه نه ڪڍڻ، منهن جهڪائي صرف ٻڌندو ۽ مشڪندو رهڻ، منهنجي ذهني ڪئنواس تي لئنڊاسڪيپ جيان چٽجي ويو آهي.

اڄ مان بيحد جالي مود ۾ آهيان. پنجاه سالن کان جنهنجي ياد کي سيني اندر سانڍيندو آيو آهيان، ملڻ چاهيندي به ملڻ کان هڪندو رهيو آهيان، ڪنهن واهتا ناريءَ سان، ڪنهن پر پُرش جو ملڻ سهائيندو ناهي، جڏهن ته اهو سندس پريمي آهي، اهو سوچي اڳتي وڌڻ کان هچڪندو رهيو هوس، ليڪن اڄ همت ڪري، مان ساڻس گڏجي آيو آهيان.

اهو سمورو وقت هن صرف ٻڌيو ۽ مشڪيو ويٺي ۽ مون هن جي چهري ۾ نهاريو ويٺي

’ٿورو تيز هل!‘ مون سائيڪل رکشا واري کي چيو.

’تيز ته هالن پيو صاحب!‘

’اڃا ٿورو تيز نٿو هلي سگهين؟ مان توکي دل گهريو دام ڏيندس!‘

سائيڪل رکشا اڃا تيز هلڻ لڳي.

’ترس!‘ مون رڙ ڪئي.

رکشا هلائيندڙ اوچتو بريبڪ ڏيئي رکشا بيهاري ڇڏي.

’پهرين هنن ٻارن ۽ سندن ماءُ کي رستو ڪراس ڪرڻ ڏي!‘

’توهان ته مونکي ڊيڄاري ڇڏيو هو. مان سندن پاسي کان لنگهي

وڃان ها ...‘

’ته به سنڀال ڪرڻ ضروري هئي.‘

سائيڪل رکشا ساڳي رفتار سان هلڻ لڳي.

’تو کي ان سوسائٽيءَ جو پتو آهي نه؟‘

’مان ان ئي علائقي جو آهيان. ڪيترا دفعا اُتان لنگهيو آهيان.

ڪيترا دفعا سواريون اُتي کڻي ويو آهيان. توهان ڪو فڪر نه ڪريو.

’بلڊنگ سٺي آهي؟‘

’هڪ بلڊنگ ناهي. ڪمپائونڊ اندر ڪيئي بلڊنگون آهن.

مان انڊريس وارو پتو ڪڍي پڙهان ٿو، بلڊنگ نمبر ۸، فلٽ نمبر

۲، پهريون ماڙو ...

’تو هيءَ بلڊنگ ڏٺي آهي؟‘

’سوسائٽيءَ جي ڪمپائونڊ اندر اسان کي وڃڻ جي اجازت ڪانهي.

لاڻڪ وٽ سڪيورٽيءَ وارا بيٺا هوندا آهن. اُهي توهان کان به پڇندا،

پوءِ اندر وڃڻ ڏيندا.

مان سوچڻ لڳس مون کان اڳ هو پڇندا ته مان هنن جو ڪير لڳندو

آهيان ته مان کين ڪهڙو جواب ڏيندس؟ — مان، کين جواب ڏيندس ته

مان هنن جو مٽر آهيان، شپ چنٽڪ آهيان، بمبئيءَ مان ساڻن ملڻ لاءِ

آيو آهيان! کين انڊريس وارو پتو به ڏيکاريندس ...

انڊريس وارو پتو هڪ ۾ جهلي مان اطمينان سان ويهي رهيس.

سائيڪل رکشا هلندي رهي ۽ مان سرد هوا سان مقابلو ڪندو رهيس.

ڪنن مٿان مفلر ويڙهي ڇڏيس. سردي وڏي ويئي هئي. رکشا واري

کان پڇيس، ’اڃا گهڻو پري آهي؟‘

’بس، اچي پهتا آهيون. هيءَ رستو، جنهن تان اسين هلي رهيا

آهيون، جتي پورو ٿيندو، ان جي ڏاکڻي طرف اها سوسائٽي آهي.

مان هيري لڪر جي گهر رهيل هوس. سندس گهر پيٽر پُرا ۾ آهي.

انڊريس پڙهي هيري چيو، ’هيءَ پتو ته پرم ابيچنداڻي جي ڪانوليءَ

جو آهي! تو پرم جو گهر ته ڏٺو آهي نه؟‘

’اهو رات جو سمو هو جڏهن توسان گڏجي هليو هوس. هينئر مان

سندس گهر ڳولهي نه سگهندس.

’ته پوءِ مان ٿو گڏجي هلاانءِ.

’نه هيرا، مان اُتي اڪيلو ويندس. مان پنجاھ سالن بعد هن جي

سامهون وڃي رهيو آهيان. مان اڪيلوئي ان اسٽيءَ کي ڀوڳڻ ۽ ماڻڻ
چاهيان ٿو!

هيري ٺڪر پياري مرڪ مرڪندي چيو، 'ته پوءِ منهنجون شپ ڪامنائون
قبول ڪرا'

'ٿلنگيو ...!' مون مرڪي ورائيو.

'پاڻو، منهن ملو ڪري وڃجو.' پوڄا ٺڪر رنڌڻي مان ياد ڏياريو.

سائيڪل رکشا هڪ وڏي ٿانڪ ٻاهران اچي بيٺي. رکشا ڊرائيور

هيٺ لهي چيو، 'توهان جي منزل اچي ويئي صاحب!'

منهنجي منزل ...؟ من ۾ چيم، ڪڏهن ته منزل جي ويجهو پهچي

به نه پهچي سگهيو آهي ... رهجي وڃبو آهي ... جيئن مان رهجي ويو
هوس ...!

مان رکشا مان هيٺ لهي بهي رهيس.

'اڏريس پڙهي پڪ ڪريو، توهان کي هتي ئي اچڻو هو نه؟'

'ها، مونکي هتي ئي اچڻو هو. مان صحيح جاءِ تي پهچي ويو

آهيان.' من ۾ چيم، ڇا ٿي پيو جي هن جاءِ تائين پهچڻ ۾ مونکي
وڏو عرصو - پنجاه سال لڳو آهي.

'واپس هلندا يا مونکي هتي ئي ڇڏيو ٿا؟'

'تون هتي ترسين ته مان توسان گڏجي واپس هلندس، جتان تون

وٺي آيو هئين.'

'ليڪ آهي. مان هتي ئي ترسان ٿو. پر ٿورو جلدي اچجو نه

ته سوسائٽيءَ جو چوڪيدار حيران ڪندو.'

مان ٿانڪ ٽپي اندر داخل ٿيس. حاڪي وردي پيل واچمئن پڇيو،

'ڪنهن وٽ وڃڻو آڻو؟'

مون هٿ وارو پنو ڏانهنس وڌايو.

اڏريس پڙهي، سامهون نهاري چيائين، 'هوءَ جيڪا سامهون بلڊنگ

ڏسو ٿا، اها ستون نمبر آهي. الون نمبر ان جي پٺيان آهي. پهرين

ماڙي تي سندن فلٽ آهي. پر وڃڻ کان پهرين رجسٽر ۾ پنهنجو نالو

پتو نوٽ ڪري وڃو.' بال پين ڏيئي، هن ڪاٺونتر تي رکيل رجسٽر

طرف اشارو ڪيو.

مون پنهنجي بال ٻين ڪڍي رجسٽر ۾ نالو ۽ پتو نوٽ ڪيو. انڊريس وارو پٽو وٺي مان سامهون اڳتي وڌيس.

ڪمپائونڊر اندر، هر هڪ بلڊنگ جي اڳيان ساڻي چپر ۽ سياري جا موسمي گل ٽڙيل هئا. صبح جي پهر سبب چپر کي پاڻي ڏنو ويو هو جنهن مان ٿورو پاڻي ٻاهرين راهداريءَ تي وهي آيو هو. مان انهن جهومندڙ گلن طرف نهاريندو، سلوار جي پائڻڇن کي گپ چڱ کان بچائيندو، اڳتي وڌندو ويس.

ننڍي هوندي ڪئنال ۽ گنگا ۾ غوطا کاڌا هئا. هيٺر به غوطا کائي رهيو هوس، سُڪيءَ تي اُڇاڻ ۽ وڇاڻ، دل من هڻندو، اڳتي وڌائيندو پئي ويس. مونجهارن جي ڪُن ۾ ڦيرائيون پئي کاڌم. نه سڃاتائين ته؟ مان ساڻس ڇو ۽ ڪهڙيءَ مراد سان ملڻ آيو هوس، ڄاڻڻ چاهي ته؟ مان ڇا سندس ڪنهن به سوال جو جواب ڏيئي سگهندس؟ مان ڇا اهڙيءَ اسٽيءَ ۾ هوس جو بنا ڪنهن اُلڪي چئي سگهان ته مان اڃا تائين کيس چاهيان ٿو ... ياد ڪريان ٿو ... هيتري عرصي گذرڻ بعد به مون کيس نه وساريو هو ... هر ڀل، هر گهڙيءَ ياد ڪيو هو ... اهو منهنجو پهريون ۽ پويون پيار هو ... پر اهو يقين ڪندي؟ مورڪ سمجهي من ئي من ئي من لٽولي نه ڪندي؟

مان انهن سوالن ۽ انديشن جا ڌڪ سهندو، سهائيندو، اڳتي وڌندو رهيس ... ستون نمبر بلڊنگ اورانگهي، اٺون نمبر بلڊنگ جي مهڙ وٽ پهچي بيهي رهيس.

سامهون ڏاڪڻ هئي. مون کي صرف هڪ ئي فلور مٿي چڙهڻو هو. پهرين ماڙي تي ئي اهو فلٽ هو جنهنجي دروازي تي دستڪ ڏيڻ جو ساهس ڪلو ڪندو آيو هوس ...

پهرين ماڙي تي پهچي بيهي رهيس. آمهون سامهون ٻه فلٽ هئا. مون وارو گهريل فلٽ کاٻي طرف هو. فلٽ جي ٻاهران نمبر لڳل هو. هٿ وڌائي، ڪال بيل جو بتل ڊهائي، مان ٿورو ٻريان هتي بيلس. منت ڪن جي انتظار بعد دروازو کليو. دروازي تي ٻارهن تيرهن سالن جو هڪ چوڪرو بيلو هو.

’صاحب گهر ۾ آهي؟‘ مون چوڪري طرف نھاري پڇيو.

‘توهين ڪير آهيو؟’ چوڪري بيبي بيبي پڇيو.

‘مان هردوار مان آيو آهيان. صاحب بيمار آهي، مان کائڻس حال

چال پڇڻ آيو آهيان.’

چوڪري کي اطمینان ٿي ويو. دروازي تان هلي، مونکي اندر اچڻ

ڏنائين. دروازو بند ڪري هو اڳيان وڌيو. مان سندس پويان هلڻ لڳس.

هو مونکي هڪ ڪمري ۾ وٺي ويو جنهن ۾ بسترو پٽ تي وڇايل هو، اُن

تي هڪ شخص چادر اوڙهي سمهيو پيو هو. اهو شايد مڏو جو پٽي هو.

مون کيس اڳ ڪڏهن نه ڏٺو هو. مان اُن ڪمري ۾ هڪ منٽ مس

ترسيس. چوڪري طرف ناهي چيم، ‘صاحب جي پٽي مڏو ڪٿي آهي؟’

‘پاڻي؟ اها سنان جاءِ ۾ آهي.’

‘ليڪ آهي. جيستائين هوءَ اچي، مان ڊرائنگ روم ۾ سندس انتظار

ڪريان ٿو.’

چوڪري مونکي ڊرائنگ روم ۾ هلي ويهاريو.

‘چانهه ٺاهي ڪٿي اچان؟’ چوڪري فصيلت سان پڇيو.

‘تنهنجي پاڻي اچي پوءِ ...’

سنان جاءِ مان زنانو آواز آيو، ‘هئا، ڪير آهي؟’

چوڪري اُتان ئي ورائيو، ‘هردوار مان ڪو صاحب بابو جيءَ لاءِ پڇڻ

آيو آهي.’

‘ڇڏو، ويهارينس، مان اچي ٿي.’

ساڳيو آواز وري ٻڌم. ڪافي عرصي بعد اهو آواز ٻڌو هوم. مان

اُن آوازي چهرې کي ساکيات ڏسڻ لاءِ بيتاب هوس. اُن چهرې لاءِ سوچيندي

سوچيندي، غوطا کائيندي کائيندي، مس وڃي ڪنارو نظر آيو هو ... درياه

۾ ڪُنن جا ڪڙڪاٽ ٻڌندي، ٻڄندي، هُن ۾ کان هِن ۾ اچي پهتو هوس

... وڃ ۾ ڪيترو نه پاڻي وهي ويو هو؟ ... ڪيترو نه چلايو هوم؛ تون

ڪٿي آهين، تون ڪٿي آهين مڏو، تو تائين منهنجي دل جي صدا ڇو

نٿي پهچي؟ مان وڃ سِير مان ترندو ترندو تو تائين پهتو آهيان ... تون

منهنجي سامهون اچ، مڏو، تون منهنجي سامهون اچ ... مونکي پنهنجو مڪڙو

پسءِ ... مونکي وڌيڪ بي تاب نه ڪر ... مونکي مڪتي ڏي ... پنجاه

سالن جي پوڻا کان چوٽڪارو ڏي ... نه، مڏو، تنهنجي ۽ منهنجي عمر

ڪا معنيٰ نٿي رکي ... بلاشڪ ته تون هن وقت پنجهڻ جي آهين ڇو

ته مان ستهه جو آهيان ۽ تون مونکان به سال ننڍي هئڻن ... ليڪن مون پنهنجي ذهن ۾، من ۾، تنهنجي ۽ منهنجي عمر جو انگ لکيو ٿي نه آهي ... انگن کان منهنجي سليت خالي آهي ... منهنجي ليکي، اسان جي عمر اوتري ٿي آهي جنهن عمر ۾ اسين هڪ ٻئي کان جدا ٿيا هئاسين ... تون پتن ڏيڻن واري آهين ته مان به تو وانگر ٿهر وارو آهيان ... پوءِ به تو طرف منهنجي پريم جي گرمائش گهٽ نه ٿي آهي ... اها هميشه ڏڪندڙ ڪاٺيءَ جيان ڏڪندي، ڏونهون ڪڍندي رهي آهي ... ان ڪڏهن به پنهنجي جو روپ نه ورتو ... پنهنجي بلجي ها ته مان گهڻو اڳ ان آڱيءَ ۾ جلي خاڪ ٿي ويو هجان ها ...! ان بجاءِ تو طرف منهنجو پيار جهيٺي باه ۾ ٽپندو، گرم ٿيندو، ڪندن بلڇندو رهيو آهي ... منهنجو پريم سرير کان آتما طرف سفر ڪندو رهيو آهي ... اهو پريم منهنجي جيءَ کي جلاڻ بجاءِ جڙڪائيندو رهيو آهي ... روشني بخشيندو رهيو آهي ...!

تون، مڌو، اهو سچ ڄاڻي ته تنهنجي پيار ۾ مون ڪنهنڪي به حصيدار نه بڻايو آهي. اهو صرف تو لاءِ هو، تو لاءِ آهي، تو لاءِ ٿي رهندو ... تو هڪ لهر بلجي منهنجي جيون ۾ پريش ڪيو هو ۽ مون ان لهر کي پنهنجي وجود ۾ سمائي ڇڏيو هو ... ان لهر سان گڏ پاڻ کي لوڙهي ڇڏيو هو ...!

تو، ها مڌو، تو! تو هر ۾ ۽ حياؤ وچان پنهنجي مک مان هڪ به اکر نه اُچارڻو هو، صرف مونکي ٻڌو هو ۽ مون، تنهنجي ان ڪجهه به نه چوڻ ۾، سڀ ڪجهه ٻڌي ورتو هو. جڏهن مون دروازي طرف رخ ڪيو هو ته تو اُمالڪ ڀڙڪيو هو: ان بعد مان وري ڪڏهن هردوار ڪانه ويس ...!

دروازي تائين پهچي، تنهنجو ڀڙڪي ۾ چيل جملو ٻڌي، سچ ته مڌو، مان ڏٺو ٿي ويو هوس ... منهنجو سينو ٿونڊجي ويو هو ... مونکي تو طرف نهارڻ جي ضرورت ڪانه پئجي هئي ... اهو جملو منهنجي حياتيءَ جي پونجي ٿي رهندو ... اهو منهنجي زندگيءَ جو، هن آتم ڪٿا جو، 'آخري پنو' هوندو ...!

۽ پوءِ مون هيءَ ڪويتا لکي:

تون سُڪي آهين،

سُڪي رهج.

منهنجو چاهي

منهنجو وقت

لوڪل ۾

بس ۾

ٽئگسيءَ ۾

سفر ڪندي

پنڌ ڪندي

ڪٽجي پيو

ڪٽجي ويندو —

باقي سفر ئي ڪيترو...!

■ مڌو،

مان توکي هميشه

اُپ نالي سان ئي پڪاريندس

ياد ڪندس!

تنهنجو نالو —

سچو نالو

ڪڏهن نه اُچاريندس

لڪندس —

ڪهاڻيءَ ۾

ناول ۾

خواه جيونيءَ ۾...!

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻِڪَ ”لڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻَ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ جڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڪڙهندڙ، ڀرندڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙ، پاڙي، ڪاڻو، پاڇوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هڪَ ٻئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پَن) ڪا به تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پَڪَ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پَنَ جي نالي کي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پَڪَ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جھڙيءَ طرح وٽن جا پَن ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پَن به مختلف آهن ۽ هوندا. اهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَن کا خصوصي ۽ تالي لڳل ڪلب Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پَن جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پَن پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته پلي ڪمائي، رڳو پَن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پَن کي کليل اڪرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وَس پٽاندڙ وڌ کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليکڪن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي همٿائن. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رڪاوٽ کي نه مڃن.

شيخ ايارَ علمَ، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سٽَ، ڀُڪارَ سان
تَشبيهِه ڏيندي انهن سڀني کي بَمَن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابلَ بيهاريو
آهي. اياز چوي ٿو ته:

گيتَ به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.

... ..

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇڻن ٿا؛
ريٽيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي منجهه پهراڙ ڇڻن ٿا؛

... ..

ڪالهه هُيا جي سُرخ ڳلَن جيئن، اڄڪلهه نيلا پيلا آهن؛
گيتَ به ڄڻ گوريلا آهن.....

... ..

هي بيتَ آهي، هي بَمَ- گولو،

جيڪي به ڪُٽين، جيڪي به ڪُٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نه آ، هي بيتَ به بَمَ جو ساٿي آ،
جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چمَ جو ساٿي آ -

ان حسابَ سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته ”هاڻي ويڙهه ۽
عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني
آهي.

پَنَ جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نصابي ڪتابن تائين
محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج
۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي
پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نصابي ڪتابن
سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين

ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسل جا پڻ سڀني کي چو، چالاءِ ۽ ڪينئن جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پڻ پڻ جو پڙلاءُ.“
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)